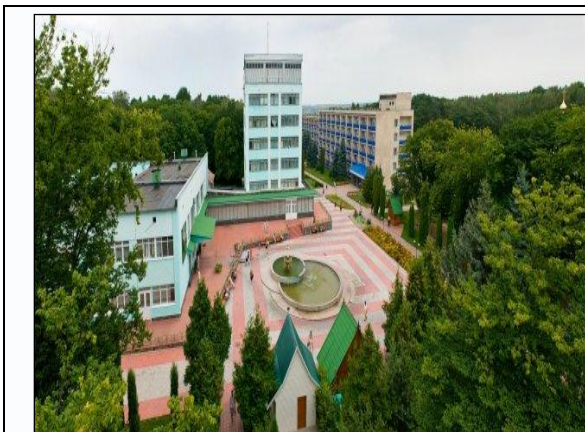

А.С. Красівська, О.О. Мороз, Б.Є. Грабовецький

**РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ
САНАТОРНО-КУРОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ: СУТНІСТЬ ТА
ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ**

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

А. С. Краєвська О. О. Мороз, Б. Є. Грабовецький

**РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ САНАТОРНО-КУРОРТНИХ
ПІДПРИЄМСТВ:
СУТНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ**

Монографія

Вінниця
ВНТУ
2013

УДК 338.48
ББК 65.433.1
К 78

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (протокол № 5 від 27 грудня 2012 р.)

Рецензенти:

О.О. Прутська, доктор економічних наук, професор (ВНАУ)

Л.О. Чорна, доктор економічних наук, професор (ВТЕІ КНЕУ)

Краєвська, А. С.

К 78 Рекреаційні ресурси санаторно-курортних підприємств: сутність та перспективи використання: монографія / А. С. Краєвська, О. О. Мороз, Б. Є. Грабовецький. – Вінниця : ВНТУ, 2012. – 186 с.

ISBN 978-966-641-531-1

В монографії розглянуто розроблені теоретичні положення, обґрунтовано методичні і практичні рекомендації щодо підвищення ефективності використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами в умовах ринкової економіки. Визначено роль рекреаційних ресурсів в діяльності санаторно-курортних підприємств. Приймавши за основний показник соціально-економічної ефективності використання рекреаційних ресурсів обсяги реалізованих санаторно-курортних послуг, запропоновано впровадження сучасних ринкових елементів і механізмів, які б сприяли розробленню та реалізації нових наукових технологій у сфері рекреації.

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами ...	6
1.1. Природні ресурси як основа рекреаційного комплексу України.....	6
1.2. Рекреаційні ресурси в структурі природно-ресурсного потенціалу санаторно-курортних підприємств.....	22
1.3. Еколого-економічний зміст збалансованого рекреаційного природокористування.....	34
Висновки до розділу 1.....	47
Розділ 2. Аналітичне оцінювання господарської діяльності санаторно-курортних підприємств	50
2.1. Існуюча система управління курортними рекреаційними закладами.....	50
2.2. Аналізування результатів фінансово-господарської діяльності санаторно-курортних підприємств.....	64
2.3. Оцінювання стану санаторно-курортних закладів.....	85
Висновки до розділу 2.....	111
Розділ 3. Розвиток рекреаційної діяльності санаторно-курортних підприємств	114
3.1. Формування організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами.....	114
3.2. Визначення відносної вагомості критеріїв, що характеризують рекреаційну привабливість санаторно-курортних закладів.....	128
3.3. Поліпшення якості санаторно-курортних послуг в системі стратегічного управління підприємствами.....	140
Висновки до розділу 3.....	164
Висновки	168
Література	171

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку економіки України, важливою умовою успішного функціонування санаторно-курортних підприємств є впровадження сучасних ринкових елементів і механізмів, які б сприяли розробленню та реалізації нових наукових технологій у сфері рекреації. Вирішальним чинником успіху у вирішенні цієї проблеми є ефективне використання соціально-економічних та природних рекреаційних ресурсів такими підприємствами. Саме від цього великою мірою залежить результативність, конкурентоспроможність, перспективність санаторно-курортних підприємств, а також ступінь задоволення потреб населення в лікуванні та оздоровленні на основі цілющих властивостей природи. Однак, за даними офіційної статистики, кількість таких підприємств в Україні та обсяги реалізованих ними послуг зменшуються протягом останніх років. Щоб розвивати санаторно-курортні підприємства та підвищувати ефективність використання рекреаційних ресурсів бракує інноваційних підходів в організації рекреаційної діяльності й управлінні оздоровчими закладами і водночас державної підтримки в цьому напрямі.

Варто зазначити, що у вітчизняній та зарубіжній економічній літературі значну увагу зосереджено на питаннях використання рекреаційних ресурсів, інноваційного розвитку оздоровчих та лікувально-профілактичних закладів, екологічних досліджень, професійного навчання персоналу та підвищення ефективності управління організацією. Найвідомішими у цих напрямках є праці І. Алексеєва, О. Бейдика, С. Вовканича, А. Ветитнева, С. Генсірука, О. Гулич, Г. Денисика, С. Дорогунцова, В. Євдокименко, Н. Комарової, О. Кузьміна, С. Левківського, В. Мамутова, П. Масляка, Н. Мироненка, О. Мороза, М. Одрехівського, Й. Петровича, М. Реймерса, М. Римара, В. Рудського, К. Сочки, Ю. Стадницького, І. Твердохлебова, Н. Фоменка, Т. Хачатурова, М. Хвесика, Л. Черчик, Н. Чухрай, І. Школи та ін.

Незважаючи на вагомий внесок, який зробили вищезазначені вчені у сфері використання рекреаційних ресурсів, існує певне коло питань, які потребують подальшого дослідження. Найактуальнішою і водночас найменш дослідженою є проблема збільшення економічного та

соціального ефекту від використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами за умови максимального збереження природного навколишнього середовища. На сьогодні комплексно не виокремлено факторів впливу на ефективність використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами, недостатньо дослідженими залишаються й питання щодо оцінювання та контролювання якості пропонованих ними послуг. У зв'язку з цим, санаторно-курортні підприємства України є не достатньо адаптованими до ринкових умов господарювання.

Пошук можливостей розв'язання цієї проблеми націлено в роботі на розроблення теоретичних положень і методико-прикладних рекомендацій із підвищення ефективності використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами за рахунок впровадження в організацію їхньої діяльності сучасних ринкових елементів.

Актуальність таких досліджень обумовлена ще й тим, що збалансований інноваційний розвиток санаторно-курортних підприємств, створення належного інфраструктурного забезпечення, сучасних комфортних умов для оздоровлення і відпочинку населення, сприятиме не лише формуванню конкурентоспроможного і вискооефективного санаторно-курортного продукту, але і вирішенню багатьох соціальних та екологічних проблем. Особлива роль тут належить рекреаційним ресурсам, які є обов'язковою умовою для створення та розвитку санаторно-курортних підприємств. З огляду на це в роботі розглядається сутність і значення рекреаційних ресурсів як чинника підвищення ефективності функціонування сучасного санаторно-курортного закладу на основі комплексного раціонального використання природно-ресурсного потенціалу підприємства, системного вдосконалення управлінських процесів в цьому напрямі, зокрема щодо поліпшення якості санаторно-курортних послуг.

Розділ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ САНАТОРНО-КУРОРТНИМИ ПІДПРИЄМСТВАМИ

1.1 Природні ресурси як основа рекреаційного комплексу України

Особливістю нашого часу є інтенсивний техногенний вплив на людину, що вимагає відновлення затраченої енергії та відпочинку. Соціальні умови життя людей, що пов'язані з їх трудовою діяльністю, інформаційні та інтелектуальні навантаження викликають фізичну та психологічну втому, емоційний стрес. В зв'язку з цим зростає потреба у використанні так званих рекреаційних ресурсів, виникає необхідність у розвитку існуючих рекреаційних підприємств, що надають послуги відпочинку, туризму, лікування, оздоровлення населення і становлять рекреаційний комплекс країни.

Дослідженням рекреації займаються спеціалісти різноманітних галузей знань – географи, біологи, психологи, екологи, медики, соціологи, економісти. В зв'язку з цим виникає складність у визначенні понять, пов'язаних з рекреаційною діяльністю.

У науковій літературі термін рекреація з'явився в США в кінці 90-х років XIX століття. На той час рекреацію визначали як одночасно відновлення, оздоровлення і простір, де здійснюються ці види діяльності. В сучасній літературі спостерігається перехід до нового бачення рекреації. Так, автори рекреаційної географії [97] зазначають, що сьогодні рекреація, як особливий вид діяльності, стає необхідною умовою нормальної людської життєдіяльності, засобом компенсації напруження та відновлення працездатності, і, як наслідок, умовою продовження самого виробництва.

За часів Радянського Союзу дослідженням рекреації займалися такі відомі вчені, як М. Я. Лемешев [102], В. К. Мамутов [149, 152], Н. С. Мироненко [108], І. Т. Твердохлебов [108] та ін. Так, Н. С. Мироненко та І. Т. Твердохлебов дали таке визначення: «рекреація – це сукупність явищ і відносин, що виникають в процесі використання вільного часу для оздоровчої, пізнавальної, спортивної і культурно-розважальної діяльності людей на спеціалізованих територіях, що знаходяться за межами населеного пункту, який є місцем їх постійного проживання» [108].

Пізніше Н. Ф. Реймерс у своїх працях розглядає рекреацію, як «відновлення здоров'я і працездатності через відпочинок поза межами місця проживання, на природі, чи під час туристичної поїздки, що пов'язана з відвідуванням цікавих для огляду місць (національних парків, природних, архітектурних, історичних пам'ятників, музеїв та ін.)» [151, с. 449].

Досліджуючи організацію рекреаційної діяльності, К. А. Сочка стверджує, що рекреація – це «відновлення фізичних і духовних сил, витрачених людиною в процесі трудової, навчальної діяльності, а також різноманітні види людської діяльності у вільний час, спрямовані на відновлення сил і задоволення широкого кола соціальних і особистих потреб» [182, с. 4].

В сучасній екологічній енциклопедії [58, с. 189] рекреація (від лат. *recreatio* – відновлення) визначається як «система заходів, пов'язана з використанням вільного часу людини для її оздоровлення, а також культурно-пізнавальної та спортивної діяльності поза межами постійного місця проживання».

На нашу думку, рекреацію слід розглядати як систему оздоровчих, пізнавальних, спортивних і культурно-розважальних заходів, спрямованих на відновлення фізичних і духовних сил людини на основі раціонального використання рекреаційних ресурсів, як обов'язкової умови розвитку рекреації.

Хоча в науці не існує загальноприйнятої класифікації функцій рекреації, їх умовно розділяють на 3 групи [25; 97]:

1) медико-біологічна функція, яка полягає в санаторно-курортному лікуванні і оздоровленні;

2) соціально-культурна функція – це провідна функція рекреації. Вона пов'язана з туризмом, який відкриває великі можливості для спілкування людини з природними, культурно-історичними і соціальними цінностями як своєї країни, так і країн всього світу;

3) економічна функція полягає в простому і розширеному відтворенні робочої сили. Завдяки рекреації підвищується здатність до праці, збільшується тривалість періоду збереження повноцінної працездатності, що веде до збільшення фонду робочого часу внаслідок зменшення захворюваності, підвищення життєвого тону. Рекреація виконує також і інші економічні функції: по-перше, рекреація сприяє розвитку господарської структури певної частини території країни; по-друге, завдяки рекреації збільшується зайнятість населення за ра-

хунок рекреаційного обслуговування в галузях, пов'язаних з нею безпосередньо; і по-третє, рекреація здійснює значний вплив на структуру балансу грошових доходів і витрат населення на користь рекреаційних районів та країни в цілому [97].

З розвитком суспільного виробництва, його інтенсифікацією зростає роль організації відпочинку для регенерації та розвитку життєвих сил людини, витрачених у процесі праці. Для цього необхідне сполучення певних умов та ресурсів, а також організація їх використання. Саме рекреаційні підприємства здійснюють таку діяльність, що спрямована на створення та розвиток умов для відпочинку, лікування, відновлення фізичних та духовних сил людини. Всі ці підприємства і пов'язані з ними структури утворюють особливу галузь народного господарства – рекреаційне господарство або багатофункціональний рекреаційний комплекс, який умовно можна розділити на три групи [25]:

- 1) лікувально-оздоровчий (санаторно-курортне лікування та оздоровлення);
- 2) пізнавальний (туризм);
- 3) економічний (регенерація робочої сили, сфера господарчої діяльності).

Останнім часом рекреаційна діяльність підприємств, включаючи санаторно-курортне лікування, оздоровчий відпочинок, туризм, альпінізм та інші види активного відпочинку, набуває все більшого значення. Відбувається процес формування нової галузі економіки, яка базується на певному поєднанні природних і антропогенних факторів і набуває все більшого економічного ефекту. В найбільш розвинутих країнах, території, що використовуються для рекреаційних цілей, займають за площею третє місце після сільськогосподарських та лісових земель [83, с. 149].

Як відомо, для рекреаційної діяльності використовуються ресурси – природні і техногенні процеси та явища, які можуть бути використані для задоволення потреб населення і організації рекреаційного господарства [168]. Рекреаційні ресурси є важливою складовою природного потенціалу, їх роль у формуванні сучасного природокористування постійно зростає. Вони певною мірою впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, на формування рекреаційних районів і центрів, на їх спеціалізацію, економічну ефективність та є обов'язковою умовою розвитку рекреації.

Термін «рекреаційні ресурси» в науковій літературі почав використовуватися в період 1968–1971 рр., після чого екологи, економісти, географи та вчені інших спеціальностей постійно уточнювали зміст цього поняття. Так, П. В. Большаник [17] запропонував розуміти під рекреаційними ресурсами природні, природно-технічні і соціально-економічні геосистеми та їх елементи, які при існуючих технічних і матеріальних можливостях можуть бути використані для організації рекреаційного господарства.

За визначенням Т. В. Ніколаєнка [115], до рекреаційних ресурсів відносяться компоненти природного середовища і феномени соціокультурного характеру, які, завдяки певним властивостям, можуть бути використані для організації рекреаційної діяльності.

Деякі автори вважають, що рекреаційні ресурси є частиною туристичних ресурсів. З цим твердженням можна не погодитись, якщо розглядати рекреаційну галузь не в складі туристичної індустрії, а як окрему галузь економіки, адже рекреаційні ресурси не завжди є туристичними (наприклад, діловий туризм). Безперечно, поняття рекреація тісно пов'язане з туристичною індустрією. Компонентна структура туристичної індустрії являє собою сукупність туристичних галузей, окремих секторів і видів рекреаційної галузі, які розкривають особливості її функціонування і розвитку в межах певного географічного простору. Так, на думку А. М. Ветитнева та Л. Б. Журавльової рекреація пов'язана з тими видами туризму, які спрямовані на відновлення, оздоровлення, релаксацію, а також з дачним відпочинком, екотуризмом і не пов'язана, наприклад, з діловим та політичним туризмом [25, с. 87].

С. І. Дорогунцов [56, с. 108] визначає рекреаційні ресурси як «поєднання компонентів природи, соціально-економічних чинників і культурних цінностей, що виступають як умови задоволення рекреаційних потреб людини». До рекреаційних ресурсів він відносить території та окремі об'єкти, що можуть бути використані для відпочинку і лікування людей, відновлення їхніх фізичних і духовних сил. Крім того, С. І. Дорогунцов [54, 56, 57] визначає такі характерні властивості рекреаційних ресурсів, як цілісність, динамізм, місткість, стійкість, надійність та привабливість.

Під рекреаційними ресурсами, на нашу думку, слід розуміти природні системи та їх елементи, культурно-історичні об'єкти, ресурси санаторно-курортних підприємств, а також трудові ресурси, які, за пе-

вних умов, можуть бути використані для організації відпочинку та оздоровлення населення. Їх наявність є обов'язковою умовою для формування і розвитку рекреаційної діяльності санаторно-курортних підприємств, їх ресурсною базою. Вони потребують раціонального використання, охорони і примноження (відновлення). Все це пов'язано з необхідністю їх кількісної та якісної оцінки, визначенням можливих варіантів використання в тій чи іншій галузі економіки та вибором найбільш прийнятних [193].

За виконуваними функціями рекреаційні ресурси поділяються на ресурси: місцевого значення, обласного, державного та міжнародного. Характерно, що для організації рекреації використовуються ті природні умови та ресурси, що не завжди можуть бути використані іншими галузями світового господарства, а саме: сонячна інсоляція, морські пляжі, природні ландшафти, історичні пам'ятки тощо [56, с. 108].

Як відомо, виділяють три типи рекреаційних ресурсів, наявність та поєднання яких визначають галузеву і територіальну організацію рекреаційних комплексів [56; 97; 193], а також особливості організації рекреаційної діяльності окремих санаторно-курортних підприємств:

- природні;
- культурно-історичні;
- соціально-економічні.

За визначенням, яке дає Н. В. Фоменко, під природними рекреаційними ресурсами слід розуміти «фактори, речовину і властивості компонентів природного середовища, які володіють сприятливими для рекреаційної діяльності якісними та кількісними параметрами і служать або можуть служити для організації відпочинку, туризму, лікування і оздоровлення людей» [193, с. 63].

Отже, до природних рекреаційних ресурсів можуть бути віднесені: земельні ресурси (специфічне поєднання ґрунтів, рельєфу, клімату, рослинності), водні ресурси (поверхневі води), лісові ресурси та надрові ресурси (лікувальні грязі, лікувальні мінеральні води, озокерит). В Україні значну частину природного рекреаційного потенціалу складають: рекреаційні ландшафти (лісові, приморські, гірські), природні оздоровчі ресурси (мінеральні води та лікувальні грязі), природно-заповідні об'єкти (національні природні та регіональні ландшафтні парки, біосферні заповідники тощо). При цьому, до найважливіших рекреаційних ресурсів України П. О. Масляк [105] відносить бальнео-

логічні (мінеральні води, грязі, озокерит), кліматичні, ландшафтні, пляжні та пізнавальні ресурси.

Загалом, площа потенційних територій оздоровчого і рекреаційно-го призначення в Україні (без радіаційно забруднених) становить 12,8 % території країни [208, с. 102] і розподіляється відповідно до природних особливостей восьми оздоровчо-рекреаційних регіонів: Карпатського, Придніпровського, Донецького, Поліського, Причорноморського, Подільського, Східного і Центрального.

Площа рівнинних рекреаційних ландшафтів України становить 7,09 млн га, гірських та передгірних ландшафтів – понад 2 млн га [56, с. 108]. Крім того, А. В. Яцик у своїх дослідженнях відзначив, що площа понад 3,6 млн га (6,0 % території країни) є придатною для курортного лікування, відпочинку та туризму і в майбутньому може бути освоєна для рекреаційних цілей (табл. 1.1) [208, с. 103].

Таблиця 1.1 – Перспективний розвиток оздоровчих та рекреаційних територій України, 1999–2026 рр.[208]

Оздоровчо-рекреаційні регіони України	Території за станом освоєння та за роками								
	Освоєні на кінець 1999р., тис. га	Нові, що мають бути освоєні протягом 2001–2026 рр.				Частка освоєних територій на кінець 1999р. від території 2001–2026 рр. освоєння, %	Освоєні на кінець 2026 р. загалом, тис. га	Зарезервовані на кінець 2026 р., тис. га	Освоєні та зарезервовані загалом на кінець 2026 р., тис. га
		Приріст території за роками							
		2001–2006	2006–2016	2016–2026	2001–2026				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Донецький: Донецька і Луганська області	166,5	12,0	48,5	109,1	169,6	94,0	336,1	19,7	355,8
Придніпровський: Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області	106,7	11,0	43,3	75,0	129,3	87,0	236,0	34,8	270,8
Східний: Полтавська, Сумська і Харківська області	165,2	26,0	101,9	364,7	492,6	70,0	657,8	286,2	944,0

Продовження табл. 1.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Центральний: Київська і Черкаська області	117,3	8,0	32,8	32,9	73,7	44,0	191,0	239,0	430,0
Поліський: Волинська, Житомирська, Рівненська і Чернігівська області	150,6	18,0	88,9	180,6	287,5	26,0	438,1	1211,3	1649,4
Подільський: Вінницька, Тернопільська і Хмельницька області	103,0	15,6	65,6	275,8	357,0	60,0	460,0	305,9	765,9
Причорноморський: Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська і Херсонська області	86,4	6,7	28,0	276,9	311,6	64,0	398,0	220,7	618,7
Карпатський: Закарпаття, Івано-Франківська і Чернівецька області	208,3	25,0	101,6	613,2	739,7	36,0	948,0	1686,4	2634,4
Всього	1104,0	122,3	510,6	1928,1	2561,0	48,0	3665,0	4004,0	7669,0

При розгляді природних рекреаційних ресурсів, актуальним є і визначення структури всього природно-ресурсного потенціалу регіонів України. З цього приводу заслуговує уваги методика визначення компонентної структури природно-ресурсного потенціалу території України, яка розроблена В. П. Руденка [165; 166; 167, с. 162–167]. Оскільки зіставлення різних груп природних ресурсів (мінеральних, земельних, водних, лісових, фауністичних, природних рекреаційних) є досить складним, визначені ним компонентна структура і сумарний природно-ресурсний потенціал по регіонах мають відносний характер і можуть мати певні неточності. Незважаючи на це, отримані результати є цінними для подальших наукових досліджень. Згідно з зазначеною методикою, найбільшу частку в компонентній структурі ресурсів України займають земельні (44,4 % усього ресурсного потенціалу) і мінеральні ресурси (28,3 %). Значно нижчою є частка потенціалу фауністичних (0,5%) і лісових (4,2%) ресурсів [193, с. 255].

При оцінюванні кожного компоненту природно-ресурсного потенціалу України, як рекреаційного ресурсу, враховується його сприятливий вплив на здоров'я і самопочуття людини. Серед природних ре-

креаційних ресурсів, які використовують для лікування різних захворювань, найбільшого поширення і визнання набули лікувальні мінеральні води, яких в Україні є значні запаси різних бальнеологічних типів: вуглекислі, радонові, сульфідні, залізисті, миш'яковисті, борні, йодобромні, бромні, крем'янисті, води з підвищеним вмістом органічних речовин та води без специфічних компонентів та властивостей [109, с.5]. Деякі з них, такі як «Миргородська», «Куяльник», «Поляна квасова», «Березівські мінеральні води», «Нафтуса» і радонові води, мають світове значення та є унікальними на нашій планеті [105].

Як відомо, джерела мінеральних вод та родовищ лікувальних грязей є основою формування та функціонування санаторно-курортних підприємств. Наявність їх на певній території визначає напрямок її курортно-рекреаційного використання [52, с.32]. Сьогодні, на 58 курортах України відкрито близько 400 санаторно-курортних закладів, більшість з яких в оздоровчо-лікувальному процесі використовують мінеральні води і мінеральні грязі.

За бальнеологічними властивостями мінеральні води України можна об'єднати в окремі групи [193, с. 265–266]:

Група А. Води без специфічних компонентів та властивостей. Їхня лікувальна дія зумовлена основним іонним складом та загальною мінералізацією; азот та метан містяться у них у розчиненому стані в умовах атмосферного тиску тільки у незначних кількостях. Води цієї групи виведені на земну поверхню свердловинами, вивчені та використовуються на курортах Миргорода (Полтавська область), Куяльника (Одеська область), Трускавця (Львівська область), Феодосії (Крим), Очакова (Миколаївська область) та інших.

Група Б. Води вуглекислі. Лікувальна дія зумовлена наявністю у великих кількостях розчиненого вуглекислого газу, який становить 95–100 % газів, а також іонним складом та загальною мінералізацією. Ці води виведені на поверхню, вивчені і використовуються на таких курортах: Поляна (Закарпатська область), Голубино у санаторії «Квітка полонини», Сойми – у санаторії «Верховина».

Група В. Води сульфідні. Фізіологічна та лікувальна дія зумовлена наявністю сульфідів (вільного сірководню та гідросульфідного іону). Води цієї групи вивчені та використовуються на курортах Любіня Великого (Львівська область), Синця (Закарпатська область), Черчого (Івано-Франківська область).

Група Г. Води залізисті, миш'яковисті або миш'якові з високим вмістом марганцю, міді, алюмінію. Лікувальна дія зумовлена (окрім їхнього іонного, газового складу та мінералізації) одним або декількома з перелічених фармакологічних активних компонентів. Ця група вивчена та використовується у санаторії «Гірська Тиса» (Закарпатська область).

Група Г. Води бромні, йодні та з високим вмістом органічних речовин. Виділено два типи мінеральних вод з високим вмістом органічних речовин. Води цієї групи вивчені і використовуються на курортах Трускавця (Львівська область), Березівських мінеральних вод (Харківська область).

Група Д. Радонові (радіоактивні) води використовуються на курорті Хмільник (Вінницька область).

Важливо відзначити, що ресурси таких мінеральних вод, як радонові, сульфідні, води з підвищеним вмістом органічних речовин та води без специфічних компонентів і властивостей, є практично невичерпними, виходячи з рівня їхнього сучасного використання. За наявними запасами мінеральних вод з підвищеним вмістом органічних речовин Україна посідає провідне місце в світі [109, с. 54].

Щодо використання експлуатаційних запасів мінеральних лікувальних вод загалом по Україні, то вони використовуються лише на 8 %, тобто 4903,3 м³/добу з 64238,9 м³/добу (див. табл. 1.2), що вказує на значні перспективи розвитку бальнеологічних курортів в окремих регіонах України.

В Україні є також великі запаси лікувальних грязей, з яких експлуатується сім торфових і десять сульфідних родовищ. Особливе місце займають унікальні ресурси озокериту Бориславського родовища у Львівській області. Торфові грязі є у Львівській та Івано-Франківській областях. Серед мулисто-сульфідних значними є Куяльницьке та Шаболатське (Одеська область), а також Чокракське (Крим) родовища [193, с. 266]. З 70 існуючих в Україні курортів загальнодержавного і місцевого значення, грязелікування застосовується на 19 з них (в тому числі на 5 бальнеогрязьового типу, на 11 – бальнеогрязьового кліматичного типу і на 3 – грязьового кліматичного типу). На цих курортах в 79 оздоровчих закладах для лікувальних цілей окрім мінеральних вод і клімату застосовуються пологіди (мулові і торфові грязі) місцевих родовищ. На сьогодні грязелікування з успіхом застосову-

ється на таких загальновідомих курортах, як Куяльник, Саки, Євпаторія, Бердянськ, Кирилівка, Слов'янськ, Миргород та ін. [96, с.258].

Таблиця 1.2 – Експлуатаційні запаси мінеральних лікувальних вод України [96]

Мінеральні води	Експлуатаційні запаси			Розвідані запаси, м ³ /добу
	Всього, м ³ /добу	Видобуток, м ³ /добу	Невикористаний резерв запасів, м ³ /добу	
		Відсотки використаних запасів		
1. Радонові	9808,6	875,6/9	8933,0	2225,6
2. Без специфічних компонентів та властивостей	31074,2	1711,4/6	29362,8	42614,0
3. Бромні	9745,0	84,0/1	9661,0	10231,3
4. Вуглекислі, всього	3407,4	180,0/5	3227,4	707,5
5. Залізисті	143,0	0,9/1	142,1	40,0
6. Сульфідні	5414,5	953,4/18	4461,1	803,0
7. З підвищеним вмістом органічних речовин типу «Нафтуса»	894,2	81,0/9	813,2	729,9
8. Крем'янисті	1065,0	754,0/71	311,0	2958,8
9. Борні	871,0	35,0/4	836,0	–
10. Йодо-бромні	832,0	154,0/19	678,0	10460,0
11. Йодо-бромні борні	984,0	74,0/8	910,0	708,0
12. Йодні	–	–	–	37,0
Всього	64238,9	4903,3/8	59335,6	71515,1

У рекреаційних потребах населення провідне місце належить і відпочинку на природі, де важливим ресурсом є лісова рослинність. Лісові ресурси в Україні поділені досить нерівномірно. Більше за все лісових масивів зосереджено у Південно-західному регіоні, де формування рекреаційних територій спирається саме на цей фактор. Лісові рекреаційні ресурси часто є однією з основних умов виокремлення рекреаційних ландшафтних комплексів, де важливе значення має ступінь

благоустрою цих територій, їх видовий склад та лісистість [8, 34–36, 124, 145, 170, 201].

Оцінюючи лісові ресурси, Г. І. Денисик та В. М. Воловик [52, с. 33] виходили з того, що значні лісові масиви створюють умови для рекреаційної діяльності, а склад і структура лісів впливають на мікроклімат і санітарно-гігієнічні умови території. Рекреаційна цінність цих умов визначається такими показниками, як лісистість, породний склад і бонітет деревостою; фітонцидність; естетичність та частота зміни ландшафтів; наявність грибних та ягідних місць; доступність. Крім того, як відомо, деревна рослинність покращує мікрокліматичні умови: в повітрі зменшується кількість пилу, бактерій, нормалізуються гігротермічний і вітровий режими, повітря збагачується киснем та лікувальними речовинами.

Ліс, особливо хвойний, виділяє фітонциди, які вбивають багатьох хвороботворних мікробів, оздоровлюючи повітря. Один гектар листяного лісу, в період вегетації, за день виділяє біля 2 кг летючих фітонцидів, хвойного лісу – 5 кг, а ялівцевого – до 30 кг [56, с. 104], що, безумовно, вказує на рекреаційну цінність лісу. Автори джерела [56] відзначають також цілющі властивості лісного мікроклімату. Ліс позитивно впливає на психіку. У ньому висока іонізація, особливо в сосняку. Листя крон очищує повітря від шкідливих механічних домішок, значно знижує шум, усуває високочастотні звуки, має пилозахисні властивості. У повітрі лісу відсутні патогенні мікроби. Саме тому незначні площі лісових масивів або їх повна відсутність обмежують рекреаційне використання території.

Україна належить до лісодефіцитних держав, зважаючи на те, що ліси займають 14,2 % її території та розміщені нерівномірно: в Поліссі – 29 % площі регіону, Лісостепу – 14 %, Карпатах – 40 %, Степу – 5 %, Криму – 10 %. Хвойні насадження займають 42,2 % від загальної площі вкритих лісом земель, твердолистяні – 43,2 %, м'яколистяні – 13,6 % [56, с. 103]. Близько 34 % площі лісів займає сосна – єдина з хвойних рослин, яка виділяє фітонциди не лише влітку, а й взимку, що дуже важливо для рекреації. Велике рекреаційне значення мають також лісопаркові зони великих міст, які сьогодні активно знищуються під забудову [105].

Кліматичні умови також відіграють важливу роль у розвитку рекреаційної діяльності. Для ландшафтів України характерним є поєднання чистого повітря, наповненого киснем, та високої вологості. Гір-

ські долини Карпат і Криму, захищені хребтами, мають сприятливий мікроклімат для розвитку кліматичних курортів. При оцінюванні кліматичних умов, враховуються температурний і вітровий режими, режим опадів. Велике значення мають ресурси ультрафіолетової радіації (УФ), що забезпечують захисні реакції організму. Всі елементи погоди формують її якість з точки зору комфортності.

Кліматичні рекреаційні умови та ресурси Україні досліджуються в низці праць вітчизняних кліматологів [16, 20, 134, 147]. Від термічних умов рекреаційного району залежить фізіологічний стан відпочивальників. Саме тому клімат з успіхом використовують на курортах як важливий лікувальний чи оздоровчий фактор. Так, зоною комфорту при санаторно-курортному лікуванні Г. І. Денисик і В. М. Воловик [52] вважають температуру в межах 17–22 °С. Крім того, в джерелі [96] зазначено, що температура 17,8 °С є величиною, яка зумовлює лінію фізіологічного комфорту температурних умов довкілля і викликає у людини суб'єктивно хороше тепловідчуття без ознак переохолодження чи перегрівання.

Сприятливими для зимового відпочинку і туризму є умови при наявності снігового покриву не менше 10 і не більше 30–40 см, і температура повинна бути відповідно нижче нуля, але не нижче – 28 °С. Сприятливим є діапазон температур від 0 до –25 °С при умові, що швидкість вітру не буде перевищувати 3–4 м/с [52].

Існує класифікація клімату з погляду рекреаційної діяльності: найкращий – сприятливі кліматичні умови протягом 9,5–10,5 місяців, тепле літо та нехолодна зима зі стійким сніговим покривом або жарке тривале літо та коротка зима без стійкого снігового покриву; гарний – сприятливі кліматичні умови протягом 7–9 місяців; задовільний – сприятливі кліматичні умови протягом 3–6,5 місяців, прохолодне дощове літо і м'яка зима з нестійким сніговим покривом або жарке посушливе літо і сувора зима; поганий – сприятливі кліматичні умови протягом 1–1,5 місяця. З погляду на це, кліматичні ресурси України відносять до найкращих і хороших для рекреаційної діяльності. Крім того, П. О. Масляк [105, с. 82] навів наступні дані, що вказують на велику різноманітність клімату України: «середня річна температура на полонинах Карпат така, як у приполяр'ї (0 °С), а на Південному узбережжі Криму (+12,5 °С) вона відповідає температурі середземноморського узбережжя Франції».

Кліматичні умови України також дозволяють організувати масовий літній відпочинок протягом 140–145 днів у північно-західних регіонах, 180–190 днів – у степовій зоні морського узбережжя, 220 днів – у південній частині Криму. Для зимових видів відпочинку територія України менш сприятлива, крім району Карпат, де кліматичні умови забезпечують повноцінний відпочинок протягом 90–120 днів [56, с. 109]. Таким чином, клімат України з успіхом використовується санаторно-курортними підприємствами всіх регіонів, як один з основних лікувальних чи оздоровчих факторів [96].

Цьому в значній мірі сприяють водні рекреаційні ресурси, які розрізняються за глибиною, швидкістю течії, характером рослинності, тваринного світу, а також рекреаційним використанням. До додаткових природних критеріїв, які надають можливість розвивати водні види рекреації, належать: чистота повітря, густина лісових масивів прибережної території, естетична оцінка шквальних ландшафтних комплексів, а також доступність берегів [1, 10, 22, 93, 208]. Крім того, важливими показниками, що визначають цінність водних ресурсів для розвитку рекреаційної діяльності, є їх чистота, доступність та температурний режим. Так, найбільше рекреаційне значення мають озера, водосховища, великі ріки з температурами води +17 °С упродовж 2–4 місяців та гірські річки влітку навіть при температурі води +6–+9 °С [52, с. 29]. Чим більша водойма, тим більше видів рекреаційної діяльності на ній можна здійснювати.

В Україні налічується 63119 річок, у тому числі великих (площа водозбору більше 50 тис. кв. км) – 9, середніх (від 2 до 50 тис. кв. км) – 81 і малих (менше 2 тис. кв. км) – 63029. Загальна довжина річок становить 206,4 тис. км, з них 90 % припадає на малі річки [56, с. 89].

Не менш важливе місце належить рекреаційним ресурсам пляжів, які використовуються в діяльності санаторно-курортних підприємств, що розташовані на березі морів, річок, озер. Так, у Кримській, Одеській, Донецькій, Миколаївській областях є штучні та природні лікувальні пляжі. Загальна довжина морських пляжів в Україні становить 1160 км, або 47 % її берегової смуги, серед яких пляжів завширшки 25 м і більше – 712 км. На морських пляжах України можна організувати відпочинок одночасно 4,1 млн осіб, а ландшафтні рекреаційні ресурси усіх видів дозволяють одночасно оздоровлювати близько 48 млн осіб [56, 83, 152, 168].

Для організації рекреаційної діяльності підбирають найрізноманітніші природні екосистеми, які оцінюються за такими показниками, як клімат, рослинність, наявність водойм, рельєф, поєднання екосистем. За кожним фактором розрізняють п'ять класів оцінки рекреаційної якості природних екосистем: 1 клас – найкращі умови рекреації; 2 клас – хороші умови; 3 клас – задовільні умови; 4 клас – погані умови; 5 клас – абсолютно погані умови рекреації [54].

Важливими компонентами природного рекреаційного потенціалу України є також біосферні заповідники, національні природні парки, ботанічні сади, які створюють для збереження, відтворення і раціонального використання особливо цінних природних комплексів та об'єктів. Крім того, вони є рекреаційними, науково-дослідними і культурно-освітніми установами. Так, на сьогодні в Україні є 4 біосферних заповідники, 11 національних природних парків, 28 регіональних ландшафтних парків, 22 ботанічних сади, 36 дендрологічних парків, 11 зоологічних парків, 510 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва [52, с. 159].

Крім зазначених вище складових системи рекреаційних ресурсів, важливе місце відводиться також ресурсам культурно-історичного характеру, які включають об'єкти культури, пам'ятки історії, архітектури, археології, етнографічні особливості території і є важливим засобом задоволення потреб пізнавально-культурної рекреації. Їх можна розглядати в значенні рекреаційних ресурсів лише у випадку, коли вони використовуються як засоби здійснення рекреаційної діяльності.

Загальна кількість архітектурно-історичних пам'яток в Україні становить 48690 об'єктів. Найцінніші культурно-історичні ресурси зосереджено у Львівській, Київській, Тернопільській, Полтавській, Чернігівській областях, Республіці Крим. В джерелі [105] зазначається, що «українські замки, фортеці і монастирі є унікальним історико-культурним явищем Європи і всієї планети». Завдяки грушоподібним куполам українські національні храми не мають аналогів ні в Росії, ні в Європі.

Поруч з іншими ресурсами особливої уваги заслуговують соціально-економічні рекреаційні ресурси, які включають: «матеріально технічну базу рекреаційних об'єктів, частину матеріального виробництва, яка забезпечує потреби рекреації, використовувані рекреацією об'єкти інфраструктури, а також трудові ресурси, зайняті в рекреаційному го-

сподарстві» [193]. Трудові ресурси займають одне з основних місць у рекреаційній системі і складаються з двох підсистем: управлінської і обслуговуючої. Управлінський персонал займається аналізуванням інформації про обсяги і якість рекреаційних послуг, стан природних екосистем, рекреаційних об'єктів і інфраструктури, а також ухвалює рішення на перспективу. Обслуговувальна підсистема забезпечує умови використання рекреантами рекреаційних об'єктів, охорону природних екосистем.

Важливим для розвитку рекреаційної діяльності підприємств є також комплекс житлових, господарських і культурних об'єктів, що обслуговують рекреаційні потреби людей (дороги, канали, мости, транспорт, зв'язок, комунальне господарство, сфера обслуговування, охорони здоров'я та інші), що становить рекреаційну інфраструктуру. Крім того, рекреаційна інфраструктура поділяється на інфраструктури курортно-рекреаційних регіонів, окремих курортів, санаторіїв, пансіонатів, будинків і баз відпочинку, туристичних баз і комплексів, кемпінгів, спортивно-оздоровчих таборів та ін.

У науковому виданні за редакцією В. В. Денисова розглядаються такі різновиди рекреаційних об'єктів [60, с. 802]:

- 1) кліматичні (пляжі, солярії і т. д.);
- 2) спортивні (туристичні маршрути, спортивно-оздоровчі споруди і т. д.);
- 3) лікувальні (водолікарні, грязелікарні, джерела мінеральних вод, парки лікувальної фізкультури і т. д.);
- 4) природно-пізнавальні (пам'ятники природи, ландшафтні поляни, місця перебування екзотичних тварин і рослин, печери і т. д.);
- 5) розважальні (дискотеки, бари і т. д.);
- 6) екскурсійні (музеї, пам'ятники природи і архітектури, історії і культури і т. д.);
- 7) мисливсько-рибальські (мисливські та рибальські будинки та інші);
- 8) культурні (бібліотеки, концертні майданчики, клуби та інші).

Сукупність рекреантів, природних екосистем, рекреаційних об'єктів, рекреаційної інфраструктури і управлінсько-обслуговуючого персоналу утворюють територіальну рекреаційну систему (ТРС) [60, с. 801]. Перелічені складові ТРС тісно пов'язані між собою і з рекреаційним середовищем (рис.1.1).

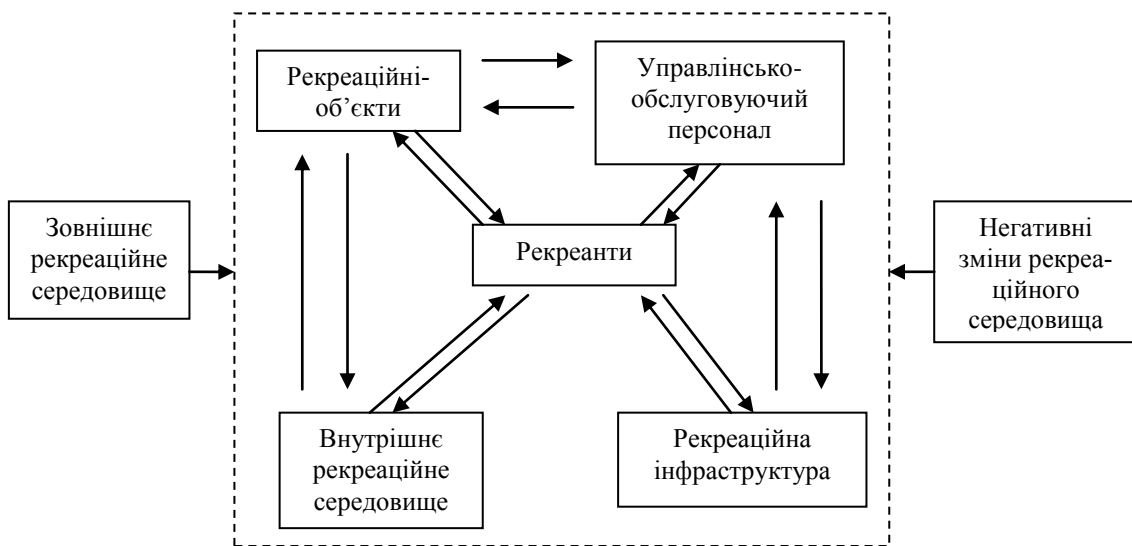

Рисунок 1.1 – Структура територіальної рекреаційної системи

Разом з тим, П. О. Масляк [105, с. 62] уточнює, що «територіальна рекреаційна система – це свого роду просторово організована на території певного таксономічного рангу сукупність рекреаційних установ, які функціонують на основі використання ресурсів цієї території і просторово-територіально між собою поєднані». Рекреаційне підприємство відображає всі взаємозв'язки між елементами такої системи.

З переходом України до ринкових відносин, індустрія відпочинку та оздоровлення на базі використання рекреаційних ресурсів може стати важливою статтею доходів державного і місцевого бюджетів. За розрахунками Інституту економіки НАН України, річні надходження від туристичного обслуговування останніми роками становлять приблизно 0,9–1,1 % експортних доходів від зовнішньої торгівлі України [56, с. 110], що очевидно недостатньо.

Тому серед науковців і практиків існує низка пропозицій теоретичного і прикладного характеру щодо покращення роботи туристичної галузі і використання рекреаційних ресурсів. З погляду на це С.І.Дорогунцов виділяє такі важливі напрями [56, с. 110]:

–розвиток санаторно-курортних закладів, де лікування і оздоровлення населення поєднується з активним відпочинком, відновлюванням фізичних і духовних сил людей;

–зміцнення матеріально-технічної бази туризму і відпочинку за рахунок як збільшення кількості місць у рекреаційних закладах, так і якісного оновлення діючих установ;

–створення вільних рекреаційних економічних зон із широким залученням коштів і технологій зарубіжних країн як експериментальних лабораторій для поетапного входження рекреаційного потенціалу України до світового ринку туристських послуг;

–розширення в Україні мережі національних природних парків та ландшафтних регіональних парків, що забезпечить раціональне й екологічно безпечне використання рекреаційних ресурсів.

Отже, Україна має потужний рекреаційний комплекс, який є багатофункціональним завдяки різноманітним рекреаційним ресурсам. Розвиток підприємств рекреаційного комплексу дасть можливість оздоровити великі маси населення і в той же час зробити значний внесок до національної економіки країни. Проте, цьому перешкоджає низка таких проблем, як нестача фінансових ресурсів для розвитку матеріально-технічної бази курортно-рекреаційних закладів, недосконалість законодавчої бази в сфері використання рекреаційних ресурсів, нестабільність національної та світової економік тощо.

1.2 Рекреаційні ресурси в структурі природно-ресурсного потенціалу санаторно-курортних підприємств

Одним з важливих завдань підприємств в умовах ринкової економіки є ефективне використання свого ресурсного потенціалу. У зв'язку з цим, особливо актуальними постають питання дослідження власних ресурсних можливостей організації та пошуку шляхів підвищення ефективності використання фінансових, матеріальних та трудових ресурсів. Для організування діяльності санаторно-курортних підприємств обов'язковими є також рекреаційні ресурси, які визначають їх спеціалізацію, перспективи та стратегічні орієнтири розвитку.

Санаторно-курортне господарство є важливою складовою системи охорони здоров'я України. Наша країна посідає одне з провідних місць у Європі щодо забезпеченості курортно-лікувальними ресурсами [96], тоді як за якістю санаторно-курортних послуг вона ще не досягла європейського рівня. До установ лікувально-оздоровчого відпочинку відносяться санаторії, санаторії-профілакторії, пансіонати та

бази відпочинку. Станом на 2010 рік в Україні зареєстровано 3011 санаторно-курортних і оздоровчих закладів (табл. 1.3).

Таблиця 1.3 – Санаторно-курортні і оздоровчі заклади України у 2010 р.[172]

Санаторно-курортні і оздоровчі заклади	Кількість закладів	В них ліжок (місць), тис.	Кількість оздоровлених, тис. осіб
Санаторії	456	126	1198
У тому числі дитячі	168	32	247
Пансіонати з лікуванням	54	14	116
Санаторії-профілакторії	234	19	198
Будинки і пансіонати відпочинку	290	60	338
Бази та інші заклади відпочинку	1948	228	1126
Заклади 1-2 денного перебування	29	2	11
Всього	3011	449	2987

Санаторії і пансіонати з лікуванням – це «лікувально-профілактичні заклади, що обладнані ліжками і надають реабілітаційне лікування, головним чином, на основі цілющих властивостей природних факторів. Кожен з них має певну спеціалізацію і може бути одно або багато профільним. У них враховуються ліжка, що забезпечені необхідним обладнанням, у місяць максимального розгортання» [191, с. 483–485].

Будинки, пансіонати, бази та інші заклади відпочинку – це «заклади, що призначені для відпочинку населення, в яких відпочивальники протягом певного терміну проживають і харчуються або тільки проживають». Такі заклади можуть діяти протягом цілого року (цілорічні) або протягом сезону (сезонні). Крім того, в 2009 році в туристичній галузі налічувалося близько 3,9 тис. суб'єктів туристичної діяльності, 1,2 тис. готелів та інших місць для короткотермінового проживання» [191, с. 483–485].

Установи лікувально-оздоровчого відпочинку, а також туристичні заклади становлять первинну ланку територіальної структури рекреаційного комплексу України. Окремо розміщені санаторії, пансіонати,

бази створюють рекреаційні пункти. Населений пункт з кількома рекреаційними пунктами називається курортом.

Згідно із Законом України «Про курорти» [68], курорт – це освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, які використовуються з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та для рекреації, що вимагає особливої охорони. Курортом може називатись також частина великого міста, в якій сконцентровані рекреаційні пункти: санаторії, бази відпочинку тощо (наприклад, в Одесі – курорти Аркадія, Великий Фонтан, Чорноморка). В Україні діє 45 курортів загальнодержавного та міжнародного значення та 13 курортів місцевого значення. Наступну ланку після курортів у територіальній структурі рекреаційного комплексу становлять рекреаційні райони, що є сукупністю рекреаційних пунктів і курортів, які використовують означену територію і розміщену на ній інфраструктуру. Група рекреаційних районів створює рекреаційний регіон, наприклад, Кримський. Рекреаційні регіони завдяки транспортним і функціональним зв'язкам створюють, в свою чергу, рекреаційні зони, наприклад, Центральноукраїнська рекреаційна зона.

Діяльність санаторно-курортних та оздоровчих закладів базується на використанні природних лікувальних та інших рекреаційних ресурсів (табл. 1.4).

Отже, санаторно-курортними підприємствами України для організування рекреаційної діяльності можуть бути використані три типи ресурсів, серед яких природні та соціально-економічні рекреаційні ресурси є обов'язковою умовою для створення і функціонування оздоровниць, а культурно-історичні рекреаційні ресурси створюють додаткові сприятливі умови для розвитку їхньої діяльності. При цьому, сукупність рекреаційних умов та ресурсів певної території визначають спеціалізацію того чи іншого санаторно-курортного закладу. Так, наприклад, наявна у рекреаційних округах Поділля різноманітність умов та ресурсів, особливості їх рекреаційного освоєння, привели до формування в його межах двох основних типів рекреаційних вузлів: лікувального (Хмельницький, Сатанівський) та оздоровчого (Тернопільський, Заліщицький, Бузько-Деснянська група вузлів, Печеро-Сокілецький, Ладжинський і Середньодністровський) [52].

Таблиця 1.4 – Рекреаційні ресурси, які можуть бути використані санаторно-курортними підприємствами України

№ з/п	Рекреаційні ресурси		Основні характеристики
	Типи	Види	
1	Природні рекреаційні ресурси	Рекреаційні ландшафти	Лісові, приморські та гірські ландшафти
		Природно-заповідні об'єкти	Національні природні парки, ботанічні сади, біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки, дендрологічні парки, а також парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва
		Кліматичні ресурси	Температурний і вітровий режими, режим опадів
		Бальнеологічні ресурси	Лікувальні мінеральні води, лікувальні грязі, озокерит.
		Водні ресурси	Озера, водосховища, річки.
2	Культурно-історичні рекреаційні ресурси	Архітектурно-історичні ресурси	Пам'ятки архітектури та містобудування, археології, пам'ятки культури та історичні пам'ятки, етнографічні особливості
		Біосоціальні ресурси	Культурно-історичні та інші об'єкти, пов'язані з життєвим циклом або епізодом тієї чи іншої видатної особи
		Подієві ресурси	Знакові події в історії певної території.
3	Соціально-економічні рекреаційні ресурси	Матеріально-технічна база рекреаційних об'єктів	Лікувальні, спортивно-оздоровчі та культурно-розважальні споруди санаторно-курортних підприємств
		Використовувані рекреацією об'єкти інфраструктури	Дороги, канали, мости, транспорт, зв'язок, комунальне господарство, сфера обслуговування, охорони здоров'я та інші об'єкти, що обслуговують рекреаційні потреби
		Трудові ресурси, зайняті в рекреаційному господарстві	Управлінський та обслуговуючий персонал, зайнятий в рекреаційному господарстві

Враховуючи характер рекреаційної спеціалізації та ступінь розвитку рекреаційного господарства території, схожість проблем перспективного розвитку з позиції рекреації, наявність рекреаційних ресурсів та їх територіальні комбінації, Г. І. Денисик [129] запропонував на території Вінницької області виділити 55 елементів територіальної структури: 6 рекреаційних районів, 13 рекреаційних центрів, 36 рекреаційних пунктів (табл. 1.5).

Таблиця 1.5 – Територіальна структура рекреаційного комплексу Вінницької області *

Рекреаційний район	Рекреаційні центри	Площа, км ²	Напрямки рекреаційного використання
1. Центральний (Середньобузський)	1) Вінниця 2) Тульчин 3) Немирів 4) Ладижин 5) с. Степашки Гайсинського району	6260	Виконує оздоровчо-спортивно-лікувально-пізнавальну функцію і налічує 12 рекреаційних пунктів
2. Північний (Верхньобузський)	1) Хмільник	3350	Виконує лікувально-пізнавальну функцію і налічує 5 рекреаційних пунктів
3. Південний (Придністровський)	1) Могилів-Подільський 2) Ямпіль	3190	Виконує переважно оздоровчо-пізнавальну функцію і налічує 4 рекреаційних пункти
4. Західний (Середньомурафський)	1) Шаргород 2) Бар	3400	Виконує оздоровчо-пізнавальну функцію і налічує 6 рекреаційних пунктів
5. Північно-Східний	–	5070	Виконує оздоровчо-спортивно-пізнавальну функцію і налічує 5 рекреаційних пунктів
6. Південно-Східний	1) Крижопіль 2) Бершадь 3) с. Заболотне Крижопільського району	5200	Виконує лікувально-оздоровчо-спортивну функцію і налічує 4 рекреаційних пункти

Примітка. Таблиця розроблена авторами на основі даних джерела [129]

Особливістю територіальної структури рекреаційного комплексу Вінницької області є нерівномірність розміщення її елементів. Основні структурні елементи – рекреаційні пункти і центри сформувались вздовж річок, зокрема Південного Бугу та Дністра. На території області відсутні сформовані рекреаційні вузли. Вінниця – найбільший рекреаційний центр області – одночасно виконує функції організаційного ядра обласного рекреаційного комплексу. В області наявні рекреаційні центри двох типів: галузеві та поліфункціональні, а найбільшими

центрами рекреаційного значення є Хмільник, Могилів-Подільський, Тульчин та Немирів [129].

Природними рекреаційними ресурсами, що можуть використовуватись санаторно-курортними закладами Подільського краю, вважаються сприятливі кліматичні умови, лісові масиви, родовища мінеральних вод, що створює всі необхідні передумови для розвитку рекреаційної галузі регіону.

Важливе значення для розвитку рекреаційної діяльності має і клімат. На думку Г.І.Денисик і В.М.Воловик [52], які в одній зі своїх робіт охарактеризували термічний режим основних видів ландшафтів Поділля, найсприятливішими для кліматотерапії є ландшафти, в межах яких відносна вологість не перевищує 50 %, температура – 17–19 °С, а швидкість вітру – 3 м/с. Такі умови характерні у літній період для долинно-річкових ландшафтів Південного Бугу (район Летичівського, Хмільницького, Печеро-Сокілецького, Райгородського рекреаційних вузлів) та Дністра (Заліщицького, Староушицького, Могилів-Подільського та Ямпільського рекреаційних вузлів). Одним з основних видів рекреаційної діяльності влітку є купально-пляжний відпочинок. Так, тривалість купально-пляжного періоду у Вінницькій області коливається від 95 до 110 днів, що відповідає оптимальним для рекреаційних цілей параметрам цього показника. Тому, Вінницька область належить до областей із найсприятливішим співвідношенням тепла і вологи, що, звичайно, сприяє розвитку різних видів рекреаційної діяльності [96]. В результаті проведених досліджень, Г. І. Денисик і В. М. Воловик [52] визначили кліматичні умови основних видів ландшафтів Поділля такими, що є комфортними для рекреантів, особливо у літній період.

Водні рекреаційні ресурси Подільського регіону базуються на добре розвиненій мережі поверхневих вод. Найбільші рекреаційні ресурси річок зосереджені в центральних та південних районах Вінниччини, головні з них – Південний Буг та Дністер з притоками [52]. Басейн Південного Бугу займає 62 % території області, а басейн Дністра – 28 %. Проте, дані про екологічний стан річки Південний Буг свідчать про його значне погіршення за останні десятиріччя, що має негативний вплив на рекреаційний потенціал регіону. Крім річок, в області налічується 63 водосховища та 4 тис. ставків. Насиченість ставками в області – одна з найвищих в Україні. Відкриті водойми Вінницької області мають всі умови для розвитку рекреаційної діяльності, зокре-

ма для організації таких видів відпочинку, як катання на човнах, катамаранах, купання, мандрівки, сонячні та повітряні ванни. Найвищий бал забезпеченості водними ресурсами мають Бершадський, Вінницький, Гайсинський, Могилів-Подільський, Немирівський, Тиврівський, Тростянецький, Ямпільський райони [129].

За рахунок специфічної геологічної будови Поділля сформувались значні гідромінеральні рекреаційні ресурси регіону, серед яких особливе значення мають природні мінеральні води з цілющими лікувальними властивостями. Це, насамперед, мінеральні радонові води (курорт Хмільник), мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин (курорт Сатанів), мінеральні хлоридні натрієві води Бронницького родовища [109, с. 496].

Розвідка та вивчення мінеральних вод Поділля розпочалися в середині минулого століття. Так, на території Вінницької області розвідано та враховано державним балансом Хмільницьке родовище мінеральних лікувальних радонових вод (5 ділянок), родовище столових вод «Регіна» (4 джерела), 17 родовищ прісних вод (44 окремих ділянки) [96]. Експлуатаційні запаси мінеральних радонових вод Поділля становлять 5308 м³/добу (близько 54 % від загальних запасів по Україні), які зосереджені переважно у Вінницькій (72 %) і частково – в Хмельницькій (28 %) областях. Проте, видобуток та використання цих вод проводиться лише у Вінницькій області в сумі 710,2 м³/добу, що становить 13 % від загальної кількості запасів регіону та 18 % області (табл. 1.6).

Таким чином, невикористаний потенціал мінеральних радонових вод Подільського регіону складає 5007,8 м³/добу, що свідчить про значні перспективи розвитку лікувально-оздоровчої рекреації регіону на базі використання радіоактивних мінеральних вод. Крім того, на території Поділля, затверджені експлуатаційні запаси мінеральних лікувальних вод без специфічних компонентів і властивостей, що становлять 547 м³/добу при використанні лише 10 %.

Аналізуючи величину незадіяного потенціалу експлуатаційних запасів мінеральних лікувальних вод Поділля, необхідно зазначити, що у Хмельницькій області затверджені також експлуатаційні запаси бромних мінеральних вод в сумі 100 м³/добу, які не експлуатуються взагалі, а також запаси мінеральних вод з підвищеним вмістом органічних речовин типу «Нафтуса» в сумі 732 м³/добу при використанні 27 м³/добу.

Таблиця 1.6 – Невикористаний потенціал (експлуатаційні запаси, розвідані запаси, прогнозні ресурси) мінеральних радонових вод Подільського регіону[96]

Область	Експлуатаційні запаси			Розвідані запаси, м ³ /добу	Прогнозні ресурси, м ³ /добу	Всього: невикористаний по- тенціал, м ³ /добу
	Всього, м ³ /добу	Видобуток, м ³ /добу	Невикорис- таний потен- ціал, м ³ /добу			
Вінницька	3847,0	710,2(18%)	3136,8	410,0	–	3546,8
Хмельни- цька	1461,0	Немає відомостей	1461,0	–	–	1461,0
Тернопіль- ська	–	–	–	–	–	–
Всього	5308,0	–	4597,8	410,0	–	5007,8

Важливе місце в структурі природно-рекреаційного потенціалу регіону займають і лісові ресурси, незважаючи на те, що лісистість Поділля становить лише 12–13 % [46]. За ступенем придатності для рекреації, Г. І. Денисик запропонував поділ лісових ландшафтів Поділля на найбільш придатні (84,5 % лісо покритої площі), придатні (11,3 %) і обмежено придатні (4,2 %) типи рекреаційних лісів [129].

У Вінницькій області налічується 376,90 тис. га земель лісового фонду, з них вкрито ліською рослинністю – 364,52 тис. га (13,7 % від загальної площі області). По території області ліси розміщені нерівномірно. В більшості районів області лісистість коливається в межах 15–20 % (Тульчинський, Тростянецький, Літинський та ін.), а в Козятинському та Липовецькому районах менше 5 % [52].

Для Подільського регіону найбільш характерними є ліси широколисто-мішаного типу. До найбільш придатних для рекреаційного використання відносяться свіжі грабові судіброви з дубом скельним, який переважно зустрічається у південно-східній частині Поділля. Ці види місцевості сприятливі для прогулянок, туристичних походів, спортивного мисливства (кабан, вовк, лисиця, заєць), збору грибів та ягід тощо [52].

Отже, ступінь забезпечення регіону основними природними рекреаційними ресурсами визначає його курортний і рекреаційний потенціал, який можна представити у балах (табл. 1.7).

Таблиця 1.7 – Зведена таблиця ландшафтно-рекреаційного оцінювання території Поділля[52]

Ландшафтно-рекреаційні типи природних комплексів	Основні природні рекреаційні ресурси	Бали	Рівень природного та рекреаційного потенціалу
			Тип рекреаційного використання
Найбільш сприятливі для рекреаційного і курортного освоєння	Наявні джерела мінеральних вод та родовища грязей, сприятливі кліматичні умови, значні водотоки з пологими і добре дренованими берегами	5	Дуже високий рекреаційний та курортний потенціал
			Територіальна рекреаційна система (TRC) лікувального типу
Сприятливі для рекреаційного освоєння	Комфортні кліматичні умови протягом 140 і більше днів на рік, наявні природні пам'ятки, ліси, надзаплавні тераси	4	Високий рекреаційний потенціал
			TRC пізнавального та оздоровчого типу
Відносно сприятливі для рекреаційного освоєння	Ліси, значна кількість природних пам'яток в умовах пересіченого гірського рельєфу і прохолодного клімату, тривалий період стійкого снігового покриву	3	Середній рекреаційний потенціал
			TRC спортивного та пізнавального типів
Несприятливі для рекреаційного освоєння	Значні водотоки, ліси, бальнеологічні ресурси відсутні	2	Низький рекреаційний потенціал
			Відсутня природна основа для організації рекреації

Об'єкти природоохоронного фонду, за винятком заповідників, теж складають рекреаційний потенціал регіону. Адже, крім свого основного призначення – збереження і відтворення природного фонду, вони виконують і рекреаційні функції, особливо як передумова для розвитку екологічного туризму. На території Вінницької області функціонує 338 природоохоронних об'єктів, серед яких: 90 заказників (21 – загальнодержавного і 69 – місцевого значення), 182 пам'яток природи (10 – загальнодержавного і 172 – місцевого значення), 36 парків пам'яток садово-паркового мистецтва (11 – загальнодержавного і 25 – місцевого значення) та 30 заповідних урочищ. Загалом території і об'єкти природно-заповідного фонду Вінниччини займають 23878,65 га, що

складає лише 0,78 % від площі області. Це один з найнижчих показників заповідності в Україні.

Поділля поряд із середнім Придністров'ям, Волинною і Прикарпаттям відноситься до тих територій, де формувалася український етнос. Тому цей край дуже багатий на пам'ятки архітектури, археології, історії, культури та етнографії, що створює його додаткову рекреаційну привабливість. На Вінниччині виявлено понад 100 пам'яток трипільської культури, збереглося близько 20 городищ, поселень та курганних могильників скіфських часів, серед яких Немирівське городище 7–6 ст. до н. е. – одне з найбільших в Україні. Визначною духовною пам'яткою Вінниччини є Бушанський скельний храм, що став складовою частиною Державного історико-культурного заповідника. До державного реєстру нерухомих об'єктів культурної спадщини області внесено 580 пам'яток архітектури та містобудування, з них 111 національного значення.

Біосоціальні рекреаційні ресурси об'єднують культурно-історичні та інші об'єкти, пов'язані з життєвим циклом або епізодом тієї чи іншої видатної особи [52]. За результатами досліджень О. О. Бейдика [11], Вінницька область має три номінації біосоціальних ресурсів (народження, діяльність, поховання), загальною кількістю – 30, що складає 1,8 % від біосоціальних ресурсів України.

Подієві рекреаційні ресурси – найсуттєвіші прояви соціального та природного руху, знакові події в історії певної території [52]. На території Вінницької області є ряд подієвих рекреаційних ресурсів: політичні (Український уряд Директорії залишив Київ і переїхав до Вінниці), військові (Гайдамацький рух), економічні (відкрито рух на залізниці Козятин-Здолбунів), культурні (у Вінниці було відкрито музей-садибу видатного вченого-хірурга М. І. Пирогова) тощо.

У Вінницькій області найвищу оцінку історико-культурного надбання мають Вінницький, Гайсинський, Іллінецький, Могилів-Подільський, Немирівський, Тульчинський та Ямпільський райони.

Як бачимо, серед бальнеологічних курортів України, курорти Поділля займають важливе місце. За своїми природними і лікувальними ресурсами, живописним ландшафтом, сприятливими кліматичними умовами, санаторно-курортні заклади Поділля успішно змагаються з відомими вітчизняними і зарубіжними курортами і є важливою складовою рекреаційного комплексу країни. Проте, соціально-економічні можливості санаторно-курортних підприємств є недооціненими, мате-

ріально-технічна база потребує оновлення та розвитку, екологічному стану курортних територій приділяється недостатньо уваги, що в кінцевому результаті веде до неефективного використання рекреаційних ресурсів.

У своїх дослідженнях А. Г. Охріменко [127] відзначила, що головними передумовами розвитку рекреаційного комплексу регіону в ринкових умовах є, по-перше, система первинних чинників – рекреаційні ресурси, рекреаційні потреби, економічні можливості регіону; по-друге, система вторинних передумов – екологічний стан, демографічна ситуація, особливості розселення, кон'юнктура ринку, реклама, науково-технічний прогрес тощо. Крім того, А. Г. Охріменко [127] запропонувала низку заходів з оптимізації рекреаційного комплексу Подільського регіону, а саме:

- створити регіональний координаційний орган з питань організації відпочинку та раціонального використання наявних рекреаційних ресурсів для об'єднання зусиль місцевих та відомчих органів влади з метою задоволення потреб населення у відпочинку, створення та удосконалення рекреаційної інфраструктури, ефективного використання матеріально-технічних та трудових ресурсів та ін.;

- створити сприятливий інвестиційний клімат для розширення рекреаційної діяльності;

- проводити ефективні заходи з охорони та покращення стану природних рекреаційних ресурсів;

- розробити програми науково-дослідних робіт з проблем підвищення ефективності організації рекреації.

При цьому, на думку А. Г. Охріменко [127], важливо досліджувати та проектувати територіальну організацію рекреації для безперервного удосконалення рекреаційної діяльності, в контексті комплексної програми розвитку рекреаційного комплексу.

Г. І. Денисик у своїх працях [52] відзначив, що для удосконалення структури територіального рекреаційного комплексу у Вінницькій області необхідно:

- вивчити і врахувати досвід різних країн світу у цій індустрії, співпрацювати з іноземними державами у сфері рекреації;

- підвищити рівень технології туристсько-екскурсійного обслуговування, шляхом запровадження нових програм, тематичних екскурсій та спеціалізованих маршрутів;

– створити привабливий інвестиційний клімат для залучення іноземних коштів, насамперед у розвиток матеріально-технічної бази рекреації шляхом надання різних пільг, особливо це стосується малого та середнього бізнесу у рекреаційній індустрії;

– провести детальне дослідження запасів мінеральних вод, лікувальних грязей та інших природних рекреаційних ресурсів; проводити роботу з відновлення ландшафтів, поліпшення санітарного стану територій у зонах відпочинку, турбазах, у лісопаркових зонах;

– приділити увагу політиці розвитку туризму в історичних місцях, яка має бути спрямована на їх збереження;

– запровадити використання нових організаційних форм освоєння рекреаційних ресурсів (міжфірмові ділові мережі, кластери, рекреаційні парки, регіональні рекреаційні корпорації та курортполіси);

– ліквідувати інфраструктурні диспропорції, що стримують використання рекреаційних ресурсів та умов;

– поліпшити інформаційне та рекламне забезпечення цієї індустрії;

– удосконалити кадрове та науково-методичне забезпечення рекреаційної галузі регіону;

– створити відповідні структурні підрозділи органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування з метою удосконалення управління рекреаційною галуззю регіону.

Отже, в рекреаційній діяльності санаторно-курортних підприємств можуть використовуватись практично всі види рекреаційних ресурсів. Деякі з них є обов'язковою умовою існування та розвитку санаторно-курортних закладів, а інші дають можливість розширити перелік рекреаційних послуг та збільшити потік рекреантів до певних курортних територій. В зв'язку з цим, оптимізація рекреаційного комплексу України є важливим етапом на шляху його господарського і соціально-економічного розвитку, що, в свою чергу, забезпечить збалансований розвиток санаторно-курортних підприємств, збільшить чисельність оздоровленого населення, потік грошових надходжень до бюджету, а також допоможе збереженню і відтворенню природних та історико-культурних багатств країни.

1.3 Еколого-економічний зміст збалансованого рекреаційного природокористування

Сьогодні суспільство все більше усвідомлює необхідність раціонального природокористування і охорони навколишнього середовища. Природно-ресурсні галузі, в тому числі і рекреаційна, використовують природу як обов'язкову умову свого існування та розвитку. Задача раціональної організації такого виду природокористування – максимальне збереження природного стану використовуваних ландшафтів і їх компонентів. Таким чином, рекреаційна діяльність повинна базуватись на принципах сталого розвитку, які б передбачали узгодження соціальних і економічних потреб людини, а також спроможності біосфери задовольнити ці потреби без загрози для свого власного існування [43–47, 56, 88, 90, 158, 185, 194, 196, 198].

Проблеми раціонального природокористування і охорони навколишнього середовища висвітлені в роботах провідних економістів-екологів таких, як В. Я. Лемешев [102], М. Ф. Реймерс [151], Т. С. Хачатуров [61], О. М. Царенко [196], Н. Г. Комарова [83], С. І. Дорогунцов [54, 56, 57] та інших. Так, на думку О. М. Царенка термін «природокористування» можна визначити: «як сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу та заходів для його збереження» [196, с. 34]. Подібне визначення наводиться і в екологічній енциклопедії за ред. А. В. Толстоухова [58, с. 152], а також в екологічному словнику-довіднику М. Ф. Реймерса [151, с. 404–405], де також зазначається, що природокористування включає: видобування та переробку природних ресурсів, їх відновлення або відтворення; використання і охорону природних умов життєвого середовища, відновлення та раціональні зміни екологічного балансу природних систем, що виконують функції збереження природо-ресурсного потенціалу розвитку суспільства.

Крім того, заслуговує на увагу визначення терміну «природокористування», наведене в джерелі [168], де підкреслюється важливість саме раціонального використання природного середовища для задоволення екологічних, економічних, культурно-оздоровчих потреб теперішніх та майбутніх поколінь з урахуванням як найближчих наслідків в змінах навколишнього середовища, так і тих, що проявляться з часом під впливом господарської діяльності і зростанням населення. Та-

кий підхід, на нашу думку, є найбільш наближеним до концепції сталого розвитку.

Отже, механізми регулювання у сфері природокористування спрямовані на формування екологічно стабілізаційних процесів. Тому не слід звужувати процеси природокористування тільки до включення ресурсів природи в господарський оборот. Природокористування – набагато ширше поняття, що включає не лише використання природних ресурсів в процесі суспільного виробництва, а й забезпечення належних умов для нормальної людської життєдіяльності [43].

Автори джерела [56] також вказують на важливість раціонального природокористування, яке має забезпечити повноцінне існування і розвиток сучасного суспільства, але при цьому зберегти високу якість середовища проживання людини. Цього можна досягти при економній експлуатації природних ресурсів і умов та найефективнішому режимі їх відтворення з урахуванням перспективних інтересів розвитку суспільного виробництва і збереження здоров'я людей.

Щодо питань рекреаційного природокористування, то вони частково розглядаються в працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців: С. А. Генсірука [33; 34; 35], О. І. Гулич [43, 44, 45, 46, 47], В. В. Рудського [168], С. С. Левківського [98], А. В. Яцика [208], С. І. Дорогунцова [56], М. В. Римара [158], В. В. Денисова [60], Н. В. Фоменка [193], Н. Г. Комарової [83], Л. М. Черчик [198, 199] та ін. Проте, висвітлені у літературі питання стосуються здебільшого лише окремих аспектів використання природних рекреаційних ресурсів та пов'язаних з цим екологічних проблем, що підтверджує необхідність їх подальшого вивчення.

Аналіз літературних джерел показав однозначність при визначенні терміну рекреаційного природокористування, як сукупності форм і методів використання природних ресурсів і умов для рекреації [9, 83, 168, 185, 199].

Як відзначив В. В. Рудський [168, с. 196], «рекреаційне природокористування – багатогранна інтегрована сфера діяльності, яка на сучасному етапі розвитку суспільства, виступає як одна із систем життєзабезпечення, що спрямована на відновлення психічного та фізичного здоров'я людини». Таким чином, на його думку, ця сфера виступає як соціальне замовлення, виконання якого потребує глибоких наукових досліджень, які, в свою чергу, забезпечують збалансоване управління природокористуванням.

У випадку рекреаційного природокористування маємо чи не найскравіший приклад комплексного вирішення екологічних, економічних і соціальних проблем суспільства. По-перше, розвиток рекреаційної сфери відбувається за умов обов'язкової наявності й використання природних рекреаційних ресурсів на конкретних територіях. При цьому відбувається задоволення соціальних потреб населення – відпочинок чи оздоровлення певної категорії громадян (рекреантів). По-друге, рекреація може існувати та розвиватись лише за умови максимального збереження екосистем у стані, найбільш наближеному до природного, адже ступінь задоволення рекреаційних потреб залежить від якості навколишнього середовища. Тому цілком логічним, на нашу думку, є твердження, що охорона природи та раціональне використання природних ресурсів є основою екологічно збалансованого розвитку курортно-рекреаційних територій та рекреаційної галузі загалом [90].

В Україні не існує чітко сформованого законодавства в сфері рекреаційного природокористування, проте існує ціланизка законів та нормативно-правових актів з питань охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів.

Одним із основних джерел у вирішенні цих питань є Конституція України [84]. Так, у ст. 16 встановлено, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської аварії – катастрофи планетарного масштабу – та збереження генофонду українського народу є обов'язком держави. Разом з тим, у статті 66 зазначається, що кожен зобов'язаний не завдавати шкоди природі та відшкодовувати завдані ним збитки. Конституцією також передбачено, що засади використання природних ресурсів визначаються виключно законами України (ст. 92), серед яких слід зазначити такі закони та акти: «Про охорону навколишнього природного середовища» [70], «Про екологічну мережу України» [66], «Про природно-заповідний фонд» [72], «Про охорону атмосферного повітря» [69], «Про екологічну експертизу» [65], «Лісовий кодекс України» [101], «Водний кодекс України» [30], «Земельний кодекс України» [76], «Кодекс України про надра» [82].

Крім цього, планується підготувати проекти законів України про рекреаційні зони, курортні, лікувально-оздоровчі зони і зони з особливими умовами природокористування; проекти нормативно-правових актів, а саме: правила відшкодування збитків, завданих по-

рушеннями екологічного законодавства, Положення про екологічний аудит, Положення про екологічне ліцензування [196, с. 37–38].

При цьому, центральним законом у цій сфері є Закон України «Про охорону навколишнього середовища» від 25 червня 1991 року, який визначає екологічні права та обов'язки громадян України, запроваджує систему управління в галузі природокористування.

У Законі дається інформація, що рекреаційні, курортні та лікувально-оздоровчі зони відносяться до природних територій, які підлягають особливій охороні.

В екологічній енциклопедії [58, с. 187] рекреаційні зони трактуються як «ділянки суші і водного простору, призначені для організованого масового відпочинку населення і туризму. До них належать ділянки зелених зон та зелених насаджень, навчально-туристських та екологічних стежок, маркованих трас, що є територіями будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури і спорту, туристичних баз, кемпінгів, яхт-клубів, будинків рибалок і мисливців, інших аналогічних об'єктів, а також ділянки, надані для дачного будівництва та спорудження інших об'єктів стаціонарної рекреації».

В статті 63 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» вказується, що на території рекреаційних зон забороняються:

а) господарська та інша діяльність, що негативно впливає на навколишнє природне середовище або може перешкодити використанню їх за цільовим призначенням;

б) зміни природного ландшафту та проведення інших дій, що суперечать використанню цих зон за призначенням.

Крім того, зазначений Закон визначає поняття територій рекреаційного призначення та заходи з охорони природних лікувальних факторів цих територій. До територій рекреаційного призначення відносять також курортні та лікувально-оздоровчі зони, які мають виражені природні лікувальні фактори: мінеральні джерела, кліматичні та інші умови, сприятливі для лікування і оздоровлення людей [70].

З метою охорони природних лікувальних факторів територій рекреаційного призначення, а саме курортних зон, запобігання їх забрудненню і виснаженню встановлюються округи санітарної охорони. При цьому, виділяється певна за площею і конфігурацією територія, в межах якої забороняються заходи, які негативно впливають на санітар-

ний режим і стан курортних ресурсів, а також встановлюються санітарно-оздоровчі заходи до кожної з виділених зон.

Важливо відзначити, що, в цілому по Україні, межі охоронних зон санітарної охорони багатьох курортів, а також прибережних захисних смуг вздовж морів ще не встановлені, майже не визначені резервні території для розвитку курортів навіть на найближчу перспективу. Це вказує на необхідність вжиття практичних заходів щодо встановлення та затвердження проектів округів і зон санітарної охорони цих курортів та ресурсів.

Одним із найважливіших джерел екологічного законодавства в сфері рекреаційного природокористування є також Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» №188/98–ВР, затверджена 5 березня 1998р. [139]. Цей документ містить практично повний перелік заходів щодо реабілітації та раціонального використання природних лікувальних ресурсів:

- 1) розроблення документації, яка регламентуватиме якість природних лікувальних ресурсів (державні стандарти на всі складові природних лікувальних ресурсів);
- 2) розроблення та видання карти і кадастрів усіх природних рекреаційних ресурсів;
- 3) здійснення державної програми моніторингу якості сучасного стану і використання природних рекреаційних ресурсів;
- 4) забезпечення підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, які експлуатують лікувальні ресурси, розроблення і затвердження проектів округів і зон санітарної охорони курортів, ресурсів, технологічних схем раціональної експлуатації, організації режимних спостережень і контролю;
- 5) розроблення методики визначення граничних і оптимальних курортних і рекреаційних навантажень на території з урахуванням перспектив розвитку курортно-рекреаційного будівництва;
- 6) здійснення наукових розробок стосовно оцінки перспективних рекреаційних територій державного значення, картування і затвердження їх зон чи територій, що не підлягають приватизації;
- 7) проведення роботи з медичного зонування курортно-рекреаційних територій України, а також складання територіальних

комплексних схем охорони довкілля основних курортно-рекреаційних регіонів України.

Отже, проблема раціонального рекреаційного природокористування полягає в забезпеченні всебічного й ефективного використання, відновлення і збереження рекреаційних ресурсів з врахуванням об'єктивно існуючих потреб [193]. Для її вирішення, як зазначає Н. В. Фоменко, «потрібно глибоко і всебічно обґрунтувати наукові та практичні заходи, які б планомірно забезпечили ефективне управління рекреаційним природокористуванням» [193, с. 12].

Одним із таких заходів є проведення кількісної та якісної оцінки рекреаційних ресурсів і рекреаційних умов. Ці питання дотепер недостатньо вивчені, що пов'язано з необхідністю врахування при цьому багатьох факторів. Більше того, в залежності від рівня ієрархії досліджуваної сукупності рекреаційних ресурсів змінюються враховані фактори і цілі оцінки. Так, оцінка окремого рекреаційного ресурсу (родовища мінеральних вод, кліматологічальної місцевості, поверхні водойми, морського пляжу та ін.) повинна включати не тільки його кількісні характеристики (дебіт води, площа рекреаційної території), але і ступінь сприятливості для відповідного виду рекреаційної діяльності.

В рекреаційній географії накопичено багато теоретико-методичних розробок з оцінки рекреаційних ресурсів та рекреаційних умов [60, 85, 105, 108, 110]. Так, для оцінювання й аналізування рекреаційних ресурсів П. О. Масляк [105] вказує на можливість використання низки методів, запропонованих В. Стафійчуком: нормативно-індексний, балансовий, графічний, картографічний, бального оцінювання, експертний, порівняльно-географічний, статистичні та математико-статистичні (аналіз порогів, факторний, кореляційний, регресійний методи, метод потенціалів, латентно-структурний метод, метод просторових дифузій, метод Беррі), моделювання та ін. Наприклад, для аналізу рекреаційного потенціалу Е. А. Корогодова [85] пропонує провести оцінювання природних та історико-культурних рекреаційних ресурсів за допомогою методу статистичних спостережень і методу шкалування (табл. 1.8).

Метою цієї методики є виділення і розвиток регіонів, які мають невикористаний рекреаційний потенціал, з метою переміщення рекреаційного навантаження з найбільш відвідуваних територій для подальшого покращення їх екологічного стану.

Таблиця 1.8 – Шкала оцінювання рекреаційного потенціалу території [85]

Просторовий критерій рекреації	Відвідуваність	Природні ресурси	Культурно-історичні ресурси	Бали оцінки
Рекреаційний об'єкт	≤ 50 тис. осіб/год.	Сприятливі кліматичні умови для відпочинку	Декілька пам'ятних об'єктів	1–2
Рекреаційний вузол	Від 50 до 100 тис. осіб./год.	Різноманіття ландшафтів	Відомі пам'ятники	3–4
Центр рекреації	Від 100 до 150 тис. осіб/год.	Оздоровчо-профілактична рекреація	Популярні об'єкти	5–6
Рекреаційний район	Від 150 до 200 тис. осіб/год.	Лікувальна рекреація	Знамениті пам'ятники	7–8
Унікальний рекреаційний центр	≥200 тис. осіб/год.	Унікальні природні об'єкти, заповідники, унікальна оздоровча рекреація	Унікальна культурно-історична спадщина	9–10

В рекреаційній географії склались три основні типи оцінки природних рекреаційних ресурсів: медико-біологічний, психолого-естетичний і технологічний [97, с. 78–81; 25, с. 151–157].

Медико-біологічна оцінка відображає вплив природних факторів на організм людини. Провідну роль при цьому відіграє оцінка кліматичних рекреаційних ресурсів. Розроблено низку методик, які дозволяють оцінити комплекс кліматичних факторів з урахуванням їх впливу на стан організму людини, сформульовані критерії оцінки і розроблені параметри оціночних шкал градацій. Виходячи з температури повітря, загальної хмарності і швидкості вітру, виділені два класи погоди – сприятлива і комфортна. Аналогічно визначається ступінь сприятливості погоди для зимових видів рекреаційної діяльності. Керуючись бальними шкалами розроблених таблиць і враховуючи кліматичні умови конкретного регіону, визначається ймовірна кількість днів зі сприятливими класами погоди, що особливо важливо для вибору місць організації рекреаційних занять різної тривалості.

При психолого-естетичній оцінці повинні розглядатись дія природного ландшафту або його компонентів на емоційний стан людини. Певний вплив мають і наявні на досліджуваній території пам'ятки архітектури.

В основі технологічної оцінки лежить взаємодія людини і природного середовища, де суб'єктом оцінювання виступає рекреаційна галузь. При цьому, оцінюється придатність території для певного типу рекреаційних занять, а також можливість її інженерно-будівельного освоєння. В основу оцінки придатності території для рекреаційних занять повинні бути покладені, перш за все, природні умови: наявність природних рекреаційних ресурсів, комфортність, а також психолого-естетичні фактори. Разом з тим, можливості інженерно-будівельного освоєння визначаються наявністю транспортних комунікацій і бази виробничої інфраструктури.

При рекреаційному оцінюванні природних ресурсів береться до уваги тільки рекреаційна цінність природних комплексів різного призначення і не враховуються народногосподарські результати їх експлуатації, які служать базою економічного обґрунтування капітальних вкладень у відтворення, охорону і покращення використання рекреаційних ресурсів [193].

Разом з тим, корисність рекреаційних ресурсів можна визначити за їх економічною оцінкою, яка характеризує втрати суспільства при знищенні таких ресурсів чи їх використанні для іншої господарської діяльності. Так, на думку Я. М. Дідик [53], економічне оцінювання природних рекреаційних ресурсів сприятиме не лише їх комплексному використанню, але й підвищенню еколого-економічної ефективності рекреаційного природокористування в цілому. У своїй статті він виокремлює дві концепції щодо визначення економічної оцінки рекреаційних ресурсів (табл. 1.9) [53, с. 248]: затратну і рентну.

Не дивлячись на те, що існує багато методів і варіантів економічного оцінювання рекреаційних ресурсів, застосування їх на практиці є досить складним. Крім того, слід зазначити, що економічне оцінювання є прийнятним лише для тих рекреаційних ресурсів, від використання яких можливо визначити народногосподарський ефект, а саме: для мінеральних вод, лікувальних грязей, озокериту, лісу, поверхневих вод, природних національних парків [97, с. 83].

Як відомо, оцінювання природних рекреаційних ресурсів складається з таких обов'язкових етапів [25, с. 151; 97, с. 78]:

1. Визначення об'єкта оцінки – природних комплексів, їх компонентів і властивостей;
2. Визначення суб'єкта, з позиції якого ведеться оцінка;

3. Визначення критеріїв оцінки залежно від масштабів і мети дослідження, а також властивостей суб'єкта;

4. Розроблення параметрів оціночних шкал градацій, які відображають взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом.

Таблиця 1.9–Класифікація концепцій та методів економічної оцінки рекреаційних ресурсів [53]

Концепції економічної оцінки рекреаційних ресурсів	Методи економічної оцінки рекреаційних ресурсів	Варіанти економічної оцінки рекреаційних ресурсів
Затратна	За витратами на відтворення і використання рекреаційних ресурсів	За поточними результатами лісового господарства
		За поточними витратами відвідувачів
		За ціною вільного часу
		За повними витратами усіх сторін
	За відновленою вартістю рекреаційних ресурсів	Заміна непридатної ділянки лісу на еквівалентну
		Відновлення рекреаційних ресурсів
Рентна	За обсягом відпочинку	За обсягом лісового відпочинку
	За економічними результатами	За впливом кінцевих результатів на творчу активність, продуктивність праці, зниження захворюваності
		За ростом заробітної плати
		За прибутками від туристичної галузі
		За економічною оцінкою рекреаційних ресурсів
		За граничною корисністю
	За втраченими вигодами	

Хоча існують різноманітні методи оцінювання природних рекреаційних ресурсів, проте найбільш поширеною, на думку А. М. Ветитнева і Л. Б. Журавльової [25, с. 157], є оцінювання ступеню сприятливості тих чи інших параметрів для рекреаційного викори-

стання за трибальною системою, за допомогою якої можна зіставляти ландшафтну, біокліматичну і екологічну оцінки території та одержати її комплексну характеристику.

Отже, оцінювання природних рекреаційних ресурсів може проводитись, як з точки зору їх придатності та корисності для цілей рекреації, так і з позиції впливу рекреації на навколишнє середовище.

Основними показниками соціально-економічної ефективності використання природних лікувальних ресурсів є [97, с. 84]:

- економічний ефект оздоровлення одного рекреанта;
- ефект від курортного використання 1 м куб. різноманітних видів лікувальних ресурсів;
- загальне скорочення тимчасової непрацездатності протягом року після оздоровлення одного рекреанта;
- чисельність умовно вивільнених працівників за рахунок зниження втрат робочого часу протягом року після оздоровлення в санаторіях;
- економія грошей на оплату листків тимчасової непрацездатності рекреантів протягом року після санаторно-курортного лікування.

Досліджуючи особливості розвитку курортно-оздоровчих територій, О. І. Гулич [43–47] вказала на необхідність таких дій з боку держави:

- проведення повного еколого-економічного оцінювання і паспортизації рекреаційних ресурсів України;
- перехід від часткових і розрізнених досліджень окремих проблем розвитку рекреаційної інфраструктури та використання рекреаційних ресурсів за відомчою ознакою до комплексних досліджень і опрацювання відповідних програм в масштабі окремих областей;
- забезпечення повноцінного фінансування науково-дослідних робіт з вищезазначених питань [43].

Економічна оцінка та облік стану природних ресурсів дозволяють визначити ефективність різноманітних заходів, спрямованих на більш повне і раціональне використання цих ресурсів. Облік стану природних ресурсів і визначення їх народногосподарського значення базуються в Україні на системі природо-ресурсних кадастрів – сукупності відомостей про кількісний і якісний стан природних ресурсів, їх економічну оцінку. Діючим законодавством передбачається ведення земельного, водного, лісового і надрового кадастрів [193, с. 17].

В сучасних ринкових умовах економіки, як вважає Н. В. Фоменко [193], з чим ми повністю погоджуємось, особливо актуальним є ство-

рення кадастру рекреаційних ресурсів. Рекреаційним кадастром, на думку численних науковців, має бути систематичний збір даних, що включатиме кількісний опис природних об'єктів і явищ рекреаційного призначення. Він має містити географічну характеристику, дані про динаміку, ступінь вивчення об'єкта чи явища, рекомендації щодо використання, необхідні заходи охорони [97, с. 73].

Таким чином, кадастр рекреаційних ресурсів повинен включати державний облік, якісну і кількісну оцінки, визначення придатності до того чи іншого виду рекреаційного та іншого використання, шляхи економного використання, охорони і примноження ресурсів. При цьому, кадастр допоможе не тільки зберегти і цілеспрямовано, економно використати весь комплекс рекреаційних ресурсів, але і покращити, примножити їх, резервувати для майбутнього використання. Однак вирішення цього питання ускладнюється недостатньою вивченістю запасів деяких родовищ природних рекреаційних ресурсів, відсутністю єдиної системи обліку їх використання і оцінювання [193].

На відміну від інших природних ресурсів, розмір деяких рекреаційних ресурсів в натуральному виразі розраховується в людино-днях і залежить від якості ресурсу, площини його прояву та питомої рекреаційної місткості, яка звичайно менше допустимого навантаження. Так, наприклад, питома навантаження на ландшафти визначається кількістю людей на одиницю площі за конкретний відрізок часу (як правило, за рік, добу, день, годину). Розрізняють оптимальне навантаження, яке не призведе до порушень; граничне та деструкційне (необоротне, згубне) [97].

Шляхи оптимізації рекреаційного природокористування передбачають розрахунок допустимих навантажень на рекреаційні зони, які б гарантували збереження якості природних комплексів та забезпечували їх самовідновлення [83]. В зв'язку з цим, рекреаційні навантаження поділяються на безпечні та небезпечні залежно від змін, що відбуваються в природних комплексах під впливом їх інтенсивного використання в цілях рекреації. Ці зміни називають рекреаційною дигресією [60, с. 816]. При цьому, безпечними вважають навантаження, при яких в природному комплексі не відбуваються незворотні зміни. Вплив таких навантажень на природний комплекс призводить до 2 чи 3 стадій дигресії. Навантаження, що відповідає 2 стадії, називають низьким, оскільки природний комплекс здатний витримати більше навантаження, не втрачаючи при цьому відновлювальної сили. Для 3 стадії дигре-

сії є характерною гранично допустиме рекреаційне навантаження. При посиленні дигресії, що відповідає переходу до 4 стадії, рекреаційні навантаження вважаються небезпечними: цій стадії дигресії відповідають критичні навантаження, а 5 стадії – катастрофічні навантаження. При останній, 5 стадії дигресії, порушуються зв'язки, як між природними компонентами, так і між їх складовими [60].

При визначенні оптимальних рівнів рекреаційного навантаження, важливе значення має науковий підхід до розподілу рекреаційних потоків по території. В зв'язку з цим, передбачається прокладання доріг і туристських стежок до цікавих місць, що найчастіше відвідуються рекреантами, продумане розміщення місць для привалів, автостоянок, тощо. Ці та інші заходи є необхідними для охорони природного навколишнього середовища від небажаних наслідків рекреаційної діяльності та від погіршення екологічного стану територій [49, с. 114].

Для кожної рекреаційної території важливою є її рекреаційна місткість, тобто здатність приймати певну кількість рекреантів і витримувати певні антропогенні навантаження, не порушуючи стану екологічної і природної рівноваги. З місткістю природних ресурсів пов'язане поняття «рекреаційний потенціал» території, який можна розуміти як здатність території прийняти певну (граничну) кількість рекреантів, при якому не відбувається порушення стану природної і екологічної рівноваги.

Одним з основних шляхів вирішення проблем оптимізації рекреаційного природокористування з боку держави є також регулярне проведення екологічного моніторингу з метою підготовки й застосування розумних, своєчасних та науково обґрунтованих заходів по збереженню, раціональному використанню і відновленню природних рекреаційних ресурсів.

Згідно з Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. [70], екологічний моніторинг доквілля «є сучасною формою реалізації процесів екологічної діяльності за допомогою засобів інформатизації і забезпечує регулярну оцінку і прогнозування стану середовища життєдіяльності суспільства та умов функціонування екосистем для прийняття управлінських рішень щодо екологічної безпеки, збереження природного середовища та раціонального використання природних ресурсів».

Головним економічним важелем, спроможним забезпечити раціональне природокористування, є його платність. Так, в Україні затвер-

джено інструкції та відповідні офіційні методики про порядок обчислення і сплати платежів за спеціальне використання надр і корисних копалин, рибних ресурсів, водних ресурсів, ресурсів тваринного і рослинного світу тощо. Згідно з Лісовим кодексом [101], плата за використання лісових ресурсів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей не передбачена.

Крім того, як стверджує О. М. Царенко в одній із своїх робіт [196], серед платежів за природні ресурси можна виділити плату:

- за право користування природними ресурсами;
- на відтворення й охорону природних ресурсів.

Разом з тим він зазначає, що платежі на відтворення і охорону природних ресурсів є грошовою компенсацією вартості витрачених природних ресурсів у процесі виробництва. При цьому слід відрізнити плату за природні ресурси і орендну плату, що встановлюється як механізм регулювання відносин власності на природні ресурси [196, с. 104–105].

Подальшим шляхом у вирішенні еколого-економічних проблем рекреаційного природокористування може бути формування екологічної стратегії курортно-рекреаційного бізнесу, яка б відповідала таким головним завданням: інтегроване регіональне планування, ефективний менеджмент використання природних ресурсів та діяльності санаторно-курортних підприємств, відповідне нормативно-правове забезпечення, розвиток інфраструктури курортів, зонування території для розвитку курортно-рекреаційної галузі, розвиток транспортної системи, підвищення кваліфікації і освіти персоналу, маркетинг і реклама, створення привабливого інвестиційного клімату та ін. Відповідна стратегія має стати основою для розвитку курортно-рекреаційної галузі. Вона повинна брати до уваги екологічні та економічні фактори розвитку регіонів, тобто зосереджуватися на подальшому розвитку цього виду бізнесу поряд з охороною природних і культурних цінностей держави.

Ціла низка взаємопов'язаних завдань вимагає свого науково обґрунтованого підходу до розробки системи практичних заходів, спрямованих на регулювання процесу використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами. Сюди входять питання поточного і перспективного розвитку мережі рекреаційних закладів різного типу, об'єктів інфраструктури відпочинку, визначення режимів використання рекреаційних ресурсів, регулювання потоків рекреантів і

багато іншого. Особливого значення при цьому набуває науково-обґрунтоване оцінювання конкретних умов і реальних можливостей розвитку рекреаційної діяльності кожного окремого санаторно-курортного закладу та курорту. Не менш важливим є також здійснення структурних зрушень, інституційних перетворень, впровадження ринкових механізмів функціонування цієї галузі, використання ефективного соціального та екологічно спрямованого механізму рекреаційного природокористування для збереження, охорони та відтворення цінних природних рекреаційних ресурсів [199].

Отже, комплекс заходів і програм в сфері розвитку рекреаційної діяльності санаторно-курортних підприємств має, перш за все, відповідати інтересам охорони довкілля і здоров'я людини та забезпечувати максимальний загальноекономічний ефект.

Висновки до розділу 1

Україна має всі необхідні умови і ресурси для розвитку рекреаційного господарства та перетворення його на провідну галузь національної економіки: сприятливе географічне розташування та клімат, значний природно-ресурсний потенціал, багату культурно-історичну спадщину та трудові ресурси. Основними природними рекреаційними ресурсами України, які за певних умов можуть бути використані санаторно-курортними підприємствами для організації рекреаційної діяльності є: рекреаційні ландшафти (лісові, приморські, гірські), природні оздоровчі ресурси (мінеральні води та лікувальні грязі), природно-заповідні об'єкти (національні природні та регіональні ландшафтні парки, біосферні заповідники тощо), клімат.

Під рекреаційною діяльністю санаторно-курортних підприємств слід розуміти систему оздоровчих, пізнавальних, спортивних і культурно-розважальних заходів (в межах курортних територій), спрямованих на відновлення фізичних і духовних сил людини на основі раціонального використання рекреаційних ресурсів, адже обов'язковими умовами розвитку рекреації є не лише наявні рекреаційні ресурси, але й відносно чисте природне навколишнє середовище.

Важливо відзначити, що в діяльності санаторно-курортних підприємств можуть використовуватись практично всі типи рекреаційних ресурсів: природні, соціально-економічні та культурно-історичні. При цьому, природні та соціально-економічні рекреаційні ресурси є

обов'язковою умовою створення і функціонування таких підприємств, а культурно-історичні рекреаційні ресурси забезпечують додаткові сприятливі умови їх діяльності.

Серед природних рекреаційних ресурсів, які можуть бути використані санаторно-курортними закладами України, найбільшого поширення і визнання набули лікувальні мінеральні води. Деякі з них, такі як «Миргородська», «Куяльник», «Поляна квасова», «Березівські мінеральні води», «Нафтуся» і радонові води, мають світове значення та є унікальними на нашій планеті. Проведені дослідження показали, що загалом по Україні експлуатаційні запаси мінеральних лікувальних вод використовуються лише на 8 %, що вказує на значні перспективи розвитку бальнеологічних курортів в окремих регіонах України. Не менш важливе значення в діяльності санаторно-курортних підприємств мають і рекреаційні ресурси пляжів, які відіграють важливу роль у роботі курортів, що розташовані на березі морів, річок, озер. Відомі також і кліматичні курорти, які зосереджені переважно в Карпатах і Криму. Крім того, для рекреаційної діяльності можуть використовуватись і лікувальні грязі.

Крім зазначених вище складових системи рекреаційних ресурсів, важливе місце відводиться також ресурсам культурно-історичного характеру, до яких належать пам'ятки архітектури, археології, історії, культури та етнографії. Використання цих ресурсів санаторно-курортними підприємствами полягає у створенні додаткової рекреаційної привабливості курортних територій, та дозволяє поєднати різні види рекреаційної діяльності. Тому санаторіям важливо співпрацювати на договірних засадах з іншими суб'єктами рекреаційної галузі в напрямку розширення переліку рекреаційних послуг та залучення більшої кількості споживачів.

Обов'язковою умовою рекреаційної діяльності санаторно-курортних підприємств є наявність соціально-економічних рекреаційних ресурсів, які включають: матеріально технічну базу оздоровниць, частину матеріального виробництва, яка забезпечує потреби рекреації, використовувані рекреацією об'єкти інфраструктури, а також трудові ресурси, зайняті в рекреаційному господарстві. Цей вид ресурсів знаходиться в незадовільному стані і потребує значних капітальних вкладень та подальших наукових досліджень в напрямку збалансованого розвитку курортних територій.

Таким чином, в Україні існують значні перспективи розвитку оздоровчої діяльності санаторно-курортних підприємств, яку слід успішно поєднати з туризмом, спортом та культурними розвагами. Проте, розвиток рекреаційного господарства України стримується низкою проблем, основними з яких є відсутність практики стратегічного управління організацією, недосконалість нормативно-правового забезпечення рекреаційного природокористування, а також недостатній рівень державного сприяння розвитку санаторно-курортної галузі. Їх вирішення здатне забезпечити підвищення соціальної, економічної та екологічної ефективності використання рекреаційних ресурсів. При цьому ефективність використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами визначена в роботі, як сукупність економічних, соціальних та екологічних параметрів, здатних забезпечити рівновагу в системі «людина–середовище». Отже, комплекс програм розвитку сфери рекреації має, перш за все, відповідати інтересам охорони довкілля і здоров'я людини та забезпечувати максимальний загальноекономічний ефект.

Розділ 2 АНАЛІТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ САНАТОРНО-КУРОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ

2.1 Існуюча система управління курортними рекреаційними закладами

Санаторно-курортне господарство є одним із важливих компонентів рекреаційного комплексу України, оскільки його головною функцією є відновлення здоров'я людей, що базується на використанні природних лікувальних та ландшафтно-кліматичних ресурсів.

Ця галузь економіки в сфері послуг виконує важливі соціальні задачі, серед яких слід відзначити:

–зміцнення здоров'я населення шляхом раціонального використання природно-рекреаційних ресурсів і вітчизняного курортного комплексу (санаторно-курортної інфраструктури і кадрового потенціалу);

–відновлення трудових ресурсів, зайнятості населення і розвитку курортів [25, с. 11].

Сьогодні, в умовах ринкової економіки, перед кожним суб'єктом господарювання рекреаційної галузі стоїть триєдине завдання: по-перше, підвищення доходів від використання рекреаційних ресурсів для забезпечення власного самостійного функціонування; по-друге, задоволення рекреаційних потреб населення на даний момент і в довгостроковій перспективі; по-третє, збереження довкілля рекреаційних районів і територій [203].

Досягнення зазначених завдань стає можливим лише завдяки побудові абсолютно нової та ефективної системи управління санаторно-курортними закладами на регіональному та на державному рівнях.

За часів Радянського Союзу існувала централізована система планування і управління санаторно-курортним комплексом, що забезпечувало його стабільне існування. Проте були і певні недоліки жорстко централізованого підходу до управління рекреаційним комплексом, серед яких слід відзначити: централізоване планування обсягів рекреаційних послуг без урахування реальних потреб; відсутність економічних стимулів подальшого розширення обсягів послуг, їх видів і якості. Такі умови забезпечували екстенсивний розвиток курортної галузі, що не передбачав постійного покращення якісних параметрів рекреа-

ційних послуг та вів до нераціонального використання природних ресурсів.

З моменту набуття Україною незалежності і початку докорінних політичних і економічних перетворень з'явилися різні форми власності на рекреаційні об'єкти. Держава вже не виступає повним монополістом на ці об'єкти, проте залишає у своїй власності санаторно-курортні заклади міністерства оборони, внутрішніх справ, охорони здоров'я та ін., тоді як, наприклад, профспілкові оздоровниці стали корпоративною власністю ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» і перейшли на самоуправління [91].

Як наслідок, виникає необхідність створення нової системи управління санаторно-курортними закладами, яка б забезпечувала самостійне й ефективне їх господарювання в умовах ринку, незалежно від форм власності.

Традиційна економічна наука вважає ідеальною економічну систему змішаного типу, коли поєднуються державне регулювання та елементи ринкової саморегуляції [126]. В зв'язку з цим визначається важливість державного втручання в розвиток курортно-рекреаційної сфери.

Як свідчить досвід країн близького зарубіжжя, державна підтримка санаторно-курортної системи може здійснюватися шляхом [25, с. 396]:

- формування адекватної законодавчої бази, що прискорює перехід до ринкових відносин;
- надання субсидій окремим курортам та їх об'єднанням;
- запровадження пільгових фінансово-кредитних механізмів;
- створення спеціальних рекреаційних зон;
- розроблення комплексних програм розвитку окремих курортів, з виділенням найбільш соціально важливих видів лікування та відпочинку.

Згідно з Законом України «Про курорти» [68], управління у сфері діяльності курортів здійснюють: Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері діяльності курортів, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері курортів, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, інші органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Важливо також зазначити, що за Методи-

кою розрахунку обсягів туристичної діяльності [141], санаторно-курортні та оздоровчі заклади відносяться до суб'єктів господарювання туристичної галузі, що створює певні труднощі в управлінні ними. З огляду на вищевикладене, суб'єктів державного управління санаторно-курортними закладами України можна умовно розділити на три рівні: вищий, середній та мікрорівень (рис. 2.1).

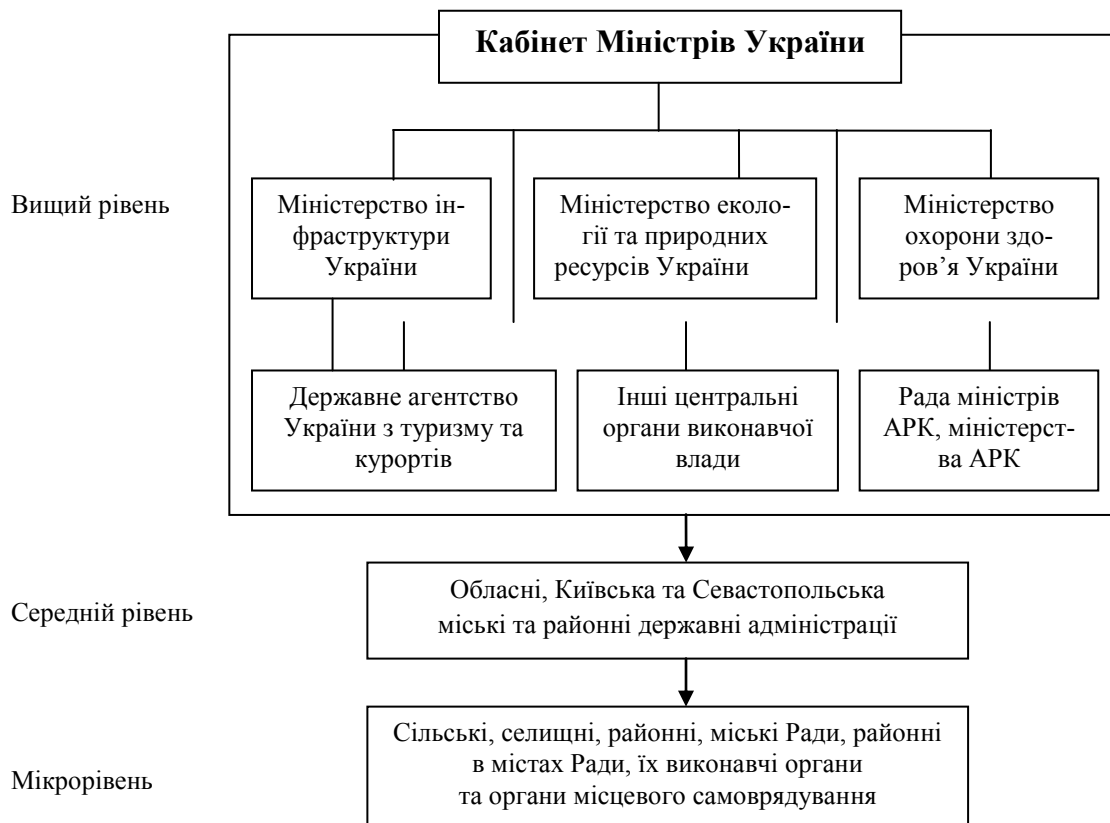

Рисунок 2.1 – Рівні державного управління курортами України

Вищий рівень управління представляють державні органи виконавчої влади. При цьому, до кінця 2010 р. Міністерство культури і туризму виступало як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань діяльності курортів. Про це йдеться у Постанові Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2006 р. № 1566 [142]. З моменту підписання Президентом України указу № 1085/2010 від 9 грудня 2010 р. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», функції з реалізації державної політики у сфері туризму покладено на Міністерство інфраструктури України.

До основних повноважень Кабінету Міністрів України у сфері діяльності курортів належать [68]:

- забезпечення розроблення і виконання державних програм та прогнозів розвитку курортів, встановлення норм і правил користування природними лікувальними ресурсами;
- організація ведення державного обліку природних лікувальних ресурсів, лікувально-оздоровчих місцевостей та курортів;
- затвердження режиму округів і зон санітарної охорони курортів державного значення;
- проведення державної експертизи державних програм розвитку курортів і генеральних планів курортів, що мають державне значення, та їх затвердження;
- затвердження порядку ведення моніторингу природних територій курортів і порядку створення та ведення Державного кадастру природних територій курортів України і Державного кадастру природних лікувальних ресурсів України.

Крім того, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну службу туризму і курортів» від 13 лютого 2006 року № 132, Державна служба туризму і курортів була урядовим органом державного управління, який діяв у складі Міністерства культури і туризму України та підпорядковувався йому [142].

Державна служба туризму і курортів під час виконання покладених на неї завдань взаємодіяла з центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, Держкурортом, об'єднанням громадян, а також з відповідними органами іноземних держав і міжнародними організаціями [142].

Проте, Указом Президента України від 8 квітня 2011 р. № 444 було затверджено Положення «Про Державне агентство України з туризму та курортів» (Держтуризмкурорт України). Сьогодні Держтуризмкурорт України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України – Міністра інфраструктури України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері туризму та курортів.

Держтуризмкурорт України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства інфраструктури України, іншими актами законодавства України, дорученнями Президента України та Міністра інфраструктури України.

Основними завданнями Держтуризмкурорту України є реалізація державної політики у сфері туризму та курортів, а також внесення пропозицій Віце-прем'єр-міністру України – Міністру інфраструктури України щодо її формування.

Державна політика щодо розвитку курортів здійснюється також і на регіональному рівні і передбачає такі напрямки:

- розроблення регіональних програм розвитку курортів;
- сприяння підприємництву в цій сфері;
- дотримання державного законодавства щодо раціонального використання лікувальних рекреаційних ресурсів регіону.

Крім того, законодавством України передбачено, що Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади беруть участь у розробленні та реалізації державної політики у сфері діяльності курортів в межах своєї компетенції, визначеної законами, що ускладнює управління ними.

Зважаючи на те, що згідно з Національним класифікатором видів економічної діяльності [114], курортне господарство частково належить до секції N «Охорона здоров'я і соціальна допомога» та H «Готелі та ресторани», активну участь в його розвитку бере Міністерство охорони здоров'я України. Таким чином, відсутність чіткого розподілу повноважень між центральними органами виконавчої влади в сфері стратегічного розвитку рекреаційного господарства є значним недоліком системи управління санаторно-курортними закладами України.

Сьогодні в Україні існують комерційні оздоровниці, які функціонують і розвиваються за рахунок отриманого прибутку, та бюджетні неприбуткові санаторно-курортні заклади. При цьому, форма власності таких підприємств може бути державною, приватною і комунальною.

Так, на курорті Хмільник створено вісім санаторно-курортних і оздоровчих закладів різного відомчого підпорядкування та форм власності (табл. 2.1).

Вищими органами управління Дочірнього підприємства «Клінічний санаторій «Хмільник» ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» є Збори акціонерів, Рада і Правління ЗАТ «Укрпрофоздоровниця».

ТОВ «Санаторій «Поділля» створене шляхом реорганізації Хмільницького Міжгосподарського санаторію «Поділля» згідно з Рішенням зборів засновників. Вищим органом управління Товариства є Збори

учасників. Із шести засновників Товариства, основна частина належить Облагрооб'єднанню Вінницької Ради сільгоспвиробників.

Таблиця 2.1 – Лікувально-оздоровчі заклади курорту «Хмільник»

Лікувально-оздоровчі заклади	Рік заснування	Форма власності
1. ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» ЗАТ «Укрпрофоздоровниця»	1960	Приватна (корпоративна)
2. ТОВ «Санаторій «Поділля»	1973	Приватна (колективна)
3. Медичний центр реабілітації залізничників Південно-західної залізниці	1952	Державна
4. Центральний Військовий клінічний санаторій «Хмільник»	1961	Державна
5. Медичний реабілітаційний центр «Південний Буг» МВС України	1970	Державна
6. Санаторій «Березовий гай»	1992	Приватна
7. Обласна фізіотерапевтична лікарня	1944	Державна
8. Санаторій агропромислового науково-виробничого підприємства «Візит»	1967	Приватна

Разом з тим, існує низка оздоровчих закладів, власником яких виступає держава, а управління здійснюється відповідними Міністерствами та Відомствами безпосередньо через призначеного ними керівника. Так, «Медичний центр реабілітації залізничників Південно-західної залізниці» підпорядковується Державному територіально-галузевому об'єднанню «Південно-західна залізниця», має статус відокремленого госпрозрахункового підрозділу без права юридичної особи, здійснює фінансово-господарську діяльність на підставі положення про підрозділ та довіреності, виданої начальником залізниці.

Центральний Військовий клінічний санаторій «Хмільник» є військово-медичним закладом центрального підпорядкування і має статус суб'єкта господарської діяльності у Збройних Силах України. За організаційно-правовою формою санаторій є військовою частиною, що утримується за рахунок коштів Державного бюджету України, веде відокремлене господарство, має кошторис доходів та видатків, рахунки в органах Державного казначейства України.

У своїй діяльності Військової санаторії «Хмільник» керується Конституцією України та законами України, указами і розпорядженнями Президента України, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, наказами і директивами Міністра оборони України, начальника Генерального штабу Збройних Сил України, наказами та розпорядженнями начальника Головного військово-медичного управління Міністерства Оборони України – начальника медичної служби Збройних Сил України, іншими керівними документами зі спеціальних питань, а також Статутом. Майно санаторію є державною власністю, має статус військового і закріплене за ним на праві оперативного управління. Матеріально-технічне забезпечення військової санаторії проводиться через центральні постачальні органи, органи квартирно-експлуатаційної служби видів Збройних Сил України, оперативних командувань, на які покладені завдання щодо забезпечення санаторію майном відповідно до затверджених норм та організації його ефективного використання. Забезпечення паливом, енергоносіями, комунальними послугами здійснюється на суму дотації, непокритої від реалізації путівок, яка визначається в кошторисі утримання санаторію, що затверджується Головним фінансовим управлінням та Головним військово-медичним управлінням Міністерства оборони України.

Медичний реабілітаційний центр «Південний Буг» підпорядковується Міністерству Внутрішніх Справ України і є некомерційною бюджетною організацією.

Хмільницька обласна фізіотерапевтична лікарня є спеціалізованою лікувально-профілактичною установою, заснованою на спільній власності територіальних громад області, управління якою здійснює Вінницька обласна Рада. Майно лікарні передане їй в оперативне управління і складається з основних фондів, оборотних коштів та інших цінностей. Майно лікарні, придбане за рахунок цільового фінансування, добровільних внесків будь-яких суб'єктів господарювання, є спільною власністю територіальних громад області.

За дослідженнями В. В. Гуменюка [48], сьогодні існує тенденція до зниження соціально-економічної ефективності функціонування суб'єктів курортного господарства з домінуванням державної (муніципальної) форми власності й відомчого підпорядкування. Він зазначає, що відбувається скорочення кількості санаторно-курортних закладів зі статусом юридичної особи та зростання кількості приватних

оздоровчих закладів, пансіонатів, баз відпочинку, які функціонують у межах правового поля, визначеного для приватних підприємців – фізичних осіб. Крім того, В.В. Гуменюк стверджує про наявні факти передачі цілісних майнових комплексів, що раніше функціонували як перспективні лікувально-оздоровчі заклади, туристичні бази й бази відпочинку, в довгострокову фінансову оренду.

Вищевикладене вказує на необхідність удосконалення існуючої системи управління курортно-рекреаційними закладами на рівні держави, яка б унеможливила застосування заходів штучної неефективності: умисну збитковість, штучне подрібнення активів, тінізацію бізнесу, активізацію технології умисної ліквідації суб'єктів курортного господарства та ін.

Важливе місце в системі управління санаторно-курортними закладами належить формуванню організаційної структури підприємства, яка відображає фіксовані взаємозв'язки між підрозділами і працівниками організації і є інструментом управління підприємством.

Значимість організаційної структури в загальній системі управління санаторно-курортним закладом підтверджується такими положеннями [200]:

- організаційна структура підприємства забезпечує координацію всіх функцій управління (планування, організація взаємодії, мотивація, контроль);
- структура підприємства визначає права і обов'язки на всіх управлінських рівнях;
- від організаційної структури залежить ефективність діяльності підприємства;
- структура конкретного підприємства визначає організаційну поведінку його співробітників, тобто стиль управління та якість праці колективу.

Типова організаційна структура санаторію є досить складною і може бути представлена на прикладі ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» ЗАТ «Укрпорфоздоровниця». Ця складність обумовлена комплексністю санаторно-курортного продукту, що включає лікувально-оздоровчі послуги, послуги поселення, харчування та дозвілля. Між підрозділами існують адміністративні й функціональні зв'язки (рис. 2.2).

Типова організаційна структура санаторію має такі організаційні характеристики [25, с. 402–403]:

- 1) всі рівні управління згруповані за функціями: загальними (планова, бухгалтерська, кадрова, збутова), основними (приймання, розміщення і лікування) та функціями забезпечення (енергетична, сантехнічна, ремонтна, зберігання, благоустрою, безпеки і постачання);
- 2) тип структури – лінійно-функціональний;
- 3) структура управління – ієрархічна, централізована, яка будується за службами, відділами і за функціями.

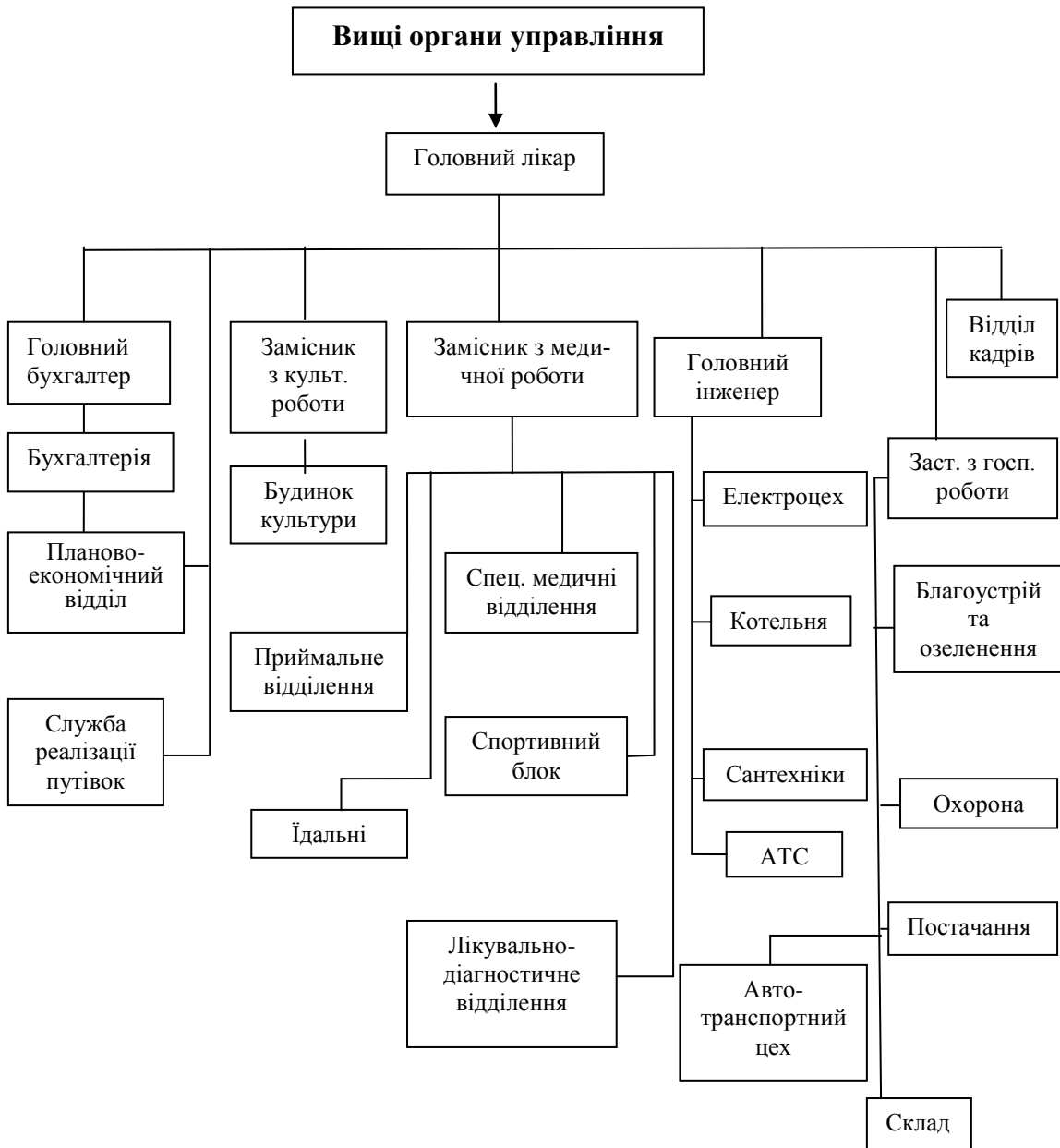

Рисунок 2.2 – Типова організаційна структура санаторно-курортного закладу

Таким чином, ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», подібно до інших санаторно-курортних закладів, у своїй господарській структурі має адміністративно-управлінський персонал, медичну, технічну, господарську службу, їдальні та будинок культури.

Медична служба, в свою чергу, складається з приймального відділення, 6-ти відділень, поліклініки, відділення нетрадиційних методів лікування та поліклінічного відділення з надання платних послуг. Кожне медичне відділення очолює завідувач, який є типовим лінійним керівником, що відповідає за роботу відділення, а саме: лікувально-діагностичний процес, господарську діяльність, організування поточного ремонту та ін. Крім завідувача, в штат кожного відділення входять старша медична сестра, сестра-господиня, лікарі, медичні сестри і молодші медичні сестри.

До функціональних підрозділів організаційної структури санаторно-курортного закладу відносяться бухгалтерія, планово-економічний відділ, відділ кадрів, відділ реалізації путівок. Перший відділ, тобто бухгалтерія знаходиться під керівництвом головного бухгалтера, решта – підпорядковуються головному лікарю.

Безпосереднє керівництво Клінічним санаторієм «Хмільник», як і іншими санаторно-курортними закладами, здійснює Головний лікар, який призначається Вищими органами управління. Сьогодні досить актуальними є проблеми підготовки, навчання та підвищення кваліфікації сучасних керівників санаторно-курортних закладів. Це пояснюється тим, що керівником санаторно-курортного закладу є головний лікар – особа, яка має успішно справлятися з управлінням не лише медичними процесами (профілактичними, діагностичними, лікувальними), а й економічними. Сьогодні цінуються керівники з такими якостями: зацікавленістю своєю роботою, вмінням керувати людьми, здатністю до ризику, вмінням брати на себе відповідальність і таке інше [31]. Саме ці якості є обов'язковими для керівників сучасних санаторно-курортних закладів, враховуючи змінне ринкове середовище їх діяльності.

Головні лікарі належать до вищої ланки керівників санаторно-курортних закладів. Проте, існують ще керівники середнього та низового рівня. На рис.2.3 зображено рівні управління санаторно-

курортним закладом, розроблені авторами, згідно з концепцією управління за Т.Парсонсом.

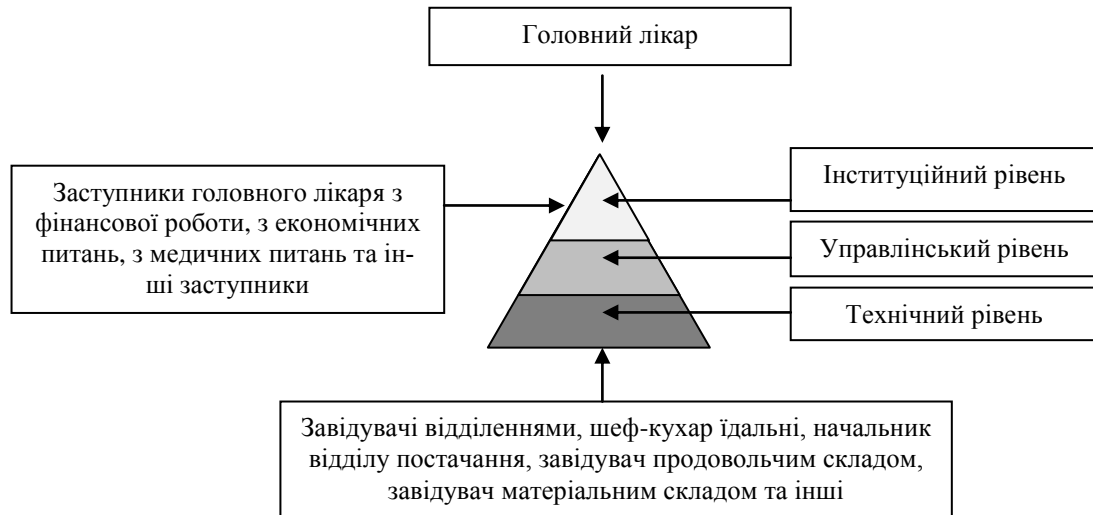

Рисунок 2.3 – Рівні управління санаторно-курортним закладом

Керівники середньої ланки координують і контролюють роботу операційних керівників. Для санаторно-курортного закладу це заступники головного лікаря з фінансових питань, з економічних питань, з лікувальної роботи, з поліклінічної роботи, з технічної роботи, з загальногосподарської роботи, директор будинку культури санаторію та інші.

Керівники низової ланки (операційні керівники) – це організаційний рівень, який знаходиться безпосередньо над працівниками, які не відносяться до управлінського персоналу. Для санаторно-курортного закладу це – завідувачі відділеннями, головна медсестра, лікар по дієтхарчуванню, шеф-кухар їдальні, механік гаража, виконроб деревообробної дільниці, начальник відділу постачання, завідувач продовольчим складом, завідувач матеріальним складом, технік зеленого господарства, начальник служби опалення та інші.

Така організаційна структура санаторно-курортних закладів України збереглась з часів Радянського Союзу практично без змін і, як показує практика, є не повною мірою адаптованою до сучасних ринкових умов господарювання. Необхідність в змінах організаційної структури підприємств може виникнути в зв'язку з прийняттям нової

стратегії. Якщо після зміни стратегії виникли певні адміністративні труднощі чи погіршилися показники діяльності підприємства, слід визначити ті аспекти діяльності, які є найбільш важливими для досягнення стратегічних цілей, і забезпечити їм пріоритетне місце в організаційній структурі закладу. При цьому, важливо запровадити систему взаємної звітності, встановити додаткові функціональні зв'язки, чітко визначити коло повноважень кожного працівника та забезпечити узгоджену роботу всіх підрозділів, спрямовану на досягнення кінцевої мети. Сьогодні значну увагу, на нашу думку, слід приділити створенню елементів організаційної структури, які б сприяли забезпеченню стратегічного розвитку підприємства з чіткою орієнтацією на потреби споживача санаторно-курортних послуг. Такими структурними елементами є відділ маркетингу, відділ інформаційного забезпечення управління, відділ інноваційного розвитку та інші.

За результатами дослідження визначено, що більшість санаторно-курортних закладів України не мають в своїй структурі служби маркетингу. Проте, як свідчить світовий досвід, перехід санаторно-курортної галузі України до ринкових відносин обумовлює необхідність використання в управлінській практиці ринкових концепцій, однією з яких є маркетинг [25].

Ще одним важливим кроком до ефективного управління санаторно-курортним закладом є визначення ринкової стратегії підприємства на довгострокову перспективу, виходячи з природних, економічних та соціальних особливостей цього курорту. Стратегічне управління в санаторно-курортній галузі передбачає організування власного ресурсного потенціалу з чіткою орієнтацією на ринкову ситуацію, що забезпечуватиме розвиток санаторно-курортних закладів [200, с. 147].

Існують такі основні стратегії розвитку курортних закладів [200]:

- Стратегія кардинальної зміни – застосовується у випадку значного скорочення обсягів реалізації санаторно-курортних послуг оздоровниці. При цьому, якщо скорочення є значним і тривалим, може розглядатись варіант її перепрофілювання.

- Стратегія збереження зростання передбачає запровадження нових видів рекреаційних послуг для залучення більшої кількості споживачів.

- Стратегія досягнутого зростання є оптимальною для підприємств, які мають обмежений набір ресурсів і не можуть вийти на нові ринки.

– Стратегія вибіркового зростання – обирається санаторно-курортним закладом, орієнтованим на визначений сегмент ринку. Цей принцип розвитку припускає наявність двох компонентів: плану санаторно-курортного розвитку і структурного комплексу методів фінансової підтримки. Цей принцип застосовується при визначенні стратегії розвитку як конкретного закладу, так і галузі в цілому.

На шляху формування стратегії розвитку санаторно-курортного закладу важливим є аналіз як внутрішнього, так і зовнішнього середовища діяльності підприємства, визначення його сильних та слабких сторін, потенціалу розвитку. Керівник підприємства повинен досліджувати суттєві фактори, які діють ззовні на організацію, знати способи реагування на них, використовуючи інструменти та методи управлінського впливу. При цьому, вирішальними факторами зовнішнього середовища є споживачі, конкуренти, суб'єкти державного управління, постачальники, фінансові установи та трудові ресурси. Такий аналіз дозволяє визначити конкурентоспроможність санаторно-курортного продукту, потенціал розвитку підприємства, а також попит, що не задовольняється сформованою на ринку пропозицією.

На рис. 2.4 представлена модель впливу внутрішніх і зовнішніх факторів на санаторно-курортний заклад, який являє собою певну економічну систему.

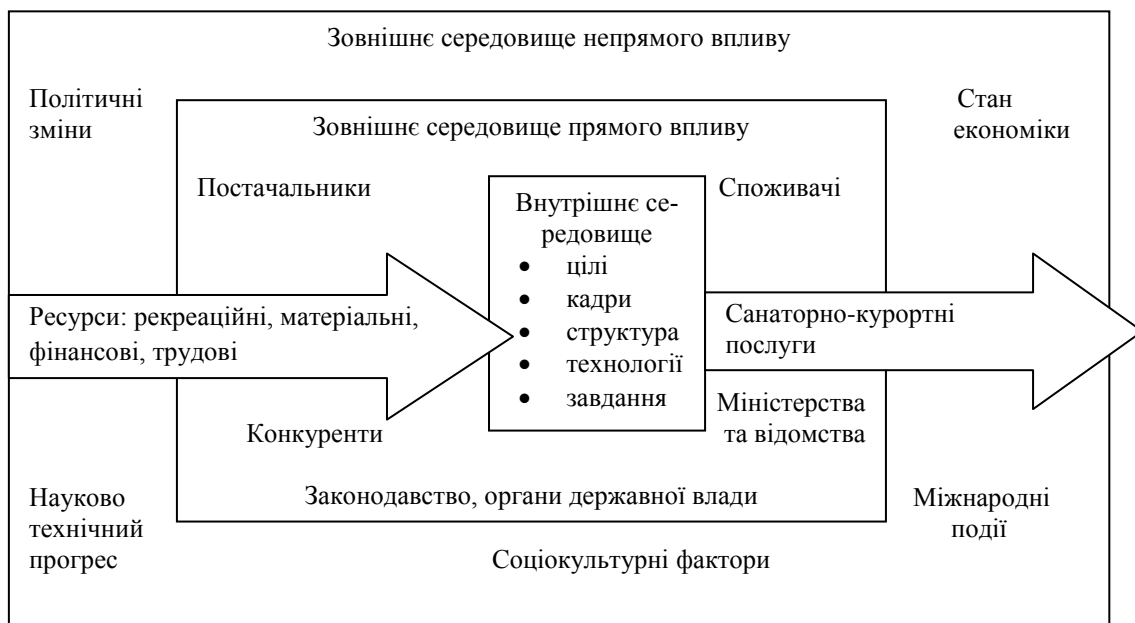

Рисунок 2.4 – Модель впливу внутрішніх і зовнішніх змінних на санаторно-курортний заклад[31]

З точки зору системного підходу, санаторно-курортний заклад – це механізм перетворення ресурсів (природних лікувальних ресурсів, матеріалів, обладнання, капіталу, робочої сили) у результати діяльності – послуги.

Принципи управління рекреаційною діяльністю санаторно-курортних підприємств мають певні особливості, оскільки пов'язані з використанням природних лікувальних ресурсів. Діяльність санаторно-курортного закладу має бути спрямована на відновлення та поліпшення функцій людської життєдіяльності, за умови раціонального використання природних рекреаційних ресурсів. Цінність природних ресурсів визначається їх унікальністю. Від того, якими саме природними лікувальними ресурсами наділений певний санаторно-курортний заклад залежить і його стратегія управління. Так, це може бути сезонна діяльність або цілорічна.

Отже, на рівні практики, менеджмент діяльності санаторно-курортного закладу – це складний процес організування діяльності підприємства таким чином, щоб забезпечити високий професіоналізм фахівців-лікарів та обслуговуючого персоналу, високий рівень міжособистісних комунікацій як усередині курортно-рекреаційного підприємства, так і стосовно курортників, високу якість обслуговування. Цього можна досягти шляхом створення системи стратегічного управління санаторно-курортним закладом.

Крім того, керівник санаторію повинен обрати таку стратегію розвитку, за якої відбувалося б постійне поліпшення якості санаторно-курортних послуг відповідно до світових та національних стандартів. Обираючи довгострокову модель поведінки лікувального закладу, необхідно враховувати всі особливості цього курорту (природні, економічні, соціальні), а також обрати стратегію, яка б забезпечувала ефективне використання всіх видів рекреаційних ресурсів підприємства.

На теоретичному рівні, пошук ефективних управлінських рішень для санаторно-курортних закладів зведено до одержання максимального соціально-економічного ефекту від рекреаційної діяльності при мінімумі необхідних витрат, з урахуванням часових та ресурсних обмежень. Для визначення альтернативних варіантів формування програми розвитку санаторно-курортних підприємств необхідно враховувати: раціональність використання матеріальних та природних лікува-

льних ресурсів; оптимальність чисельності працюючих та їх професійну діяльність; рівень якості послуг та потреби споживачів.

Одним із механізмів поточного розвитку санаторно-курортного закладу, що широко використовується, є розроблення та реалізація стратегії реконструкції, яка сприяє послідовній адаптації до змін у внутрішньому та зовнішньому середовищі, збільшенню обсягу ринкової частки на ринку санаторно-курортних послуг та, як показує практика їх діяльності, сприяє збільшенню соціально-економічного ефекту.

Проте стратегічний розвиток санаторно-курортної галузі на перспективу можливий лише за умови узгодженої роботи відповідних організаційних структур в напрямку створення та функціонування ефективного організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів.

2.2 Аналізування результатів господарської діяльності санаторно-курортних підприємств

Діяльність санаторно-курортних підприємств полягає у забезпеченні лікувально-оздоровчого процесу на основі використання рекреаційних ресурсів, що в свою чергу вимагає узгодженої взаємодії всіх підрозділів організації. Результати цієї діяльності відображаються у вигляді низки фінансово-економічних показників, які потребують узагальнення та аналізування, що в результаті дає можливість виявити недоліки і проблеми функціонування та розвитку підприємств та ефективність використання ними рекреаційних ресурсів.

За даними Державного комітету статистики України простежується тенденція зниження деяких показників господарської діяльності санаторно-курортних підприємств (табл.2.2).

Як видно з табл.2.2., скоротилась кількість санаторно-курортних закладів та їх ліжковий фонд, обсяги реалізованих ними послуг, середньооблікова чисельність працівників та ін., збільшилась кількість закладів, що не працювали з певних причин з 2008 р. по 2010 р.

Для визначення причин такої тенденції доцільно детально проаналізувати господарську діяльність дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», який є одним із провідних лідерів ринку санаторно-курортних послуг в Україні. Його засновниками є Федерація профспі-

лок України і Фонд соціального страхування України з тимчасової втрати працездатності.

Таблиця 2.2 – Основні показники господарської діяльності санаторно-курортних підприємств України*

Показники	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
1. Кількість закладів, од.	3164	3110	3073	3041	3011
2. Кількість ліжко-місць, тис. од.	482	466	462	453	449
3. Кількість оздоровлених, тис. осіб	3278	3486	3592	3122	2987
4. Кількість фактично проведених ліжко-днів, тис. од.	46247	47019	46212	42116	38229
5. Кількість закладів, що не працювали, од.	610	571	542	554	591
6. Кількість госпрозрахункових закладів, од.	1906	1899	1886	1867	1814
7. Кількість закладів, звільнених від земельного податку, од.	880	821	790	768	726
8. Середньооблікова кількість працюючих, осіб	119642	117922	115612	111662	106656
9. Кількість оздоровлених іноземців, осіб	369860	412150	422343	353312	404157

Примітка. Складено авторами за даними Державного комітету статистики України

Закрите акціонерне товариство лікувально-оздоровчих закладів профспілок України «Укрпрофоздоровниця» створено 4 грудня 1991 року. Зареєстрований розмір Статутного фонду становить 808 464 100 гривень і розподіляється на 16 169 282 прості іменні акції номінальною вартістю 50 гривень кожна, які розподілено між акціонерами відповідно до внесків у статутний фонд таким чином: Федерації професійних спілок України – 92,92 %, Фонду соціального страхування України з тимчасової втрати працездатності – 7,08 %.

До складу ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» входить 85 дочірніх підприємств, частка яких у статутних фондах ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» становить 100 %. З них, кількість санаторно-курортних закладів – 64 (до їх складу входять санаторії, пансіонати, бальнеологічні лікарні, з яких 11 не є юридичними особами), допоміжних підприємств – 21. «Укрпрофоздоровниця» має регіональні представництва (без права

юридичної особи) в містах Євпаторія, Миколаїв, Одеса, Хмільник, Ужгород.

Крім того, згідно з даними звітів про результати фінансово-господарської діяльності, в оперативну оренду передані: Санаторій «Квітка Полонини», Санаторій «Пролісок», Санаторій «Перемога», Ялтинський навчальний центр.

Правове забезпечення діяльності санаторно-курортних підприємств визначається такими документами: сертифікатами акредитації, ліцензіями на медичну практику, ліцензіями на користування надрами, атестатами акредитації діагностичних лабораторій, сертифікатами відповідності на готельні послуги, сертифікатами відповідності на послуги харчування.

Так, наприклад, одне з дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», а саме Клінічний санаторій «Хмільник» має в наявності такі дозвільні та гарантійні документи:

- 1) Акредитаційний сертифікат вищої категорії Міністерства охорони здоров'я України;
- 2) Ліцензія Міністерства охорони здоров'я України на медичну практику;
- 3) Сертифікат відповідності на надання послуг короткотермінового проживання, виданий Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики;
- 4) Сертифікат відповідності послуг харчування їдальні, виданий Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики;
- 5) Хімічні аналізи мінеральної радонової води, проведені Українським науково-дослідним інститутом медичної реабілітації та курортології;
- 6) Довідка про кондиції на мінеральні лікувальні води курортної та лісової ділянок Хмільницького родовища, видана Українським державним науково-дослідним інститутом курортології та фізіотерапії;
- 7) Довідка про кондиції на мінеральні лікувальні води Хмільницького родовища Вінницької області, видана Українським державним науково-дослідним інститутом курортології та фізіотерапії;
- 8) Спеціальний дозвіл на користування надрами на видобування мінеральної радонової води для використання в лікувальних цілях.

В користуванні санаторно-курортних закладів ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» знаходиться значна частка природних рекреаційних ресурсів України, серед яких налічується 61 родовище мінеральних вод і 13 родовищ лікувальних грязей. В системі ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» функціонує 67 бальнеологічних лікарень, відділень або кабінетів і 49 бюветів мінеральних вод [96, с. 5].

Таким чином, Товариство об'єднує більше 80 лікувально-оздоровчих закладів, розташованих в різних кліматичних регіонах України, які щороку відвідує близько 400 тисяч осіб (рис. 2.5).

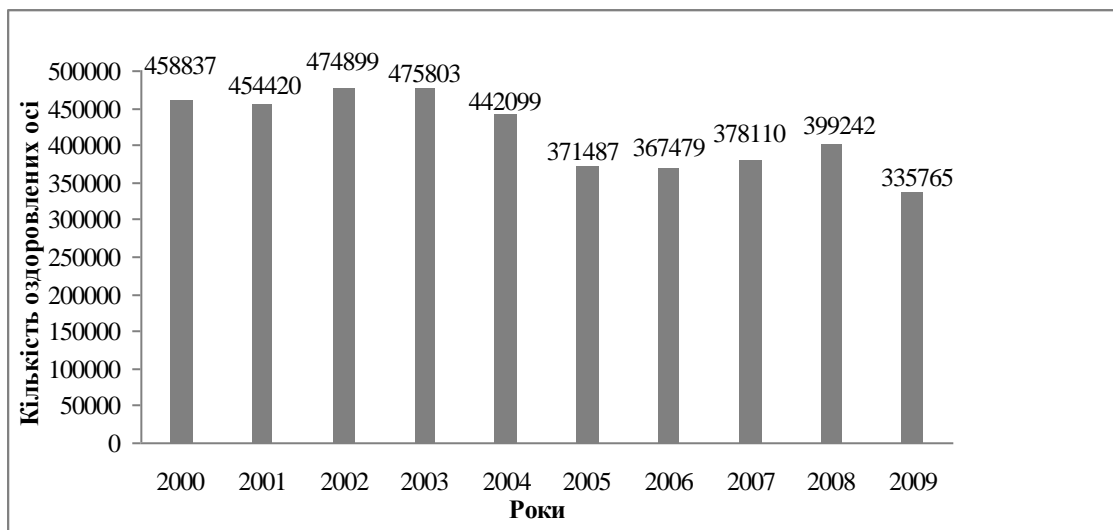

Рисунок 2.5 – Динаміка чисельності оздоровлених осіб ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» в 2000–2009 рр.

Аналізуючи зміну кількості відпочивальників в санаторно-курортних закладах ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», за період 2000–2009 рр., слід відзначити досить високі показники з 2000 р. по 2004 р. і дещо нижчі з 2005 р. по 2009 р. Проте, за останніх п'ять років, піковий показник по кількості оздоровлених осіб характерний для 2008 р., що передувало початку економічної кризи. При цьому, переважна частина відпочивальників обслуговуються дочірніми підприємствами ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», дещо менша кількість – Закритим акціонерним товариством за участю «Укрпрофоздоровниця» та інвесторів, а решта рекреантів – орендними підприємствами. Так, наприклад, у 2009 р. загальна кількість відпочивальників в оздоровницях ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» склала 335765 осіб, з них 265255 осіб (близько 79 %) оздоровилося в дочірніх підприємствах Товариства (ДП), 67151

осіб (близько 20 %) – в ЗАТ за участю «Укрпрофоздоровниця» та інвесторів і лише 3359 осіб, що складає 1 % від загальної кількості оздоровлених осіб, обслуговувались орендними підприємствами (ОП) (рис. 2.6).

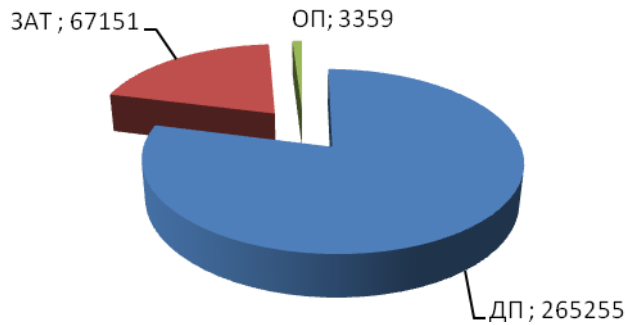

Рисунок 2.6 – Розподіл чисельності рекреантів ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» за 2009 р. (осіб)

У 2009 р. структурними підрозділами ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» було укладено з суб'єктами підприємницької діяльності та іншими юридичними особами 878 договорів оренди, що на 26 договорів менше, ніж у 2008 р.

Для аналізування результатів діяльності дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» використовуються такі основні показники, які характеризують загальну ефективність використання ними всіх видів рекреаційних ресурсів: кількість оздоровлених осіб, кількість реалізованих ліжко-днів, дохід (виручка) від реалізації путівок, дохід від додаткових платних послуг, собівартість реалізованих путівок, прибуток (збиток) від реалізації послуг, середньооблікова чисельність працівників, кількість відпочивальників на одного працівника та інші.

Важливим показником матеріальної забезпеченості санаторно-курортних закладів є ліжковий фонд, який включає кількість ліжко-місць сезонного та цілорічного функціонування. Станом на 1 січня 2010 р. ліжковий фонд дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» склав 27865 ліжок максимального функціонування, в тому числі 12821 ліжко цілорічного використання (рис. 2.7).

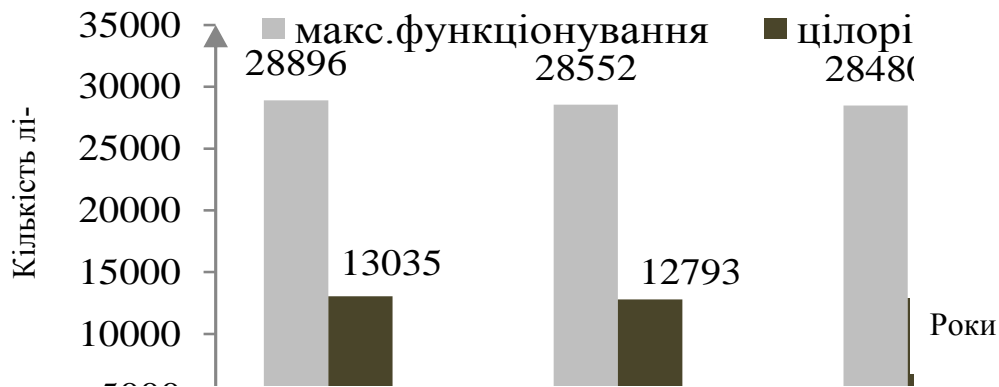

Рисунок 2.7 – Ліжковий фонд підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» за 2006–2009 рр.

Отже, протягом 2009 р. ліжковий фонд в цілому по Товариству зменшився на 615 ліжок максимального розгортання та на 84 ліжка цілорічного функціонування, в основному, через списання ліжок під час проведення реконструкції палат з метою підвищення їх благоустрою та невідповідність санітарного стану вимогам проживання в деяких оздоровницях, передачу в оренду частини корпусів, переведення на сезонне функціонування однієї з оздоровниць.

Важливим показником діяльності санаторно-курортних закладів є також чисельність оздоровлених осіб (рис. 2.8), який формується під впливом таких факторів: економічні можливості оздоровниць та попит на їх послуги.

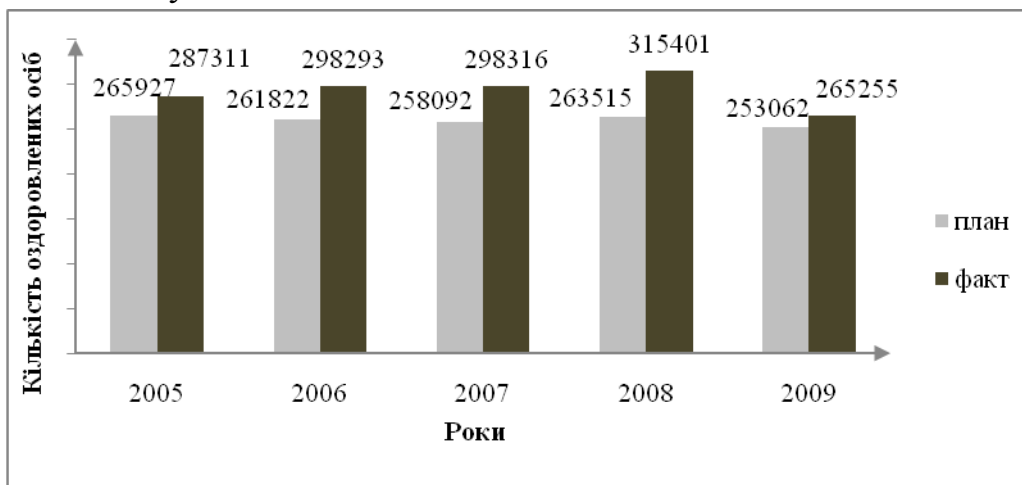

Рисунок 2.8 Виконання плану за кількістю оздоровлених осіб підприємствами ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» у 2005–2009 рр.

Таким чином, санаторно-курортними закладами (дочірніми підприємствами) Укрпрофоздоровниці за 2008 р. фактично оздоровлено 315 401 осіб, при плані 263 515 осіб, або 119,7 відсотків від запланованого і в порівнянні з попередніми роками спостерігається позитивна динаміка зростання попиту на санаторно-курортні послуги. Тоді як виробничу програму у 2008 р. виконано на 96,9 %. дочірніми підприємствами Товариства фактично реалізовано 5 450 233 ліжко-дні при плановому показнику 5 624 303 ліжко-дні (рис. 2.9).

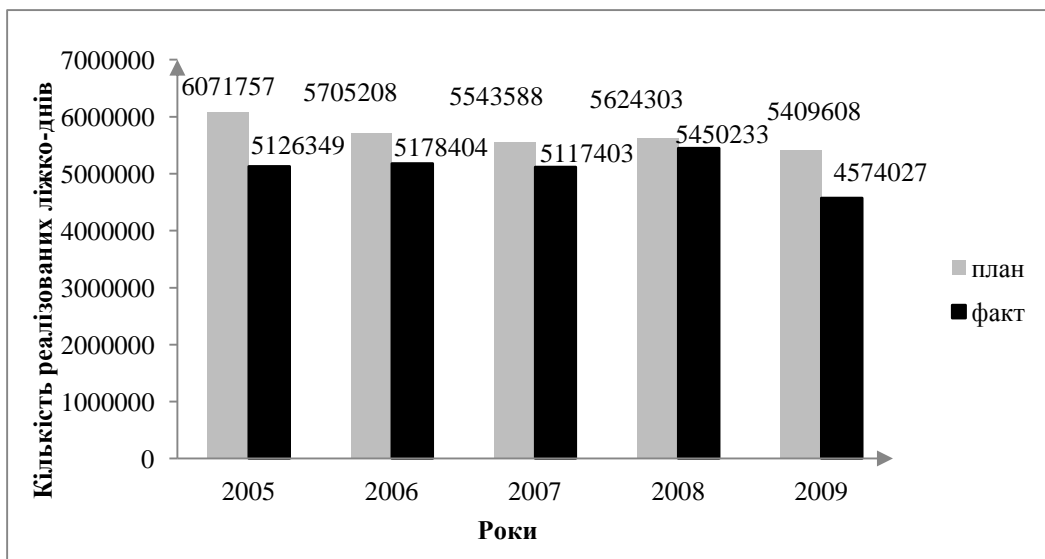

Рисунок 2.9 – Виконання плану за реалізованими ліжко-днями підприємствами ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» в 2005–2009 рр.

Найвищий показник кількості реалізованих ліжко-днів характерний для 2008 р. і найнижчий – для 2009 р. При цьому, спостерігається стабільне недовиконання плану реалізації за ліжко-днями протягом 2005 – 2009 рр., що вказує на необхідність вжиття заходів з підвищення попиту на послуги більшості оздоровниць. Так, у 2006 р., найвищі показники виконання плану, як за ліжко-днями, так і за чисельністю оздоровлених осіб, забезпечили наступні підприємства: санаторій «Гопри» (відповідно 149,3 % та 194,2 %), санаторій «Тетерів» (148,8 % та 166,2 %), санаторій «Озерний» (136,1 % та 159,3 %), санаторій «Скадовськ» (122,1 % та 153,4 %), санаторій «Авангард» (120,2 % та 150,1 %). Низький відсоток виконання плану обслуговування у 2006 р. показали такі підприємства: санаторій «Львів» (70,1 %), санаторій «Високий» (68,7 %), санаторій «Бермінводи»

(65,3 %), санаторій «Зірка» (63,8 %), санаторій «Любінь Великий» (62,8 %), санаторій «Україна» (59,5 %), санаторій «Жовтень» (58,6 %), «Санаторій ім. Коцюбинського» (47 %), санаторій «Прибой» (28,2 %), санаторій «Гірський» (22,5 %).

Разом з тим, у 2007 р. виконання плану обслуговування понад 150 % забезпечили такі дочірні підприємства: «Дитячий та підлітковий санаторій «Таврида» (179,8 % за ліжко-днями та 181,3 % за кількістю оздоровлених осіб), «Дитячий санаторій імені Щорса» (відповідно 168,9 % та 171,2 %), «Санаторій «Поляна» (151,4 % та 191,3 %), «Санаторій «Гопри» (150,0 % та 204,6 %), «Санаторій «Ай-Петрі» (132,5 % та 162,4 %). Проте, деякі дочірні підприємства недовиконали план обслуговування у 2007 р., серед яких: Санаторій «Зірка» (18,2 %), Санаторій «Красні зорі» (27,8 %), Санаторій «Львів» (29,2 %), «Клінічний санаторій імені Пирогова» (44,8 %), «Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів» (54,6 %), Санаторій «Верховина» (58,4 %), Санаторій для дітей з батьками «Прибой» (61,7 %), Санаторій «Бермінводи» (62 %).

Аналіз фінансово-господарської діяльності дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» показав, що у 2008 р. суттєве перевиконання плану за реалізованими ліжко-днями та за кількістю оздоровлених осіб забезпечили такі оздоровниці: Санаторій «Поляна» (126,3 % та 148,0 %), Клінічний санаторій «Авангард» (121,7 % та 154,5 %), Санаторій «Славутич» ім. Б.В. Пашковського (121,2 % та 125,4 %), Санаторій «Озерний» (119,0 % та 147,2 %), Санаторій для дітей з батьками «Скадовськ» (117,8 % та 151,2 %), Санаторій «Ай-Петрі» (117,7 % та 141,6 %), Санаторій «Лівадія» (115,5 % та 197,1 %), Клінічний санаторій «Місхор» (111,5 % та 168,3 %), Санаторій «Сонячне Закарпаття» (110,7 % та 138,4 %), Санаторій «Черче» (110,6 % та 121,0 %).

Низький відсоток виконання плану обслуговування у 2008 р. має місце в таких підприємствах: «Київська бальнеолікарня» (68,6 %), Санаторій «Верховина» (68,3 %), Санаторій «Бермінводи» (68,2 %), «Дитячий санаторій ім. Коцюбинського» (65,5 %), Клінічний санаторій «Жовтень» (64,0 %), «Санаторій ім. Пирогова» (62,0 %), Санаторій «Високий» (57,1 %), Санаторій «Красні зорі» (31,5 %), Санаторій «Львів» (4,3 %). Високий відсоток виконання плану за кількістю оздоровлених осіб в порівнянні з виконанням плану за кількістю реалізованих ліжко-днів за 2006–2008 рр. оздоровниці забезпечили, в основ-

ному, за рахунок додатково укладених угод з Фондом соціального страхування України на путівки (4-й квартал 2008 р.), значного додаткового обслуговування по курсівках, одно-дводенного обслуговування.

В 2009 р. на діяльність дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» вплинули такі негативні фактори, як загальна економічна криза, затримка початку оздоровчої компанії за кошти Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності та інші. Незважаючи на це, виконання плану за кількістю оздоровлених осіб становить 104,8 %, тобто кількість фактично оздоровлених в 2009 р. становить 265255 осіб. Тоді як виробничу програму зменшено на 16,0 % порівняно з 2008 р. і фактично виконано на 84,6 %. Отже, в 2009 р. оздоровницями реалізовано 4 574 027 ліжко-днів.

Забезпечили виконання плану в 2009 р., як за кількістю реалізованих ліжко-днів, так і за кількістю оздоровлених осіб такі підприємства: Санаторій «Славутич» ім. Б. В. Пашковського, Санаторій «Новомосковський», Клінічний санаторій «Примор'є» для дітей з батьками, Дитячий та підлітковий санаторій «Таврида», Санаторій «Сонячне Закарпаття», Санаторій «Гопрі», Санаторій для дітей з батьками «Скадовськ», «Спеціалізований спинальний санаторій ім. Бурденка», Клінічний санаторій «Авангард», Дитячий санаторій «Сокілець», Дитячий санаторій «Гірський», Санаторій для батьків з дітьми «Тетерів», Санаторій «Ай-Петрі». Виконання плану за вказаними показниками відбулося, в основному, за рахунок укладання додаткових договорів з Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Міністерством праці та соціальної політики, а також за рахунок прийому батьків з дітьми та членів сім'ї, додаткового продажу курсівок та курортно-амбулаторного обслуговування.

Вкрай низьке виконання плану обслуговування за кількістю реалізованих ліжко-днів (менше 50 %) в 2009 р., відзначається в таких дочірніх підприємствах: «Санаторій «Прибой» для дітей з батьками» (24,8 %), «Центральна курортна поліклініка» (22,7 %), «Санаторій для дітей з батьками «Дубки» (30,3 %), «Санаторій «Львів» (34 %), «Санаторій «Красні зорі» (38,5 %), «Київська бальнеолікарня» (47,2 %). Основними причинами цього є: сезонне функціонування окремих оздоровниць, низький попит на путівки в період міжсезоння, затримка тендерних торгів Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, низький рівень матеріальної та лікувальної бази оздо-

ровниць, зменшення обсягів закупівлі путівок соціальними фондами та зниження попиту населення на путівки в період фінансової кризи.

Аналізуючи результати діяльності Укрпрофоздоровниці, важливо також проаналізувати зміну рівня доходів від реалізації послуг (рис. 2.10).

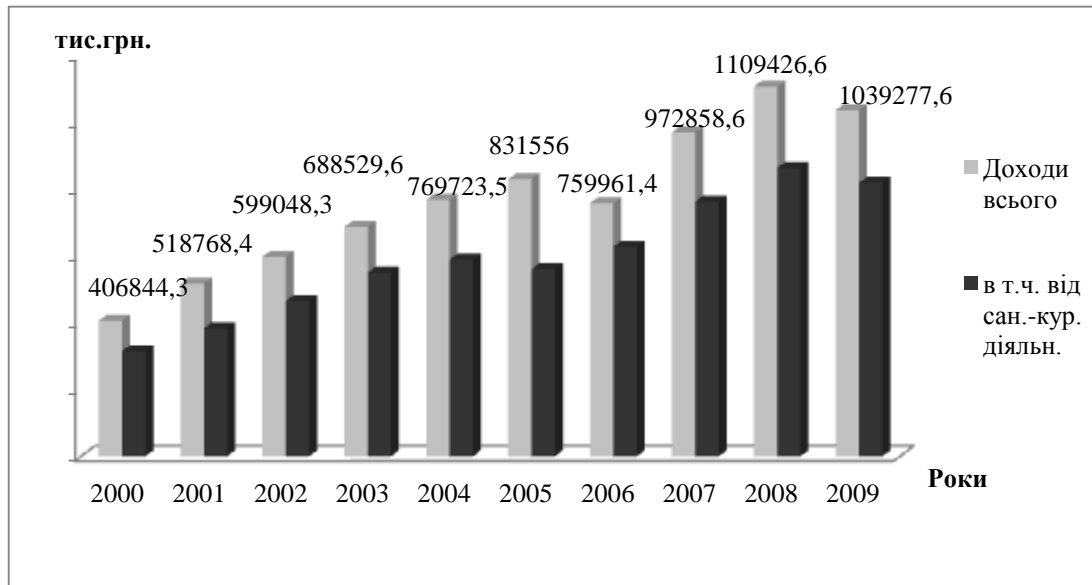

Рисунок 2.10 – Доходи від реалізації послуг в 2000–2009 рр. (тис.грн)

При цьому, загальна сума доходів Товариства складається із доходів самого Товариства (20 %), доходів дочірніх підприємств (79 %) та доходів від орендування підприємств (1 %). Так, наприклад, в 2007 р. загальна сума доходів від реалізації путівок та послуг склала 972858,6 тис. грн, з яких 773785 тис. грн (668525 тис. грн без ПДВ) складають доходи дочірніх підприємств, 188656 тис. грн (160247 тис. грн без ПДВ) отримано ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» і лише 10418 тис. грн (9353 тис. грн без ПДВ) складають доходи від орендованих підприємств. Основна частина доходів Товариства – це доходи від санаторно-курортної діяльності (табл. 2.3).

Аналізування наведених в табл. 2.3 даних показало поступове збільшення фактично отриманих доходів підприємств Укрпрофоздоровниці від всіх видів діяльності за період 2006–2009 рр. У 2008 р. від всіх видів діяльності Товариством отримано 868,7 млн грн доходу і в порівнянні з 2007 р. темпи зростання склали 29,9 %, абсолютне збільшення становить 200,2 млн грн, з них загальний обсяг наданих послуг та виконаних робіт профільної діяльності збільшився у порівнянні з

2007 р. на 211,7 млн грн і склав 822,8 млн грн, у тому числі обсяг санаторно-курортних послуг збільшився на 38,3 % і фактично склав 732,5 млн грн або 89 % від загального обсягу реалізованих послуг.

Таблиця 2.3 – Фактично отримані доходи від всіх видів діяльності підприємствами ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» (без ПДВ)*

Доходи	2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.	
	(тис. грн)	%	(тис. грн)	%	(тис. грн)	%	(тис. грн)	%
Санаторно-курортна діяльність	434741,3	72,8	529597,25	79,2	732453,34	84,3	782692,9	86,8
Інші послуги і допоміжні господарства	63889,1	10,7	81441,15	12,2	90327,76	10,4	80195,3	8,9
Інші операційні доходи	35639,7	6,0	36046,3	5,4	35992,1	4,1	33468,5	3,7
Інші доходи та витрати	62557,2	10,5	20831,4	3,1	9488,0	1,1	5649	0,6
Надзвичайні доходи	203,3	0,0	609,0	0,1	419,8	0,0	88,2	0,0
Разом	597030,6	100	668525,1	100	868681,0	100	902093,9	100

Примітка. Дані взяті з фінансової звітності дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» за 2006–2009 рр.

Діяльність дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» передбачає надання платних послуг, які не входять у вартість путівки. Так, у 2008 р. дочірніми підприємствами надано платних послуг на 45,1 млн грн, що становить 6,2 % від фактичного обсягу реалізованих санаторно-курортних послуг і в розрахунку на 1 путівку складає 165 грн. В порівнянні з 2007 р. обсяги цих послуг збільшено на 3 млн грн. На умовах госпрозрахунку працюють в основному кабінети: стоматологічні, косметологічні, гірудотерапії, рентгенологічного та ультразвукового дослідження, підводного душу-масажу, а також плавальні басейни, сауни тощо. Питома вага послуг охорони здоров'я в загальній сумі платних послуг, що надаються підприємствами Товариства, становить 37 %. Крім медичних послуг, в оздоровницях запроваджено комерційне харчування, прокат спортивного інвентарю, екскурсійні послуги тощо, що становлять інші послуги і складають майже 45 % від загальної суми платних послуг.

З метою отримання додаткових фінансових доходів, деякі дочірні підприємства ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» розміщують тимчасово ві-

льні грошові кошти на депозитних рахунках банків. Так, за 2007–2008 рр. спостерігалось збільшення фінансових ресурсів від депозитної діяльності підприємств, що знаходяться в Хмельнику, Одесі, Миколаєві, а також в Закарпатській, Дніпропетровській областях та деяких інших. Сума фактично отриманих фінансових доходів у 2007 р. склала 17,5 млн грн, а в 2008 р. – 8,2 млн грн. Крім того, у 2007 р. отримано 17,0 млн грн доходів від оренди майна ЗАТ «Укрпрофоздоровниця».

Протягом 2009 р. в дочірніх підприємствах відбувалося зростання обсягів наданих рекреаційних послуг у вартісному виразі, що зумовлено, здебільшого, екстенсивними факторами їх зростання. Існуюча система управління основними фондами і фінансовими ресурсами Товариства не повною мірою забезпечує відповідність змін у структурі активів та зобов'язань Товариства завданню нарощування прибутку. Так, у 2009 р. від всіх видів діяльності дочірніми підприємствами отримано 902,1 млн грн доходу і в порівнянні з 2008 р. темпи зростання склали +7,3 %, абсолютне збільшення становить 61,6 млн грн, з них загальний обсяг наданих послуг та виконаних робіт збільшився у порівнянні з 2008 р. на 50,1 млн грн і складає 862,9 млн грн, у тому числі обсяг санаторно-курортних послуг становить 782,7 млн грн, або 86,8 % від загального обсягу реалізованих послуг.

Оздоровницями Товариства надано платних послуг, що не входять у вартість путівок, на суму 65,4 млн грн, при плані 52,6 млн грн, що складає 124,3 % від запланованого. Питома вага інших операційних доходів, фінансових та інших доходів коливається від 0,6 % до 8,9 % і займає незначну частку в загальному обсязі отриманих доходів дочірніх підприємств. Орендні надходження у складі інших операційних доходів становлять 40,3 %, або 13,5 млн грн.

При аналізуванні результатів господарської діяльності підприємств, важливим є визначення співвідношення виконання плану доходів і витрат. Так, загальна сума витрат ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» за 2008 р. становить 839,6 млн грн, що на 194,5 млн грн більше, ніж в 2007 р. У 2006 р. загальна сума витрат зросла на 2 % порівняно з 2005 р. і склала 587,4 млн грн (табл. 2.4).

Таблиця 2.4 – Динаміка фактично понесених витрат підприємств
ЗАТ «Укрпрофоздоровниця»

Показники	2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.	
	(млнгрн)	%	(млнгрн)	%	(млн грн)	%	(млнгрн)	%
Собівартість реалізованої продукції	440,4	75	510,7	79	666,2	79	704,0	81
Витрати, всього:	587,4	100	645,1	100	839,6	100	871,0	100

В 2009 р. загальна сума витрат дочірніх підприємств становить 871,0 млн грн, що менше запланованого на 7,8 млн грн. В структурі витрат Товариства найбільшу питому вагу займає собівартість реалізованої продукції. Фактична собівартість реалізованої продукції в 2008 р. становила 666,2 млн грн і, в порівнянні з 2007 р., збільшилась на 155,5 млн грн. Проте, враховуючи інфляційні процеси в державі та взявши до уваги, що офіційно рівень інфляції в Україні у 2008 р. становив 22,3 %, зростання собівартості приблизно на 15,6 % є виправданим. Крім того, більшість дочірніх підприємств своєчасно переглядали продажну вартість санаторно-курортних послуг, зменшували постійні витрати тощо, що дало змогу Товариству зберегти позитивне співвідношення виконання плану доходів (+23 %) і витрат (+21,8 %) у 2008 р.

У 2009 р. всі дочірні підприємства ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» працювали в умовах жорсткої економії і загальна сума економії собівартості склала 22,2 млн грн. В порівнянні з 2008 р. темпи приросту собівартості реалізованих послуг становлять +5,8 відсотків, що складає 38,0 млн грн в абсолютному вираженні.

Зростання матеріальних витрат в складі собівартості послуг внаслідок інфляції (згідно з статистичними даними, за підсумками 2009 р., інфляція становила 12,3 %) протягом 2009 р. призвело до того, що в деяких оздоровницях спостерігається низький рівень рентабельності: ім.Бурденка – 1,4 %, «Любінь Великий» – 1,4 %, «Лівадія» – 0,9 %, «Бермінводи» – 1,8 %, ім. Пирогова – 1,6 % та інші.

Аналізуючи собівартість санаторно-курортних послуг за 2009 р., необхідно відзначити, що незважаючи на економію по статтях собівартості в цілому по товариству, по такій статті, як «продукти харчування» мали місце перевитрати на загальну суму 1854,0 тис. грн або

0,44 грн на один ліжко-день, по статті «витрати на проведення ремонтів» перевитрати склали 2587,0 тис. грн або 0,62 грн на один ліжко-день.

Разом з тим, в 2009 р., практично у всіх санаторіях Укрпрофоздоровниці за статтею «оплата праці» простежується економія в сумі 17102,4 тис. грн або 4,05 грн на один ліжко-день, що свідчить про те, що через відсутність оборотних коштів не було можливості підвищувати заробітну плату та здійснювати видатки, пов'язані зі стимулюванням працівників в межах, передбачених фінансовим планом. Крім того, укомплектування штату проводилось залежно від завантаження оздоровниць. Питома вага витрат на оплату праці у складі операційних витрат дочірніх підприємств у 2009 р. становить 27,9 %, що в абсолютному вираженні складає 226,9 млн грн і в порівнянні з 2008 р. зросла на 12,2 млн грн.

Середній рівень рентабельності в санаторно-курортних закладах Товариства в 2009 р. складає 7,2 %. Найбільш рентабельними (вище 15 %) є такі підприємства: «Клінічний санаторій «Примор'є» для дітей з батьками», «Клінічний санаторій «Карпати», «Санаторій «Синяк», «Санаторій для дітей з батьками «Скадовськ», «Дитячий санаторій «Гірський». Найбільш прибутковим є дочірнє підприємство «Санаторій «Ай-Петрі» – з рівнем рентабельності 23,5 %. Середня вартість путівки терміном перебування 21 день в 2009 р. склала 3643 грн (без ПДВ) і зросла на 368 грн порівняно з 2008 р.

Витрати на збут в 2009 р. зросли на 57,3 % або на 20,9 млн грн порівняно з плановим показником. В порівнянні з 2008 р. темпи приросту становлять +17,1 відсотки і майже в три рази перевищують темпи приросту доходів від реалізації послуг. Порівняно з плановими показниками, у 2009 р. зріс рівень фінансових витрат на 45,7 %, або на 0,8 млн грн, що пов'язано із залученням позичкового капіталу. Адміністративні витрати в 2009 р. в дочірніх підприємствах зменшено порівняно з плановими на 13,6 млн грн.

Сума нарахованого податку на прибуток у 2009 р. становить 20,1 млн грн, що більше запланованого на 4,7 млн грн, але в порівнянні з відповідним періодом 2008 р., сума податку зменшилась на 3,6 млн грн.

Як це видно з рис. 2.11, з 2004 р. по 2006 р. спостерігається зменшення кількості прибуткових закладів Товариства, а з 2006 р. їх кіль-

кість поступово зростає, що супроводжувалось збільшенням чистого прибутку ЗАТ «Укрпрофоздоровниця».

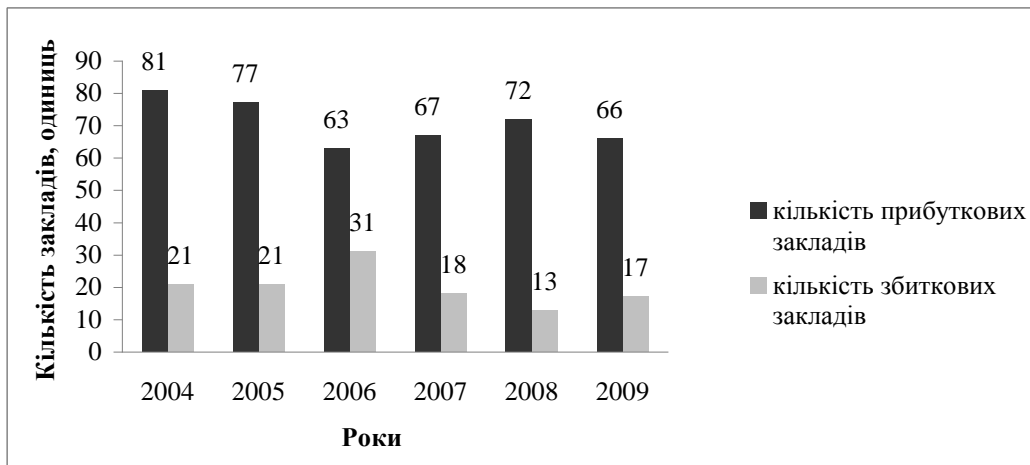

Рисунок 2.11 – Динаміка кількості прибуткових та збиткових підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» в 2004–2009 рр.

Так, за даними звіту про результати фінансово-господарської діяльності за 2008 р., сума чистого прибутку склала 37,8 млн грн, що на 9,2 млн грн більше, ніж за 2007 р., тобто рівень прибутковості дочірніх підприємств збільшено на 31,7%. Виконання плану чистого прибутку в 2008 р. досягнуто в таких оздоровницях: «Дніпровський», «Славутич» ім. Б.В. Пашковського, «Новомосковський», «Синяк», «Карпати», «Шаян», «Сонячне Закарпаття», «Поляна», «Верховина», «Скадовськ», «Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів», «Примор'є», «Озерний», «Лермонтовський», «Санаторій ім. Горького», «Зелений мис», «Затока», «Спеціалізований спинальний санаторій ім. академіка М. Н. Бурденка», всі санаторії у м. Хмільник, «Роцца», «Ай-Петрі», «Місхор», «Лівадія», «Курпати», «Україна» (м. Ялта), «Орлине гніздо», «Словянський курорт», «Моршинкурорт», «Черче», «Жовтень», підприємство «Курорт», Сакська ГГРЕС, Закарпатська ГГРЕС, Ремонтно-будівельне управління у м. Ялта та інші.

У 2009 р. кількість прибуткових дочірніх підприємств зменшилась на 6 установ порівняно з 2008 р. і склала 66 закладів. Виконання плану чистого прибутку, передбаченого фінансовими планами на 2009 р., досягнуто у таких дочірніх підприємствах: «Дніпровський», «Славутич» ім. Б.В. Пашковського, «Новомосковський», «Синяк», «Карпати», «Шаян», «Сонячне Закарпаття», «Верховина», «Скадовськ», «Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів», «Примор'є», «Озерний», «Лермонтовський», «Санаторій ім. Горького», «Зелений

мис», «Затока», «СКО Кароліно-Бугаз», «Спеціалізований спинальний санаторій ім. академіка М. Н. Бурденка», всі установи представництва у м. Хмельник, «Ай-Петрі», «Місхор», «Лівадія», «Україна» (м. Ялта), «Слов'янський курорт», «Моршинкурорт», «Черче», «Жовтень», підприємство «Курорт», Сакська ГГРЕС, Закарпатська ГГРЕС, Ремонтно-будівельне управління у м. Ялта та інші.

Разом з тим, як це показано на рис. 2.11, 17 закладів Укрпрофоздоровниці є збитковими в 2009 р., тобто їх кількість зросла на 4 підприємства порівняно з 2008 р., а сума збитків збільшилась на 1 719,1 тис. грн, або на 56,8 % у відносному вираженні. Деякі збиткові підприємства через неефективне організування фінансово-господарської діяльності, підписання договорів про спільну діяльність та незадовільне управління протягом останніх років, майже повністю зупинили свою діяльність і утримуються за рахунок коштів Правління. Так, сума збитків установ, щоне працюють, становить 2881,7 тис. грн збитків, серед яких: ДП «Санаторій «Шахтар» (918,2 тис. грн), ДП «Санаторій ім. Чувиріна» (362,7 тис. грн), ДП «Грязелікувальня «Мойнаки» (532,5 тис. грн), ДП «Санаторій «Зірка» (700,8 тис. грн), ДП «Санаторій ім. 1-го Травня» (77,3 тис. грн), ДП «Феодосійський меблевий комбінат» (290,2 тис. грн).

Серйозність проблем фінансово-господарського стану деяких підприємств Укрпрофоздоровниці зумовлена їх сталою збитковістю: ДП «Санаторій «Прибій» для дітей з батьками» (в 2006 р. збитки склали 245,8 тис. грн, в 2008 р. – 88,8 тис. грн, в 2009 р. – 291,0 тис. грн), ДП «Укргеокаптажмінвод» (в 2007 р. збитки склали 72,3 тис. грн, в 2008 р. – 568,1 тис. грн, в 2009 р. – 330,2 тис. грн), ДП «Санаторій «Львів» (в 2007 р. збитки склали 133,4 тис. грн, в 2008 р. – 116,7 тис. грн, в 2009 р. – 40,0 тис. грн), ДП «Центральна курортна поліклініка» м. Євпаторія (в 2006 р. збитки склали 41,1 тис. грн, в 2007 р. – 66,0 тис. грн, в 2009 р. – 232,9 тис. грн), ДП «Підприємство матеріально-технічного забезпечення» м. Євпаторія (в 2006 р. збитки склали 57,3 тис. грн, в 2007 р. – 32,3 тис. грн, в 2009 р. – 491,2 тис. грн).

Не забезпечили рентабельну роботу у 2009 р. такі дочірні підприємства: ДП «Санаторій «Ясна Поляна» (75,7 тис. грн), ДП «Санаторій для батьків з дітьми «Дубки» (46,9 тис. грн), ДП «Київська бальнеолікарня» (186,3 тис. грн), ДП «СМП «Інтер'єр» (35,7 тис. грн), ДП «Сільськогосподарське підприємство «Урожайне» (103,3 тис. грн), ДП «Сільськогосподарське підприємство «Промінь» (28,9 тис. грн).

Серед основних причин збитковості функціонуючих підприємств: низький рівень використання виробничих потужностей як оздоровниць так і допоміжних господарств, відсутність попиту на послуги дочірніх підприємств. Проте, загальні показники прибутковості по курортах, підпорядкованих ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», свідчать про збільшення прибутків оздоровниць за період 2006–2008 рр. (табл. 2.5). При цьому, найбільш прибутковими є курорти Ялти та Закарпаття.

Таблиця 2.5 – Динаміка доходів і чистого прибутку підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» в розрізі курортів

Найменування структурних підрозділів	Разом доходи, тис. грн			Чистий прибуток (збиток), тис. грн		
	2006	2007	2008	2006	2007	2008
1. Курорт Євпаторія	22798,50	34962,40	49096,30	-2213,40	819,50	1633,60
2. Курорт Закарпаття	62678,90	75579,80	93686,40	4323,80	5137,30	6068,60
3. Курорт Миколаїв	16374,60	14942,40	22369,30	715,20	-36,10	978,60
4. Курорт Одеса	44378,20	49691,60	65991,40	-136,90	172,40	2018,70
5. Прикарпатське ДП	64711,20	67434,60	-	178,60	1711,30	-
6. Курорт Хмільник	42790,70	55440,10	78252,10	306,10	1342,90	2000,30
7. ДП «Ялтакурорт»	108743,30	125425,20	168440,50	2524,50	5947,80	9486,50
Разом	524605,60	629344,30	840463,10	5940,30	19017,60	34803,00
Правління ЗАТ	72425,00	39180,80	28217,90	3620,70	4420,50	-5682,70
Разом по Товариству	597030,60	668525,10	868681,00	9561,00	23438,10	29120,30

Із 63 прибуткових дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» в 2006 р., найбільші прибутки отримали такі оздоровниці: санаторій «Карпати», санаторій «Синяк», санаторій «Сонячне Закарпаття», санаторій «Ай-Петрі» і санаторій «Місхор». В 2007 р. в десятку найкращих за показником отриманого чистого прибутку увійшли такі дочірні підприємства: санаторій «Карпати», санаторій «Синяк», санаторій «Сонячне Закарпаття», санаторій «Дністер», «Слов'янський курорт», санаторій «Хмільник», санаторій «Ай-Петрі», санаторій «Курпати», санаторій «Місхор» і санаторій «Україна». В 2008 р. найбільші прибутки отримали: клінічний санаторій «Примор'є», санаторій «Карпати», санаторій «Синяк», санаторій «Сонячне Закарпаття», «Моршинкурорт», «Слов'янський курорт», санаторій «Хмільник», санаторій «Ай-Петрі», санаторій «Місхор» і санаторій «Україна».

Результат фінансово-господарської діяльності Товариства за 2008 р. становить 29,1 млн грн чистого прибутку, при плановому показнику 16,5 млн грн, тоді як в абсолютних значеннях збільшення становить

12,6 млн грн В порівнянні з 2007 р. цей показник збільшився на 5,7 млн грн (24,2 %) (рис. 2.12).

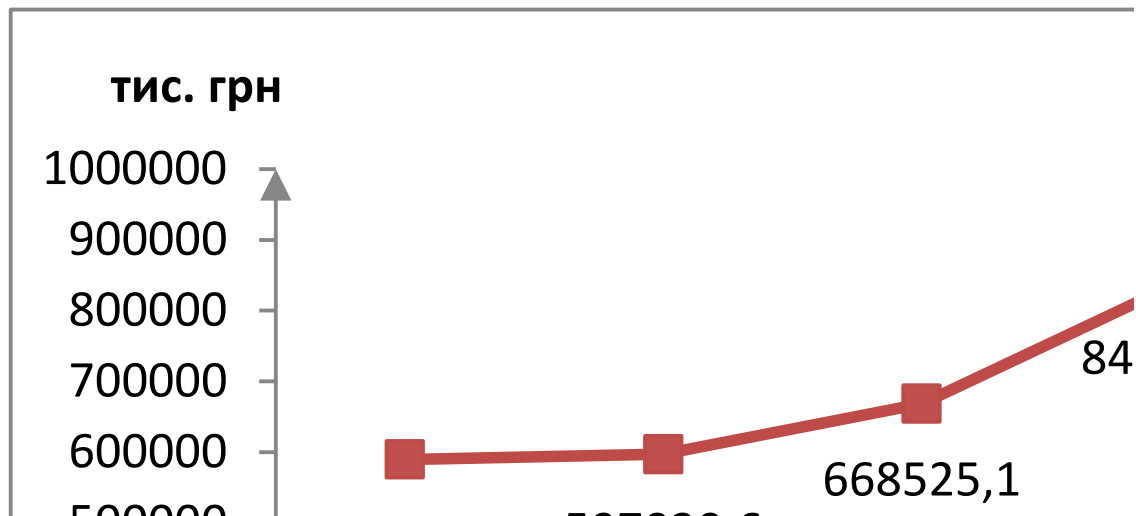

Рисунок 2.12 – Динаміка доходів та чистого прибутку підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» за 2005–2009 рр.

Як це видно з рис. 2.12, результат фінансово-господарської діяльності дочірніх підприємств за 2009 р. склав 31,1 млн грн чистого прибутку, при плановому показнику 20,5 млн грн, в абсолютних значеннях збільшення становить 10,6 млн грн. В порівнянні з відповідним періодом 2008 р. сума отриманого чистого прибутку зменшилась на 10,7%, або на 3,7 млн грн.

Результати господарської діяльності дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» дозволили їм підвищувати середньомісячну зарплату працівників за період 2007–2009 рр., що супроводжувалось певним скороченням кількості працюючих на підприємствах (табл. 2.6).

Середньооблікова чисельність працівників дочірніх підприємств Укрпрофоздоровниці за 2009 р. становить 12486 осіб і зменшилась в порівнянні з 2008 р. на 346 осіб або 2,7%. Фонд оплати праці в цілому по Товариству за 2009 р. склав 220 млн 532,6 тис. грн і зріс порівняно з 2008 р. на 6,1 % або на суму 12 млн 761,0 тис. грн. Середньомісячна заробітна плата одного штатного працівника Товариства в 2009 р. склала 1472 грн, що на 123 грн більше, ніж у 2008 р. При цьому, в установах цілорічного функціонування середня заробітна плата склала 1500 грн, в сезонних – 1305 грн.

Таблиця 2.6 – Економічні показники оплати праці підприємств
ЗАТ «Укрпрофоздоровниця»

Показник	Одиниці ви- мірювання	2007 р.	2008 р.	2009 р.	Відхилення показника 2009 р. від показника	
					2007 р.	2008 р.
Середньооблі- кова чисель- ність праців- ників	кількість осіб	13199	12993	12486	-713	-507
Фонд оплати праці	млн грн	162,8	218,5	220,5	+57,7	+2,0
Середньомісяч- на зарплата од- ного штатного працівника	грн	1028	1401	1472	+444	+71

Чистий прибуток дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» розподіляється згідно з Рішенням Ради керівників ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» таким чином:

– відрахування в резервний (страховий) фонд становить 5 % від величини чистого прибутку;

– відрахування на дивіденди Фонду соціального страхування України – 45% від чистого прибутку підприємства.

Отже, базою обчислення резервного (страхового) фонду та дивідендів є отриманий чистий прибуток, згідно з Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку № 3 «Звіт про фінансові результати». Так, за 12 місяців 2009 р. до резервного фонду Товариства надійшло 0,6 млн грн, а до централізованого інвестиційного фонду – 12,7 млн грн, що становить 70,9 % від запланованого обсягу.

В разі збиткової діяльності дочірніх підприємств відрахування в резервний фонд і на дивіденди не проводяться. Але інші відрахування, а саме: відрахування на інвестиційну діяльність ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» від обсягу реалізації наданих послуг є обов'язковими, незалежно від кінцевого результату господарської діяльності. В 2009 р. з коштів інвестиційного фонду надано безповоротної допомоги дочірнім підприємствам на суму 0,8 млн грн, благодійної допомоги іншим неприбутковим організаціям – 35,0 тис. грн.

У 2009 р. підприємствами Товариства сплачено економічних санкцій до бюджету та позабюджетних фондів на суму 853,6 тис. грн і в порівнянні з 2008 р. приріст непродуктивних витрат становить 23 %, або 197,8 тис. грн.

В той же час, в 2009 р. Правлінням надано засновникам Товариства безповоротної фінансової допомоги на суму 15,8 млн грн, що складає 100 % від запланованого, з них Виконавчій дирекції фонду соціального страхування України з тимчасової втрати працездатності – 0,9 млн грн, Федерації профспілок України – 14,9 млн грн. Таким чином, враховуючи незадовільне виконання окремими керівниками дочірніх підприємств рішень керівних органів Товариства, дефіцит обігових коштів Правління, пов'язаних із наданням безповоротної фінансової допомоги власникам, становить 4,6 млн грн, а з урахуванням недоотриманих коштів до централізованого інвестиційного фонду – 9,8 млн грн.

Сукупний обсяг витрат на капітальні вкладення, капітальний та поточний ремонт у 2009 р. становить 102,3 млн грн, що складає 89 % від запланованого, крім того Правлінням освоєно капітальних вкладень на суму 3,7 млн грн, з них:

- на об'єкти капітального будівництва, реконструкції, капітальних та поточних ремонтів використано коштів в сумі 83,4 млн грн;

- на придбання медичного обладнання, технологічного устаткування та інвентарю використано коштів в сумі – 22,6 млн грн.

Введено в експлуатацію об'єктів капітального будівництва, реконструкції та ремонтів на суму 101,0 млн грн. Для будівництва об'єктів майбутніх періодів обсяг проектно-дослідницьких робіт склав 1,2 млн грн. Протягом 2007–2009 рр. значна увага приділялась питанням поліпшення основних фондів за рахунок реконструкції та капітального ремонту із створенням умов підвищеного комфорту для відпочивальників, розміщенням палат в спальних корпусах з доведенням їх до санітарних норм та Державних будівельних норм, оснащенням їх сучасним обладнанням і апаратурою, створенням палат підвищеного комфорту типу «люкс», лікувального та побутового призначення, технологічних та інженерних споруд і комунікацій. Активно проводилась робота щодо зменшення обсягів незавершеного будівництва і станом на 31.12.2009 р. його вартість склала 37,7 млн грн. З метою розвитку рекреаційної інфраструктури у 2009 р. дочірнім підприємствам було виділено 8,5 млн грн цільового фінансування ЗАТ «Укрпрофоздоровниця».

Важливо відзначити, що активи дочірніх підприємств сформовані, головним чином, за рахунок власного капіталу засновників. Станом на 2009 р. величина власного капіталу відповідає 74 відсоткам всього

майна і нематеріальних активів установ. Протягом 2006–2008 рр. діяльність із використанням, в основному, власних коштів дозволила підтримувати рентабельність діяльності, але в 2009 р. в порівнянні з 2008 р. показники рентабельності дещо погіршилися. Так, рентабельність послуг у 2009 р. склала 7,5 %, тобто зменшилась порівняно з відповідним періодом 2008 р. на 1 %, рентабельність продажу в 2009 р. склала 3,6 %, що на 0,7% менше, ніж в 2008 р.

На кінець 2009 р. чистий оборотний капітал дочірніх підприємств зменшився на 62,6 млн грн і має від'ємне значення, тобто сума поточних зобов'язань перевищує оборотні активи на 28,1 млн грн. Основною причиною зменшення оборотного капіталу дочірніх підприємств є наявність заборгованості з поворотної фінансової допомоги, яка надавалась Правлінням Товариства, в основному, на капітальні вкладення, і її сума на кінець 2009 р. становить 57,1 млн грн.

Коефіцієнти, що характеризують майновий стан, а також коефіцієнти ліквідності та платоспроможності, ділової активності оздоровниць протягом 2006–2009 рр. залишаються стабільними, але для підприємств, які мають неліквідний баланс, ці показники є меншими від нормативного значення.

Узагальнюючи всі показники фінансово-господарської діяльності підприємств Укрпрофоздоровниці, слід відзначити, що незважаючи на всі негативні тенденції, які сформувались в національній економіці, Правління докладало значних зусиль щодо збереження та оновлення виробничих потужностей, майнових прав, кадрового потенціалу, забезпечення рентабельної діяльності більшості підприємств системи ЗАТ «Укрпрофоздоровниця».

Аналізуючи результативність діяльності оздоровчих закладів Товариства, слід відзначити, що такий механізм господарювання забезпечив поступовий перехід санаторно-курортних закладів до умов ринку. З одного боку, це уповільнило сам процес переходу, а з іншого – зменшило негативний вплив ринкового середовища на діяльність таких підприємств. При цьому, Правління взяло на себе роль координатора та контролера по відношенню до дочірніх підприємств, що дало позитивні результати в їх роботі. Проте, не зважаючи на підпорядкованість одному відомству, оздоровчі заклади Товариства по-різному пристосувались до ринкових умов господарювання, про що свідчать результати їх діяльності. А деякі з них є постійно збитковими протягом останніх років. Тому в управлінні такими закладами необхідним є

індивідуальний підхід та стратегічний розвиток із запровадженням сучасних ринкових механізмів.

2.3 Оцінювання стану санаторно-курортних закладів

В сучасних умовах ринкової економіки, переважна частина санаторно-курортних і оздоровчих закладів України (близько 60 %), в тому числі і дочірні підприємства ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», є госпрозрахунковими організаціями (табл. 2.7), основною метою діяльності яких є отримання прибутку. В основу організації фінансів таких підприємств покладено комерційний розрахунок, який полягає в постійному порівнюванні витрат та результатів діяльності.

Таблиця 2.7 – Фінансові показники діяльності госпрозрахункових санаторно-курортних і оздоровчих закладів у 2010 р.[191]

Санаторно-курортні і оздоровчі заклади	Кількість закладів	Сума продажної вартості всіх путівок (курсівок), тис. грн
Усього, в тому числі:	1886	3623455,6
санаторії	207	2261389,0
Із них дитячі	23	111252,9
Пансіонати з лікуванням	38	194769,2
Санаторії-профілакторії	67	116702,7
Курортні поліклініки	5	1119,6
Бальнеологічні лікарні, грязелікарні тощо	3	4704,2
Будинки відпочинку	20	33097,7
Пансіонати відпочинку	209	417733,6
Бази та інші заклади відпочинку	1318	579653,2
Дитячі оздоровчо-санаторні позаміські заклади цілорічної дії	4	12841,4
Самостійні заклади 1–2 денного перебування	15	1445,0

Господарський механізм саморозвитку базується на таких основних принципах [15]: саморегулювання, самоокупність, самофінансу-

вання. Комерційний розрахунок передбачає справжню фінансову незалежність підприємств, тобто право самостійно вирішувати, які послуги надавати, кому їх реалізовувати, як розподілити виручку від реалізації путівок (послуг), як розпорядитись прибутком, які фінансові ресурси формувати та як їх використовувати. Отже, підприємства приймають рішення самостійно, але в рамках чинного законодавства. Держава не втручається в самостійність прийняття рішень госпрозрахункових підприємств із приводу фінансової діяльності, але впливає на їх діяльність за допомогою економічних методів (податкової, амортизаційної, валютної політики).

Таким чином, дочірні підприємства ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» є госпрозрахунковими підприємствами, кожне з яких у своїй діяльності керується чинним законодавством України, Статутом, рішенням органів управління, наказами Голови Правління, прийнятими згідно зі Статутом засновника.

Джерелом формування майна дочірніх підприємств ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» є:

- грошові та матеріальні внески ЗАТ «Укрпрофоздоровниця»;
- доходи, одержані від реалізації продукції, товарів, робіт, послуг, а також від інших видів господарської діяльності;
- добровільні внески й пожертвування українських та іноземних юридичних і фізичних осіб;
- кредити банків та інших кредиторів;
- інші джерела, не заборонені законодавством України.

Для оцінювання стану санаторно-курортних закладів варто більш детально проаналізувати основні показники їх фінансово-господарської діяльності на прикладі оздоровниць Вінницької області.

Один з найперших санаторно-курортних закладів України – Санаторій «Авангард» – був створений в 1921 р. Лікувально-оздоровчий заклад знаходиться в м. Немирів Вінницької області на території старовинного дендропарку площею 76,87 га, де розташований палац з картинною галереєю. Цей палац є пам'яткою садово-паркової архітектури XIX століття і важливим культурно-історичним об'єктом рекреаційного значення [75, с. 111]. На території Немирівського дендропарку знаходяться штучні озера, колекція рідкісних рослин, що налічує більше 160 різновидів дерев і кущів, а також розкішне квітко-

ве господарство, що створює додаткову рекреаційну привабливість оздоровниці.

ДП «Санаторій «Збруч» був створений в 1986 р. [171, с. 117]. Основним природним рекреаційним ресурсом цієї оздоровниці є мінеральна лікувальна вода Збручанського родовища (типу «Нафтуся»), що і визначає спеціалізацію цього лікувально-профілактичного закладу. Запаси мінеральної води в основній свердловині, яка використовується для лікування, становлять 250 м³ за добу, що вказує на значні перспективи розвитку курорту.

ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» розпочав свою діяльність з 1960 р. на курорті Хмільник. За масштабами він є найбільшим серед досліджуваних закладів, про що свідчать такі показники: статутний фонд, основні засоби, вартість необоротних активів та інші (табл. 2.8).

Таблиця 2.8 – Основні показники фінансово-господарської діяльності санаторно-курортних закладів за 2009 р.*

Показники	Клінічний санаторій «Хмільник»	Клінічний санаторій «Авангард»	Санаторій «Збруч»
1	2	3	4
Статутний фонд, тис. грн	14480,0	9742,3	5531,7
Основні фонди, тис. грн:			
– первісна вартість	36233,5	20766,5	3732,8
– залишкова вартість	21485,5	10373,6	2208,0
Середньооблікова кількість працівників, чол.	685	226	88
Середньомісячна зарплата на одного працівника, грн	2000	1418	1990
Вартість необоротних активів, тис. грн	23141,5	12006,0	2741,4
Ліжковий фонд – всього (ліжок), в т. ч.	880	428	98
– цілорічного функціонування	880	250	98
– сезонного функціонування	–	178	–
Всього оздоровлено чоловік (кількість)	14970	5826	2073
у % до плану	113,5	126,7	127,1

Продовження табл. 2.8

1	2	3	4
Отримано доходів: – всього, тис. грн	56779,1	18632,0	5752,9
– в т. ч. від санаторно-курортних послуг	54923,5	16916,5	5668,3
Чистий прибуток, тис. грн	1316,3	300,7	180,0
Капітальні вкладення, тис. грн	1811,7	499,8	180,6
Виконано ремонтних робіт, тис. грн	2952,5	981,7	290,0
Сплачено до бюджету, тис. грн	22476,2	4070,5	2287,8

Примітка. Всі дані, вказані в цій та в решті таблиць підрозділу 2.3, розраховані на підставі даних бухгалтерської звітності досліджуваних санаторно-курортних закладів.

Всі досліджувані об'єкти є санаторно-курортними закладами ціло-річного функціонування, серед яких лише ДП «Клінічний санаторій «Авангард» налічує 178 сезонних ліжок при загальному ліжковому фонді 428 ліжок. Зазначені показники не змінювалися протягом 2007–2009 рр.

Щодо середньооблікової кількості працівників оздоровниць, спостерігається незначне скорочення штату в 2009 р. порівняно з 2008 р., тоді як середньомісячна зарплата на одного працівника збільшилась: в санаторії «Авангард» на 59 грн. в абсолютному вираженні, в санаторії «Збруч» – на 284 грн., в санаторії «Хмільник» – на 207 грн.

По всіх трьох оздоровницях в 2009 р. зменшилась кількість оздоровлених осіб, що, в першу чергу, пов'язано з кризовою ситуацією в країні, зменшенням обсягів путівок, реалізованих Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, зниженням рівня доходів громадян України (рис. 2.13–2.15).

Рисунок 2.13 – Виконання плану за кількістю оздоровлених осіб ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» за 2006–2009 рр.

Найбільша кількість оздоровлених осіб характерна для 2008 р. Так, по ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» кількість оздоровлених осіб у 2009 р. порівняно з 2008 р. зменшилась на 1612 осіб (майже на 10 %), по ДП «Клінічний санаторій «Авангард» – на 1293 осіб (18 %), а по ДП «Санаторій «Збруч» – на 87 осіб або 4 % від показника 2008 р.

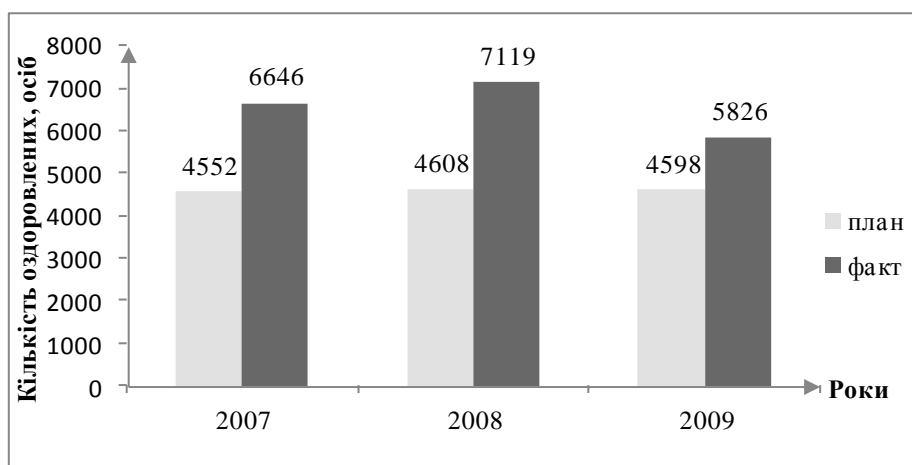

Рисунок 2.14 – Виконання плану за кількістю оздоровлених осіб ДП «Клінічний санаторій «Авангард» за 2006–2009 рр.

Як це видно з рис. 2.13–2.15, всім досліджуваним оздоровницям вдалося виконати план щодо кількості оздоровлених осіб в повному обсязі протягом 2006–2009 рр.

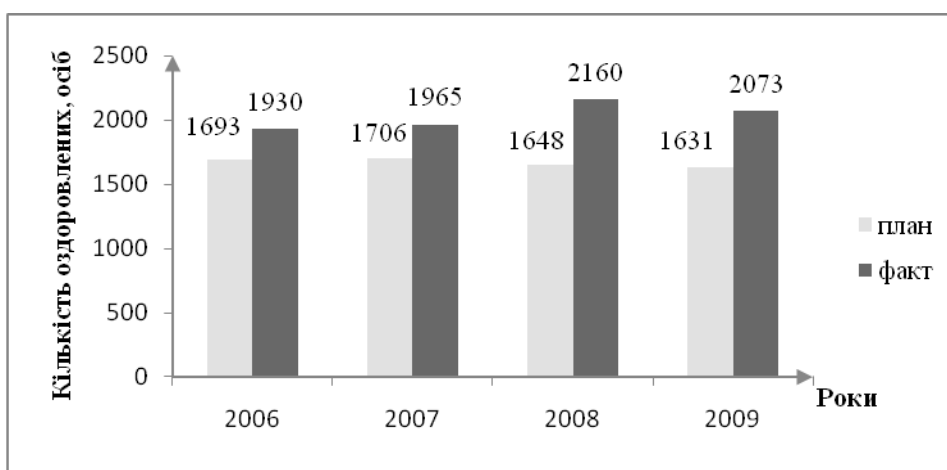

Рисунок 2.15 – Виконання плану за кількістю оздоровлених осіб ДП «Санаторій «Збруч» за 2006–2009 рр.

За інформацією, підготовленою департаментом з питань бюджетної політики і затвердженою постановою Колегії Рахункової палати [79], скорочення ділової активності та висока інфляція зумовили зниження якості життя населення в 2009 р. Реальна заробітна плата скоротилася на 9,2 %, тоді як прогнозувалося її підвищити на 0,9 %, і виявилася найнижчою починаючи з 1996 р. (рис. 2.16), рівень безробіття підвищився майже у півтора рази, що, безперечно, вплинуло на купівельну спроможність громадян України.

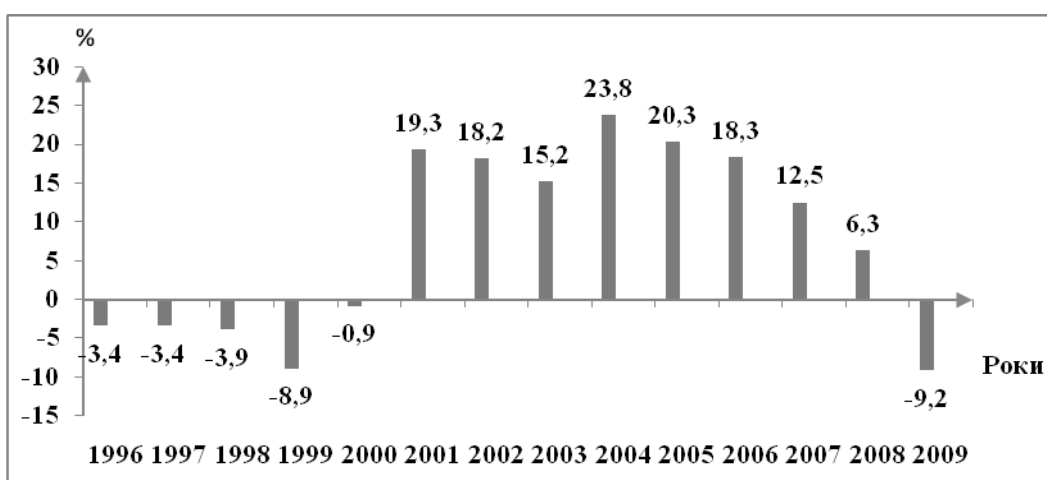

Рисунок 2.16 Темпи приросту (зниження) реальної заробітної плати населення України за 1996–2009 рр.

Враховуючи наведені дані, слід відзначити зниження платоспроможності населення, а відповідно і попиту на послуги санаторно-курортного лікування. Проте, незважаючи на ці негативні фактори, всім трьом оздоровницям вдалося виконати план обслуговування за кількістю оздоровлених осіб в 2009 р., а саме: санаторію «Авангард» – на 126,7 %, санаторію «Збруч» – на 127,1 % і санаторію «Хмільник» – на 113,5 %.

План реалізації путівок в 2009 р. також виконано в повному обсязі всіма досліджуваними санаторно-курортними закладами. Так, Клінічним санаторієм «Авангард» план реалізації путівок виконано на 128,5 % завдяки реалізації путівок на оздоровлення дітей в період літніх канікул та одно-дводенних путівок, а також курсівок на лікування. Аналогічна ситуація склалася і в санаторії «Збруч», де план реалізації путівок в 2009 р. виконано на 121,6 %. Проте, в перерахунку на повний термін перебування, кількість путівок становить не 1984, а 1551 путівка, а план реалізації складе 95,1 %. Клінічним санаторієм «Хмільник» план реалізації путівок в 2009 р. виконано на 113,5 %.

Доходи від реалізації послуг ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» поступово зросли за період 2006–2009 рр., як це видно з рис. 2.17.

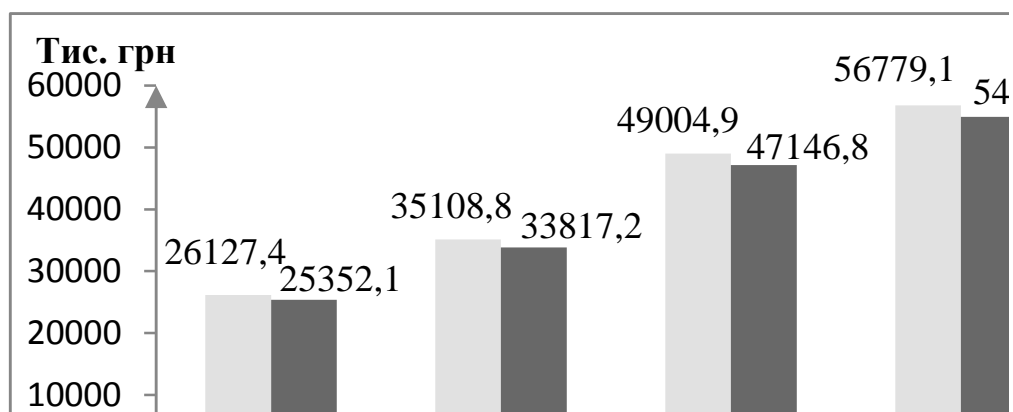

Рисунок 2.17 – Доходи від реалізації послуг ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» в 2006–2009 рр.

Для клінічного санаторію «Авангард» характерним є збільшення доходів від реалізації послуг на 5769,5 тис. грн в 2008 р. порівняно з 2007 р., а в 2009 р. – на 1678 тис. грн порівняно з 2008 р. (рис. 2.18).

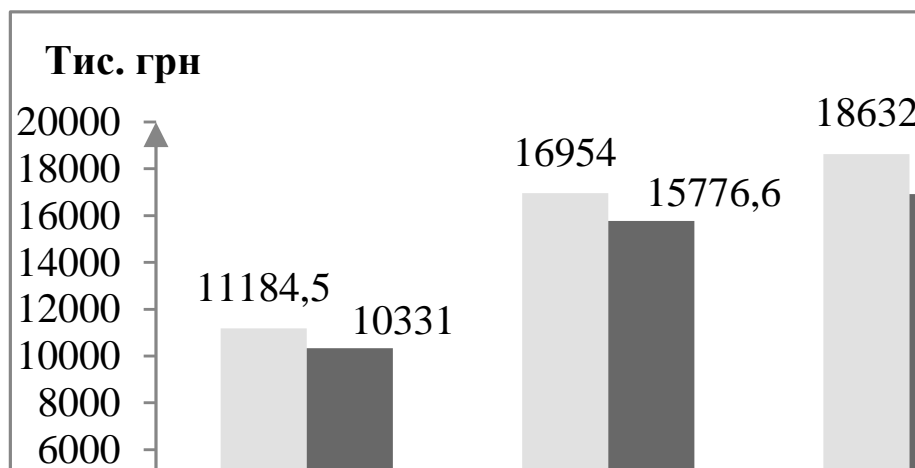

Рисунок 2.18 – Доходи від реалізації послуг ДП «Клінічний санаторій «Авангард» в 2007–2009 рр.

Аналогічна динаміка величини доходів спостерігається і для санаторію «Збруч» (рис. 2.19).

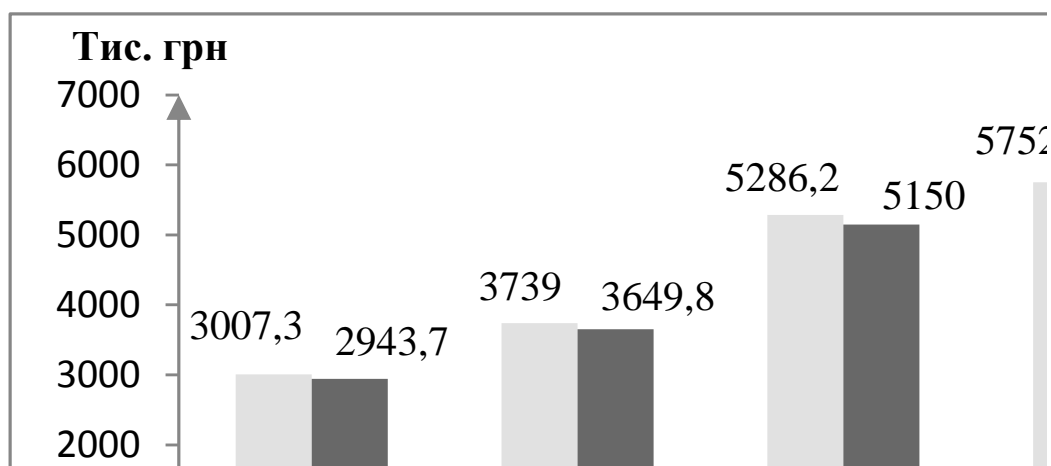

Рисунок. 2.19 – Доходи від реалізації послуг ДП «Санаторій «Збруч» в 2006–2009 рр.

Важливим для оцінювання результатів діяльності санаторно-курортних закладів є аналіз виконання плану доходів та витрат, а також співвідношення доходів і витрат. Так, ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» за 2009 р. отримав надходжень від реалізації всіх видів послуг та інших доходів в сумі 56779,1 тис. грн, при запланованих 57952,3 тис. грн. Отже, виконання плану доходів становить 98,0 %, тобто планувалось отримати на 1173,2 тис. грн більше (табл. 2.9).

Таблиця 2.9 – Виконання плану доходів та витрат ДП «Клінічний санаторій «Хмільник»

Показники	2008 р.			2009 р.		
	План	Факт	Відхилення (+, -)	План	Факт	Відхилення (+, -)
Доходи всього (тис. грн) в т.ч.	45049,7	49004,9	+3955,2	57952,3	56779,1	-1173,2
– від санаторно-курортного обслуговування	43970,3	47146,8	+3176,5	56459,0	54923,5	-1535,5
– від додаткових платних послуг	708,8	943,8	+235	896,1	1198,2	302,1
– інші доходи	370,6	914,3	+543,7	597,2	657,4	60,2
Витрати всього (тис. грн)	43465,1	46449,4	+2984,3	55707,9	54082,5	-1625,4

При цьому, із всіх надходжень, доходи від реалізації санаторно-курортних послуг становлять 54923,5 тис. грн порівняно з планом 56459,0 тис. грн (97,1 %). Питома вага надходжень від реалізації санаторно-курортних послуг складає 96,7 % від загального обсягу реалізації, тобто отримано на 1535,5 тис. грн менше від запланованого. План додаткових платних послуг виконано на 133,7 % (план – 896,1 тис. грн, факт – 1198,2 тис. грн). Додатково отримано 302,1 тис. грн і питома вага виконання платних послуг складає 2,1 % до загальної суми доходів. Інші доходи склали 657,4 тис. грн, при запланованих 597,2 тис. грн, питома вага яких становить 1,1 % всіх доходів. В сумі інших доходів надходження від оренди незадіяних будівель та споруд становлять 274,1 тис. грн, доходи від депозитної діяльності – 29,9 тис. грн; інші доходи (в т. ч. реалізація матеріалів) – 323,5 тис. грн.

Протягом 2009 р. платними кабінетами санаторію надавались додаткові медичні послуги, послуги транспорту (автостоянка) – всього на суму 1198,2 тис. грн, при плані 896,1 тис. грн (133,7 % до плану). Найбільшу питому вагу в загальній сумі додаткових платних послуг займають послуги охорони здоров'я – 1008,8 тис. грн, або 84,2 %. План реалізації медичних послуг виконано на 125,2 % (план 806,0 тис. грн/ факт 1008,8 тис. грн), послуг автостоянки – на 176,9 % (надійшло 159,4 тис. грн при запланованих 90,1 тис. грн), в результаті чого одержано 302,1 тис. грн додаткових доходів та 196,7 тис. грн додаткового прибутку.

Фактичні витрати на обслуговування рекреантів санаторію склали 54082,5 тис. грн, а планувалось – 55707,9 тис. грн. Економія витрат по обслуговуванню склала – 1625,4 тис. грн, або 2,9 % і вона перевищує суму недоотриманих доходів на 452,2 тис. грн.

Фактична собівартість реалізованих послуг, що включені у вартість путівки складає 50625,2 тис. грн при скоригованому плановому значенні 52505,4 тис. грн, що дало економію в сумі 1880,2 тис. грн. Відповідно, фактична собівартість 1 ліжко-дня склала 179,36 грн при плановій 186,02 грн. Як результат, собівартість одного ліжко-дня знизилась на 6,66 грн.

Показник виконання плану доходів в 2009 р. ДП «Клінічний санаторій «Авангард» дещо вищий, ніж ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» і становить 114,4 % (табл. 2.10).

Таблиця 2.10 – Виконання плану доходів та витрат ДП «Клінічний санаторій «Авангард»

Види обслуговування	Показники 2009 р., тис. грн					
	План			Факт		
	Витрати	Доходи	Прибуток (+), збиток (-)	Витрати	Доходи	Прибуток (+), збиток (-)
Санаторно-курортне обслуговування	15119,33	15501,25	+381,92	15729,0	16916,5	+1187,5
Платні послуги	395,9	697,49	+301,59	770,2	1432,5	+662,3
Інші операційні доходи, інші доходи та витрати	357,11	90,4	-266,71	1204,8	283,0	-922,1
Разом:	15872,34	16289,14	+416,80	17704,3	18632,0	+927,7

Перевиконання плану отримано за всіма видами доходів:

– від санаторно-курортного обслуговування – за рахунок оздоровлення дітей в період літніх канікул, реалізації путівок за повну вартість, реалізації курсівок, а також за рахунок зменшення витрат на оплату праці;

– від платних послуг – в зв'язку з проведенням семінарів на базі санаторію, в результаті чого збільшились доходи від послуг харчування та використання приміщень. Крім того, в 2-му кварталі 2009 р. надавались послуги проживання та харчування для ТОВ «Клініка діагностики та реабілітації доктора Генделя», збільшились надходження від медичних послуг та авто послуг;

– від іншої діяльності – в зв'язку з отриманням відсотків за депозитними вкладками, а також від реалізації автомобіля та інших необоротних активів.

ДП «Санаторій «Збруч» в 2009 р. отримав доходів від реалізації всіх видів послуг на суму 5752,9 тис. грн, при плані 6330,7 тис. грн, тобто план виконано на 90,9 % (табл. 2.11).

Таблиця 2.11 – Виконання плану доходів та витрат ДП «Санаторій «Збруч» в 2008–2009 рр.

Показники	2008 р.				2009 р.			
	План	Факт	Відхилення		План	Факт	Відхилення	
			Абсолютне	Відносне			Абсолютне	Відносне
Доходи від всіх видів послуг, тис. грн	5204,6	5286,2	+81,6	101,6%	6330,7	5752,9	-577,8	90,9%
Витрати на обслуговування, тис. грн	4857,8	4758,5	-99,3	98,0%	5924,4	5283,1	-641,3	89,2%

Витрати на обслуговування відпочивальників надання їм необхідних послуг у 2009 р. були менші, ніж планові на 641,3 тис. грн. Недовиконання плану доходів від усіх видів послуг ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» та ДП «Санаторій «Збруч» в 2009 р. пов'язане, в першу чергу, з низьким відсотком реалізації путівок Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності (ФСС з ТВП). Зазвичай Фонд купує путівки, що включають проживання в двомісних кімнатах зі зручностями, які налічують 522 ліжко-місця (майже 60 % від загального ліжкового фонду) і мають найнижчий рівень комфортності серед наявних в оздоровчому закладі. Разом з тим, серед приватних осіб попит на ці путівки за готівку є нижчим, ніж на путівки з проживанням в кімнатах підвищеної комфортності та кімнатах класу «люкс». Тому, чим меншу кількість путівок купує ФСС з ТВП, тим більша ймовірність недовиконання плану доходів підприємства.

Результат фінансово-господарської діяльності ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» за 2009 р. становить 1316,3 тис. грн чистого прибутку при плановому показнику 1181,5 тис. грн, тобто план виконано на 111,4 %. В порівнянні з 2008 р. цей показник збільшився на 243,9 тис. грн (рис. 2.20).

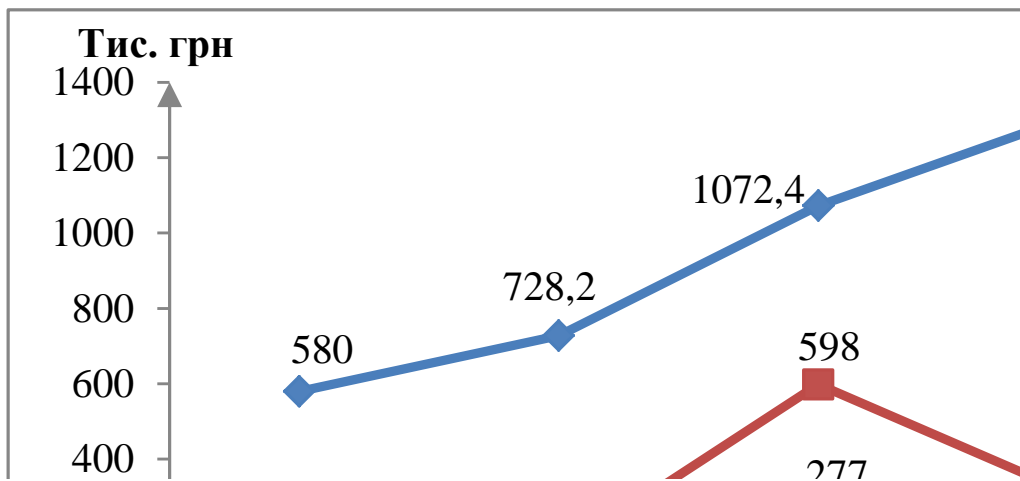

Рисунок 2.20 – Динаміка чистого прибутку досліджуваних санаторно-курортних закладів за 2006–2009 рр.

Як видно з рис. 2.20, величина чистого прибутку ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» за період з 2006 по 2009 рр. має тенденцію до збільшення, що свідчить про ефективність фінансово-господарської діяльності цього підприємства. Деяка інша тенденція спостерігається в ДП «Клінічний санаторій «Авангард» і ДП «Санаторій «Збруч», які отримали найбільший чистий прибуток у 2008 р. порівняно з 2006 р., 2007 р. та 2009 р. (див. рис. 2.20).

Аналогічна тенденція спостерігається відносно платежів до бюджету досліджуваних підприємств, величина яких є прямо пропорційною до величини чистого прибутку (рис. 2.21). В загальній сумі платежів до бюджету найбільшу частку становить податок на додану вартість.

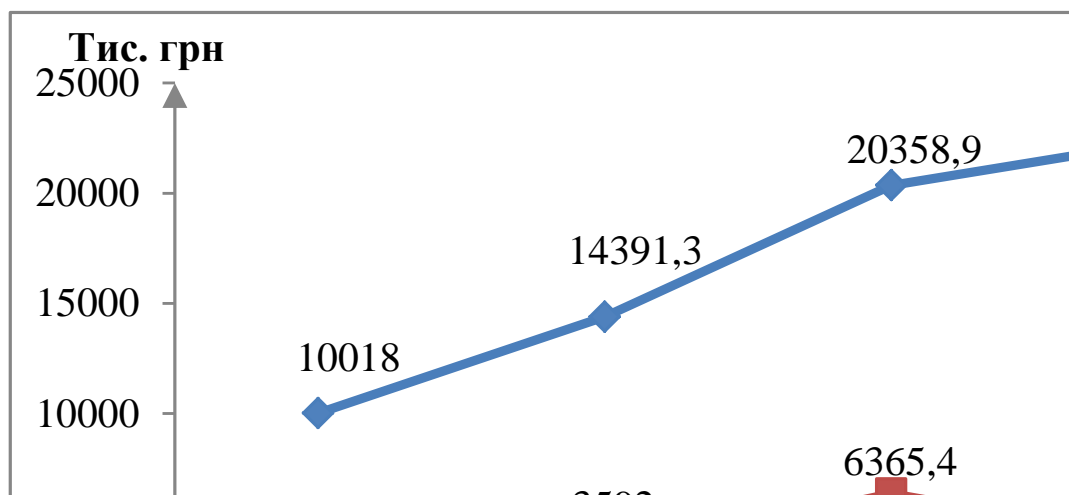

Рисунок 2.21 – Динаміка податків санаторно-курортних закладів за 2006–2009 рр.

Аналізуючи результати фінансово-господарської діяльності санаторно-курортних закладів, важливо розглянути структуру реалізації путівок, яка, безперечно, впливає на величину отриманих ними доходів і ставить різні вимоги до якісних характеристик санаторно-курортного продукту.

Розглядаючи структуру реалізованих рекреаційних послуг досліджуваних оздоровниць, слід відзначити, що в ДП «Санаторій «Збруч» і ДП «Клінічний санаторій «Хмільник», найбільшу частку займає реалізація путівок приватним особам (відповідно 62,3 % та 65,0 % в 2009 р.) за їх власний рахунок, тобто за повну вартість. Реалізація путівок ФСС з ТВП в 2009 р. складає: 18,4 % для Санаторію «Збруч» і 23,5 % для Клінічного санаторію «Хмільник». Тоді як ДП «Клінічний санаторій «Авангард» найбільшу частину путівок (47,2 %) в 2009 р. реалізував ФСС з ТВП і лише 25,4 % – приватним особам за ціною реалізації. Така тенденція пов'язана, в першу чергу, з обсягом пільгових путівок, який замовляє ФСС з ТВП на щорічних тендерних торгах. Крім того, слід відзначити, що протягом 2002–2009 рр. у всіх трьох оздоровницях спостерігається тенденція до збільшення кількості реалізованих путівок через касу. Так, наприклад, в 2002 р. дочірнім підприємством «Клінічний санаторій «Хмільник» було реалізовано 71,5 % від загальної реалізації путівок ФСС з ТВП, тоді як в 2009 р. цей показник склав лише 23,5 % (табл. 2.12).

Таблиця 2.12– Структура реалізації санаторно-курортних послуг за 2009 р.

Показники	Клінічний санаторій «Хмільник»		Клінічний санаторій «Авангард»		Санаторій «Збруч»	
	Кількість путівок, шт.	%	Кількість путівок, шт.	%	Кількість путівок, шт.	%
План реалізації	13186		4063		1631	
Фактично реалізовано в тому числі:	14970	100	5222	100	1984	100
– Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності;	3511	23,5	2462	47,2	366	18,4
– іншим фондам та міністерствам	110	0,7	737	14,1	18	0,9
Пільгова реалізація профспілковим організаціям ФПУ (Рішення НР №Р4-15 від 02.10.2007р.)	–	–	–	–	–	–

Продовження табл. 2.12

Всього по договорах з організаціями, підприємствами та підприємцями	1443	9,6	697	13,3	156	7,9
в тому числі:						
– за оптовими цінами	–	–	–	–	–	–
– за ціною реалізації	1443	9,6	697	13,3	156	7,9
За ціною реалізації (каса)	9736	65,0	1326	25,4	1236	62,3
Інше (Укрпрофоздоровниця)	168	1,2	–	–	208	10,5

Поступове збільшення кількості путівок, реалізованих приватним особам за повну вартість, вказує на необхідність створення більш якісного та привабливого для споживача санаторно-курортного продукту, здатного конкурувати на ринку цих послуг.

Необхідність одночасного вирішення в курортній сфері комерційних і соціальних завдань привела до формування в Україні двох груп санаторно-курортних підприємств: госпрозрахункових комерційних оздоровниць і некомерційних бюджетних організацій, які виконують важливу роль в лікуванні та оздоровленні значної, соціально незахищеної, частини населення. При цьому, якщо переважну частину путівок бюджетних санаторно-курортних оздоровниць становить держзамовлення, то решта путівок, за згодою засновника, реалізується на вільному ринку з метою отримання додаткових фінансових ресурсів для більш ефективного забезпечення основної діяльності. Таким чином, сучасні бюджетні санаторно-курортні та оздоровчі заклади мають як комерційні, так і некомерційні цілі.

Прикладом функціонування комерційних та некомерційних санаторно-курортних підприємств можуть бути оздоровниці курорту Хмільник, серед яких ТОВ «Санаторій «Поділля», Клінічний санаторій «Хмільник», Санаторій «Березовий Гай», Санаторій агропромислового науково-виробничого підприємства «Візит», Медичний центр реабілітації залізничників Південно-західної залізниці є госпрозрахунковими організаціями, тоді як інша частина оздоровниць – Центральний Військовий клінічний санаторій «Хмільник», Хмільницька обласна фізіотерапевтична лікарня, Медичний реабілітаційний центр «Південний Буг» МВС України – знаходяться на бюджетному фінансуванні.

Як відомо, госпрозрахункові та бюджетні санаторно-курортні заклади використовують різні джерела фінансових ресурсів у процесі господарської діяльності, що потребує наукових досліджень джерел фінансового забезпечення тих і інших. Питаннями фінансового забезпечення підприємств і його матеріальної основи – фінансових ресурсів – займалися і займаються вітчизняні та іноземні вчені, такі як В. І. Аранчій, Г. М. Азаренкова, А. М. Поддєрьогін, О. О. Терещенко, А. Г. Загородній, К. В. Павлюк та інші. В наукових працях вищезгаданих науковців основну увагу приділено загальним теоретичним питанням організування фінансової роботи на підприємстві, розкрито механізми формування фінансових ресурсів підприємства, порядок їх використання і планування надходжень. Проте, проблеми пошуку додаткових джерел фінансування санаторно-курортних закладів різних форм власності є недостатньо дослідженими в теоретичному та практичному аспектах.

Фінансове забезпечення діяльності курортно-рекреаційних підприємств передбачає формування й використання фінансових ресурсів, необхідних для їх стабільної господарської діяльності та розвитку. Напрями розподілення і використання фінансових ресурсів, умови їх мобілізації визначаються відповідними нормативними документами оздоровниць. Фінансове забезпечення підприємств може здійснюватися шляхом самофінансування, банківського кредитування, бюджетного фінансування й кредитування, перерозподілу коштів, розміщення фінансових інструментів і боргових зобов'язань, в залежності від потреб в ресурсах та стратегічних пріоритетів [78, 121].

Для організації рекреаційної діяльності санаторно-курортних підприємств необхідні фінансові ресурси, здатні забезпечити оновлення та модернізацію основних фондів, запровадження інноваційних технологій лікувально-оздоровчого процесу, матеріальне стимулювання персоналу, що, в результаті, дасть можливість поліпшувати якість санаторно-курортних послуг відповідно до сучасних вимог споживача. Достатній обсяг фінансових ресурсів, грамотний підбір джерел фінансування, оптимізація їх пропорцій здатні підвищити соціально-економічну ефективність діяльності оздоровниць та використання ними рекреаційних ресурсів.

Досліджуючи фінансові ресурси госпрозрахункових санаторно-курортних закладів, виявлено, що за джерелами формування вони поділяються на власні та залучені кошти [89]. До власних фінансових

ресурсів, як основного джерела інвестування, відносять внески засновників підприємств, які частково спрямовуються на придбання основних засобів. Їх частка в загальному обсязі інвестицій в Україні становить близько 65 % [15]. Такі кошти виступають у формі: залучення частини нерозподіленого прибутку, амортизаційних відрахувань, іммобілізованої в інвестиції частини надлишкових оборотних активів, реінвестованої в результаті продажу частини основних фондів.

Найбільша частка власних інвестиційних ресурсів підприємств припадає на амортизаційні відрахування, їх величина є пропорційною до суми коштів, що залишається у розпорядженні підприємства для власного розвитку і обернено пропорційна до суми податку на прибуток. Як відомо, зменшення амортизаційних відрахувань, за інших рівних умов, веде до штучного гальмування інвестиційної активності в економіці.

Значним джерелом коштів для інвестування на підприємствах є прибуток [15]. Але для забезпечення рентабельної роботи підприємства необхідно впроваджувати, насамперед, організаційні, а згодом – технічні, конструкторські і технологічні інновації. Лише тоді можна буде досягти зниження собівартості продукції чи послуг за рахунок економії.

Додатковим джерелом інвестування підприємства можуть бути кошти, одержані ним у результаті реалізації не використовуваних або неефективно використовуваних основних фондів [15]. Це питання вимагає індивідуального розв'язання у кожному конкретному випадку. Проте найчастіше підприємства реалізують основні фонди непрофільних виробництв (допоміжного, обслуговуючого виробництва), морально застарілі основні фонди, незадіяні будівлі, споруди.

Ще одним джерелом фінансування інвестиційної діяльності підприємств є іммобілізація частини оборотних коштів. Це дуже простий шлях залучення власних ресурсів в інвестиційну діяльність, але ризиковий. При цьому дуже складно зберегти дієздатність підприємства на попередньому рівні, відновити витрачені не за прямим призначенням оборотні кошти. Тому іммобілізувати в інвестиції можна лише ту частину оборотних коштів, які вивільнились у результаті прискорення їх оборотності. Як показує практика, деяким санаторно-курортним підприємствам вдалося випередити своїх конкурентів саме завдяки таким діям. Коли в структурі оборотних коштів підприємства значною є

частка позичкових ресурсів, то таке джерело інвестування є недоцільним [15].

Позичкові фінансові ресурси для санаторно-курортних закладів, як і для інших підприємств, можуть бути представлені у формі кредитів банків та зовнішніх інвестицій. Так, зовнішнє інвестування можна розглядати як додаткове джерело фінансових ресурсів курортних закладів. Іноземні інвестиції можуть здійснюватись у вигляді: іноземної конвертованої валюти, національної валюти України, будь-якого рухомого і нерухомого майна та пов'язаних з ним майнових прав, акцій, облігацій, інших цінних паперів, а також корпоративних прав (прав власності на частку) у статутному фонді юридичної особи, прав на здійснення господарської діяльності, включаючи права на користування надрами та використання природних ресурсів та ін.

Досліджуючи питання фінансового забезпечення діяльності установ лікувально-оздоровчого відпочинку, доцільно розглянути структуру фінансових ресурсів за джерелами формування на прикладі конкретного підприємства, а саме ДП «Укрпрофоздоровниця» Клінічний санаторій «Хмільник» (рис. 2.22).

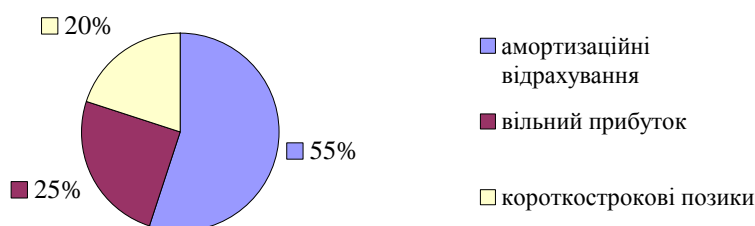

Рисунок 2.22 – Склад фінансових ресурсів госпрозрахункових санаторно-курортних закладів за джерелами формування

Дані взяті на основі Звіту про фінансові результати за 2009 р. і представлені у процентному вираженні. За результатами проведених досліджень видно, що основну частину фінансових ресурсів для інвестування на підприємстві становлять амортизаційні відрахування (55 %), решту складають вільний прибуток і короткострокові позики (відповідно 25 % і 20 %). Крім того, засновниками можуть здійснюватись додаткові внески до статутного фонду, що не було зазначено на рисунку в зв'язку з несистематичним характером таких надходжень.

Разом з тим, спосіб господарювання ТОВ «Санаторій «Поділля» є найбільш наближеним до того, що використовується ДП «Клінічний санаторій «Хмільник». Проте, результат фінансово-господарської дія-

льності санаторію «Поділля» за 2009 р. становить лише 12 тис. грн чистого прибутку, що на 585 тис. грн менше, ніж в 2008 р. Це пов'язано, в першу чергу, з низьким попитом на послуги оздоровниці у 2009 р., про що свідчить кількість оздоровлених осіб та інші показники господарської діяльності (табл. 2.13).

Таблиця 2.13 – Основні показники фінансово-господарської діяльності ТОВ «Санаторій «Поділля»

Показники	2007 р.	2008 р.	2009 р.	Відхилення показника 2009 р. від показника	
				2007 р.	2008 р.
Статутний фонд, тис. грн	14731,0	14731,0	14731,0	–	–
Основні фонди, тис. грн:					
- первісна вартість	33144,0	35308,0	37122,0	+3978,0	+1814,0
- залишкова вартість	18400,0	19071,0	19662,0	+1262,0	+591,0
Фонд оплати праці, тис. грн	5314,2	6646,9	5339,2	+25,0	–1307,7
Середньооблікова кількість працівників	542	543	518	–24	–25
Середньомісячна зарплата на 1 працівника, грн	817	1020	859	+42	–161
Вартість необоротних активів, тис. грн	18401,0	19072,0	19663,0	+1262,0	+591,0
Ліжковий фонд	620	620	620	–	–
Оздоровлено чоловік (кількість)	12772	12456	10749	–2023	–1707
Проведено ліжко-днів	264163	239927	182583	–81580	–57344
Отримано доходів, тис. грн	22476	28593	32047	+9571	+3454
Капітальні вкладення	–	–	–	–	–
Чистий прибуток, тис. грн	4,5	597,0	12,0	+7,5	–585,0
Сплачено до бюджету, тис. грн	2568,77	4209,81	5087,15	+2518,38	+877,34

На шляху розв'язання зазначеної проблеми виникає потреба у поповненні обігових коштів підприємства, оновленні та модернізації основних фондів, використанні новітніх технологій і матеріалів, що потребує залучення додаткових фінансових ресурсів. В іншому випадку, оздоровниця з часом повністю втратить свої конкурентні позиції на ринку цих послуг.

Крім того, кількість реалізованих путівок ФСС з ТВП поступово зменшується (табл. 2.14), що вказує на необхідність поліпшення якості санаторно-курортного продукту досліджуваної оздоровниці, адже споживач ставить значно вищі вимоги до послуг, які купує за повну вартість.

Таблиця 2.14–Структура реалізації санаторно-курортних послуг ТОВ «Санаторій «Поділля» за 2007–2009 рр.

Показники	2007 р.		2008 р.		2009 р.	
	Кількість путівок, шт.	%	Кількість путівок, шт.	%	Кількість путівок, шт.	%
1	2	3	4	5	6	7
Фактично реалізовано	12772	100	12456	100	10749	100
В тому числі: Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності;	5735	45	5000	40	4160	39
за договорами з підприємствами та організаціями;	481	4	640	5	485	4
за ціною реалізації (<u>каса</u>)	6556	51	6816	55	6104	57

На відміну від ТОВ «Санаторій «Поділля», Медичний центр реабілітації залізничників є госпрозрахунковим відокремленим підрозділом Південно-західної залізниці без права юридичної особи. Спосіб господарювання Медичного центру реабілітації залізничників організований таким чином, що матеріально-технічне забезпечення оздоровниці здійснюється через центральні відомчі органи постачання, а саме підрозділами Південно-західної залізниці на суми реалізованих послуг. Такий механізм господарювання забезпечив стрімкий розвиток матеріально-технічної бази підприємства за 2006–2009 рр. При цьому, збільшилась вартість основних фондів санаторно-курортного закладу, зменшився прибуток, що, в свою чергу, призвело до зменшення суми податку на прибуток, сплаченого до бюджету госпрозрахунковим підрозділом. Стратегія розвитку Медичного центру реабілітації залізничників забезпечує модернізацію основних фондів, що веде до підвищення конкурентоздатності цього підприємства на ринку санаторно-курортних послуг.

Ліжковий фонд Медичного центру реабілітації залізничників не змінювався протягом 2007–2009 рр. і становить 400 ліжок цілорічного функціонування (табл. 2.15). Щороку в санаторії покращують здоров'я близько семи тисяч громадян України, Росії, Молдови, Польщі, Ізраїлю, Німеччини, Італії та інших країн близького і дальнього зарубіжжя.

Таблиця 2.15–Основні показники фінансово-господарської діяльності
Медичного центру реабілітації залізничників

Показники	2007 р.	2008 р.	2009 р.	Відхилення показника 2009 р. від показника	
				2007 р.	2008 р.
1	2	3	4	5	6
Статутний фонд	4311	4311	4311	–	–
Основні фонди:					
- первісна вартість	39572	45189	47194	+7622	+2005
- залишкова вартість	29974	31884	31740	+1766	–144
Ліжковий фонд	400	400	400	–	–
Оздоровлено чоловік (кількість) всього	6983	8359	7482	+499	–877
Проведено ліжко-днів	114984	130651	113401	–1583	–17250
Фонд оплати праці штатних працівників, тис. грн	4464,0	6090,0	6353,0	+1889	+263
Середньооблікова чисельність працівників	350	350	340	–10	–10
Середньомісячна зарплата на 1 працівника грн	1063	1450	1557	+494	+107
Вартість необоротних активів	–	–	–	–	–
Доходи всього (тис. грн):	18206,0	24906,0	26058,0	+7852	+1152
Чистий прибуток, збиток (+,-)	+79	+534	–73	–152	–607
Собівартість	14328,0	18864,0	20744,0	+6416	+1880
Собівартість на 1 день	128,0	154,0	197,41	+69,41	+43,41
Капітальні інвестиції, тис. грн	704	1998	1449	+745	–704
Сплачено до бюджету, тис. грн	2553,0	2684,0	3169,0	+616	+485

Кращі показники реалізації санаторно-курортних послуг Медичним центром реабілітації залізничників характерні для 2008 р. порівняно з 2007 та 2009 рр., про що свідчить кількість оздоровлених осіб та реалізованих ліжко-днів. Крім того, спостерігається поступове збільшення фонду оплати праці і середньомісячної зарплати працівників за період з 2007 по 2009 рр. Проте, в 2009 р. було проведено скорочення штату працівників оздоровниці на 10 осіб, тоді як в 2007–2008 рр. середньооблікова чисельність працівників залишалась незмінною. За здобуті досягнення колектив оздоровниці в 2007 р. став переможцем Всеукраїнського конкурсу якості в номінації «санаторно-курортні послуги», що свідчить про високий організаційний рівень їх діяльності. Медичним центром реабілітації залізничників було проведено капітальних вкладень на суму 704,0 тис. грн у 2007 р., 1998,0 тис. грн –

у 2008 р. і 1449,0 тис. грн у 2009 р., що сприяло поліпшенню якості санаторно-курортних послуг оздоровниці.

Крім зазначених госпрозрахункових оздоровниць, на курорті Хмільник функціонують неприбуткові бюджетні організації санаторно-курортного типу: Центральний Військовий клінічний санаторій «Хмільник», Хмільницька обласна фізіотерапевтична лікарня та Медичний реабілітаційний центр «Південний Буг» МВС України, джерелами фінансування яких є:

- надходження з Державного бюджету України (обласного бюджету – для Обласної фізіотерапевтичної лікарні);
- кошти від оплати вартості пільгових путівок;
- кошти від надання платних послуг та реалізації санаторно-курортних путівок на договірній основі як фізичним, так і юридичним особам;
- кошти благодійних фондів, добровільних пожертвувань підприємств, установ, організацій та приватних осіб;
- інші надходження, не заборонені чинним законодавством України.

Отже, фінансування бюджетних оздоровниць проводиться за рахунок коштів державного бюджету, який поділяється на загальний та спеціальний фонди. При цьому, бюджетні асигнування формують загальний фонд, а доходи бюджетних санаторно-курортних та оздоровчих закладів зараховуються до складу кошторису (на спеціальний рахунок) на їх утримання і використовуються виключно на фінансування видатків цього кошторису. Якщо сума доходів за звітний рік перевищує суму витрат, то сума перевищення зараховується у склад кошторису наступного року.

Бюджетними санаторіями курорту Хмільник було оздоровлено 15326 осіб у 2007 р., тоді як у 2008 р. ця кількість зменшилась до 13428 осіб, а в 2009 р. – до 12202 осіб (табл. 2.16).

Зменшення кількості оздоровлених осіб за 2007–2009 рр. відбулося, в основному, за рахунок зниження попиту на путівки Військового санаторію. Так, в 2008 р. кількість відпочивальників зменшилась порівняно з 2007 р. на 2068 осіб, переважно, за рахунок неукладеного договору з фондом соціального страхування (у 2007 р. за договором, укладеним з ФСС з ТВП оздоровилося 2520 осіб, а в 2008 – лише 103 особи). Тоді як за 2009 р. у Військовому санаторії оздоровилося на 1001 особу

менше, ніж за 2008 р., що викликано зменшенням кількості реалізованих путівок за власні кошти.

Таблиця 2.16 – Динаміка чисельності оздоровлених осіб бюджетними санаторіями курорту Хмільник

Санаторно-курортні заклади	Кількість оздоровлених, осіб			Відхилення показника 2009 р. від показника	
	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2007 р.	2008 р.
1. Центральний Військовий клінічний санаторій «Хмільник»	8258	6190	5189	-3069	-1001
2. Хмільницька обласна фізіотерапевтична лікарня	3449	3587	3378	-71	-209
3. Медичний реабілітаційний центр «Південний Буг»	3619	3651	3635	+16	-16
Всього	15326	13428	12202	-3124	-1226

За 2009 р. завантаженість Військового санаторію склала лише 54,2 %, що в результаті принесло збитків на суму 13750 тис. грн. Маючи найбільший природно-ресурсний потенціал серед бюджетних оздоровниць курорту Хмільник (на що вказують такі показники, як вартість основних фондів, необоротних активів, кількість працівників, ліжковий фонд та інші) (табл. 2.17), Військовий санаторій реалізував лише 81441 ліжко-днів, що на 68859 ліжко-місць менше від плану. Цей оздоровчий заклад повністю залежить від бюджетного фінансування, адже не здатний привабити споживача за повну вартість послуг.

Аналізуючи наведені в табл. 2.17 дані, слід зазначити, що найкраще із досліджуваних бюджетних оздоровниць програму реалізації путівок виконав Медичний реабілітаційний центр «Південний Буг». Крім того, розмір середньомісячної зарплати на одного працівника свідчить про більш ефективну мотиваційну систему менеджменту зазначеного підприємства порівняно з іншими.

Таблиця 2.17 – Основні показники фінансово-господарської діяльності бюджетних санаторно-курортних закладів курорту Хмільник за 2009 р.

Показники	Центральний Військовий клі- нічний санато- рій «Хмільник»	Хмільницька об- ласна фізіотера- певтична лікарня	Медичний реа- білітаційний центр «Півден- ний Буг»
1	2	3	4
Основні фонди, тис. грн:			
- первісна вартість	34141,28	8229,86	11651,2
- залишкова вартість	29784,07	4443,83	6293,7
Фонд оплати праці, тис. грн	5066,10	2726,80	3012,70
Середньооблікова кіль- кість працівників	421	235	179
Середньомісячна зар- плата на 1 працівника, грн	1003	967	1402
Вартість необоротних активів, тис. грн	31611,68	4985,68	н. в.*
Ліжковий фонд	450	200	170
Оздоровлено осіб (кількість)	5189	3378	3635
Проведено ліжко-днів, од.	81441	73619	76335

Примітка. н. в. – немає відомостей

Ефективність фінансово-господарської діяльності бюджетних організацій залежить, переважним чином, від бюджетних надходжень, як основного джерела фінансових ресурсів таких підприємств. Проте, аналіз абсолютних сум та питомої ваги бюджетних надходжень Центрального військового клінічного санаторію за 2006–2009 рр. показав, що в загальній сумі надходжень лише близько 22 % (рис. 2.23) складають бюджетні асигнування, тоді як решта коштів надходить від реалізації пільгових та договірних путівок і надання платних послуг.

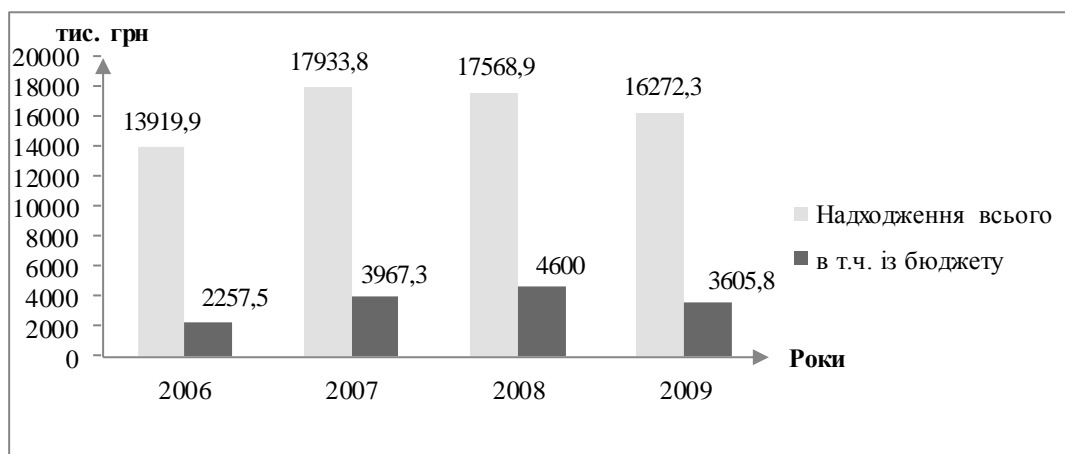

Рисунок 2.23 – Джерела надходжень коштів Центрального військового клінічного санаторію «Хмільник» за 2006–2009 рр.

Внаслідок дефіциту фінансових ресурсів, оздоровниця знаходиться у вкрай незадовільному стані і не може запропонувати споживачеві якісні санаторно-курортні послуги, в результаті чого попит на путівки оздоровниці падає з року в рік.

Тоді як щорічні бюджетні асигнування Хмельницької обласної фізіотерапевтичної лікарні складають близько 82 % в загальній сумі надходжень і поступово збільшились за період 2007–2009 рр. Значну частину в структурі фінансових ресурсів оздоровниці займають кошти, що надходять для виконання окремих доручень від підприємств, організацій чи фізичних осіб, від інших бюджетних установ (табл. 2.18). Така динаміка бюджетних та власних надходжень забезпечила досліджуваній оздоровниці стабільну фінансово-господарську діяльність протягом 2007–2009 рр. Проте, для масштабної модернізації Обласної фізіотерапевтичної лікарні цих фінансових ресурсів очевидно є недостатньо, що вказує на необхідність пошуку додаткових надійних і доступних джерел фінансування, здатних забезпечити стійку конкурентну позицію на ринку. Організація рекреаційної діяльності досліджуваної оздоровниці потребує структурних змін на всіх рівнях управління.

Таблиця 2.18 – Фінансування за джерелами надходжень Хмельницької обласної фізіотерапевтичної лікарні.

№ з/п	Джерела надходжень	2007р.	2008р.	2009р.	Відхилення показника 2009р. від показника	
					2007р.	2008р.
1	2	3	4	5	6	7
1.	Бюджетні асигнування, тис. грн	4028,8	5507,9	6205,2	+2176,4	+697,3
2.	Кошти, отримані як плата за послуги, що надаються бюджетними установами, тис. грн, в т. ч.	–	9,3	819,4	+819,4	+810,1
	- за послуги, що надаються бюджетними установами згідно з функціональними повноваженнями	–	–	809,6	+809,6	+809,6
	- за оренду майна бюджетних установ	–	–	3,1	+3,1	+3,1
	- від реалізації майна	–	9,3	6,7	+6,7	–2,6
3.	Інші джерела власних надходжень бюджетних установ, тис. грн, в т. ч.	880,0	1235,3	384,3	–495,7	–851,0
	- благодійні внески, гранти та дарунки	54,2	5,1	6,7	–47,5	+1,6
	- кошти для виконання окремих доручень від підприємств, організацій чи фізичних осіб, від інших бюджетних установ	825,8	1230,2	377,6	–448,2	–852,6
	Всього	4908,8	6752,5	7408,9	+2500,1	+656,4

Незважаючи на збільшення бюджетних надходжень до Обласної фізіотерапевтичної лікарні, кількість оздоровлених осіб в 2009 р. є меншою порівняно з 2008 р. на 4126 осіб (або 5,6 %), що свідчить про невирішеність багатьох проблем фінансово-господарської діяльності досліджуваного підприємства (табл. 2.19).

Таблиця 2.19 – Основні показники фінансово-господарської діяльності Хмельницької обласної фізіотерапевтичної лікарні

Показники	2007 р.	2008 р.	2009 р.	Відхилення показника 2009 р. від показника	
				2007 р.	2008 р.
Основні фонди, тис. грн:					
- первісна вартість	5938,10	5991,10	8229,86	+2291,76	+2238,76
- залишкова вартість	3049,66	2820,66	4443,83	+1394,17	+1623,17
Фонд оплати праці, тис. грн	1890,58	2478,10	2726,80	+836,22	+248,7
Середньооблікова кі- лькість працівників	228	232	235	+7	+3
Середньомісячна зар- плата на 1 працівни- ка, грн	691	890	967	+276	+77
Вартість необоротних активів, тис. грн	3426,10	3228,45	4985,68	+1559,58	+1757,23
Ліжковий фонд	200	200	200	–	–
Оздоровлено чоловік (кількість)	3449	3587	3378	–71	–209
Проведено ліжко-днів	76486	77745	73619	–2867	–4126

Перед проблемою модернізації матеріально-технічної бази стоять і решта досліджуваних бюджетних оздоровниць, яким необхідно вжити такі заходи з поліпшення якості санаторно-курортних послуг:

- реконструювати номерний фонд з метою підвищення комфортабельності кімнат, забезпечити їх сучасною побутовою технікою;
- придбати сучасне медичне і діагностичне обладнання;
- забезпечити підприємства сучасними транспортними засобами для перевезення відпочивальників;
- закупити сучасне кухонне обладнання, різноманітний інвентар;
- реконструювати інженерні будівлі для зменшення ймовірності їх виходу з ладу і зниження поточних витрат на експлуатацію.

Отже, до факторів, що негативно впливають на розвиток санаторно-курортної галузі України, слід віднести фінансово-економічну кризу, недостатній рівень фінансового забезпечення відтворення матеріально-технічної бази санаторно-курортних закладів, низький рівень розвитку інфраструктури курортного господарства, зниження плато-

спроможності значної частини населення, підвищення цін на путівки, низьку якість санаторно-курортних послуг та інші.

Дослідження стану санаторно-курортних закладів дозволяють визначити такі основні проблеми їх функціонування і розвитку:

- недостатній рівень розвитку матеріально-технічної бази оздоровниць;
- нестабільність попиту або низький попит на путівки;
- недостатня кваліфікація персоналу санаторно-курортних закладів;
- низький рівень обслуговування.

Вирішення зазначених проблем, що лежать в площині фінансів, маркетингу і менеджменту, можливе за умови комплексного стратегічного підходу до розвитку як окремих санаторно-курортних підприємств, так і галузі в цілому.

Висновки до розділу 2

Зростаюча потреба суспільства у відпочинку та оздоровленні ставить нові стратегічні орієнтири для розвитку санаторно-курортних підприємств України, які за якістю послуг ще не посіли належного місця відповідно до світового рівня.

Існуюча система управління санаторно-курортними закладами України не може повною мірою забезпечити сталий розвиток курортного господарства. Це пов'язано, в першу чергу, з відсутністю чіткого розподілу повноважень між центральними органами виконавчої влади в сфері стратегічного розвитку рекреаційного господарства України. Державним органам влади слід усвідомити важливість функціонування та розвитку санаторно-курортної галузі України, адже здорова нація – це основа процвітання будь-якої країни. Необхідно знайти ті рушійні фактори та механізми, які б сприяли інноваційному розвитку санаторно-курортних підприємств, спрямованому на раціональне використання рекреаційних ресурсів. Недопустимо дозволити хаотичний розвиток курортних територій на основах комерціалізації, адже діяльність оздоровниць базується на використанні унікальних державних природних ресурсів. Інакше ми ризикуємо втратити ті національні конкурентні переваги та можливості, які нам дає сама природа. Звісно, для цього необхідно залучити значні фінансові інвестиції, матеріальні ресурси, науково-дослідні інститути, кваліфікований персонал та

спрямувати їх на реалізацію стратегічної програми розвитку рекреаційної галузі.

Важливе місце в системі управління санаторно-курортними закладами належить формуванню ефективної організаційної структури підприємства. При цьому, значну увагу, на нашу думку, слід приділити створенню таких її елементів, які б сприяли забезпеченню стратегічного розвитку підприємства з чіткою орієнтацією на потреби споживача санаторно-курортних послуг. Такими структурними елементами є відділ інноваційного розвитку, відділ маркетингу, відділ інформаційного забезпечення управління та інші. Ще одним важливим кроком до ефективного управління санаторно-курортними закладами є визначення ринкової стратегії підприємств на довгострокову перспективу, виходячи з природних, економічних та соціальних особливостей кожного курорту.

Нами досліджувались дочірні підприємства ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», одного з провідних лідерів ринку санаторно-курортних послуг в Україні, який об'єднує більше 80 лікувально-оздоровчих закладів, розташованих в різних кліматичних регіонах України. Узагальнюючи всі показники фінансово-господарської діяльності досліджуваних підприємств, слід відзначити, що незважаючи на всі негативні тенденції, які сформувались в національній економіці, більшість з них є прибутковими. Основним негативним фактором, що став на заваді ефективному розвитку рекреаційно-оздоровчої сфери в Україні починаючи з 2008 р. стала фінансово-економічна криза, яка спричинила зниження рівня доходів населення, а відповідно і попиту на послуги оздоровниць. Ще одним із чинників, що ускладнює чи унеможлиблює функціонування значної частини санаторно-курортних закладів України останніми роками є нестача фінансових ресурсів для розвитку економічної складової рекреаційних ресурсів. Ефективність використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами значною мірою залежить від їх фінансового забезпечення. Як відомо, госпрозрахункові та бюджетні санаторно-курортні заклади використовують різні джерела фінансових ресурсів у процесі господарської діяльності. В зв'язку з цим нами також досліджувались санаторно-курортні заклади курорту Хмільник, частина яких є госпрозрахунковими організаціями, тоді як інші – знаходяться на бюджетному фінансуванні. Джерелами фінансових ресурсів госпрозрахункових санаторно-курортних закладів є власні кошти, які виступають у формі:

залучення частини нерозподіленого прибутку, амортизаційних відрахувань, іммобілізованої в інвестиції частини надлишкових оборотних активів, реінвестованої в результаті продажу частини основних фондів, а також позичкові фінансові ресурси, представлені у формі кредитів банків та зовнішніх інвестицій. Фінансування бюджетних оздоровниць проводиться за рахунок коштів державного бюджету, який поділяється на загальний та спеціальний фонди. При цьому, бюджетні асигнування формують загальний фонд, а доходи бюджетних санаторно-курортних та оздоровчих закладів зараховуються до складу кошторису (на спеціальний рахунок) на їх утримання і використовуються виключно на фінансування видатків цього кошторису.

За результатами оцінювання стану санаторно-курортних закладів курорту Хмільник, найбільш прибутковим виявився Клінічний санаторій «Хмільник», чистий прибуток якого стабільно зростає протягом 2006–2009 рр. Заслужує на увагу і господарський механізм Медичного центру реабілітації залізничників, який забезпечує модернізацію основних фондів протягом останніх років, що веде до підвищення конкурентоспроможності його послуг. Особливо гостро перед проблемою модернізації матеріально-технічної бази стоять бюджетні оздоровниці. Тому в управлінні такими закладами необхідним є індивідуальний підхід та стратегічний розвиток із запровадженням сучасних ринкових механізмів.

Отже, до факторів, що негативно впливають на розвиток санаторно-курортної галузі України, слід віднести фінансово-економічну кризу, недостатній рівень фінансового забезпечення відтворення матеріально-технічної бази санаторно-курортних закладів, низький рівень розвитку інфраструктури курортного господарства, зниження платоспроможності значної частини населення, підвищення цін на путівки, низьку якість санаторно-курортних послуг та інші. Санаторно-курортні підприємства потребують розроблення та впровадження інновацій, як на рівні управління фінансово-господарською діяльністю, так і для організації ефективного лікувально-оздоровчого процесу, що вимагає формування нового мислення керівників на всіх рівнях управління.

Розділ 3 РОЗВИТОК РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ САНАТОРНО-КУРОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ

3.1 Формування організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами

Перехід України до ринкових відносин вимагає від санаторно-курортних закладів формування нового ефективного організаційно-економічного механізму господарювання, який би, в свою чергу, забезпечував економічну, екологічну та соціальну ефективність використання рекреаційних ресурсів.

Загалом, до елементів організаційно-економічного механізму в умовах ринку Г. М. Шевченко у своїй статті [203] відносить: методи, форми, інструменти, важелі державного регулювання та ринкової саморегуляції. Організаційно-економічний механізм, на його думку, «слід розглядати в сукупності всіх його складових, з урахуванням кінцевого результату та циклічного характеру будь-яких соціально-економічних процесів» [203].

На нашу думку, для розвитку рекреаційного господарства в цілому по Україні важливо сформувати ефективний фінансово-економічний механізм використання рекреаційних ресурсів саме на регіональному рівні. Це дасть можливість планувати та координувати стратегічний розвиток кожного окремого регіону з урахуванням його індивідуальних особливостей, таких як рекреаційний потенціал, напрямки рекреаційного використання (лікувального, оздоровчого, спортивного, пізнавального) та інші.

Організаційно-економічний механізм використання рекреаційних ресурсів має певну специфіку формування та розвитку. Він, по-перше, має забезпечити раціональне використання природних рекреаційних ресурсів та охорону навколишнього природного середовища, по-друге, створити всі умови для ефективного функціонування та розвитку підприємств рекреаційної галузі в умовах ринку і, по-третє, сприяти покращенню здоров'я якомога більшої кількості людей за рахунок якісних лікувально-оздоровчих послуг, пропагування здорового спо-

собу життя. Тому, в структурі такого механізму умовно можна виділити дві підсистеми: екологічну та економічну, які, взаємодіючи одна з одною, забезпечать реалізацію кінцевої мети (рис. 3.1).

При цьому, мета формування та ефективного функціонування організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів полягає у максимальному задоволенні рекреаційних потреб суспільства з урахуванням реальних можливостей природи задовольнити ці потреби сьогодні і в майбутньому.

Функція екологічної підсистеми організаційно-економічного механізму ефективного використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами полягає у забезпеченні раціонального використання рекреаційних ресурсів та максимальному збереженні навколишнього середовища у стані, наближеному до природного. Економічна підсистема в сукупності всіх її елементів покликана забезпечувати ефективне функціонування та розвиток санаторно-курортних підприємств, які використовують рекреаційні ресурси у своїй діяльності. При цьому, забезпечуватиметься підвищення соціальної ефективності використання рекреаційних ресурсів за рахунок збільшення кількості оздоровлених осіб у санаторно-курортних закладах.

Крім того, в структурі організаційно-економічного механізму ефективного використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами, слід виділити певні стимули, які б забезпечили дієвість такого механізму.

Перший шлях в цьому напрямку стосується адміністративних методів, що базуються на встановленні норм, стандартів, правил рекреаційного природокористування. При цьому, платежі за понадлімітне і нерациональне використання природних ресурсів стягуються з прибутку, що залишається у розпорядженні природо користувача після оподаткування.

Рисунок 3.1 – Організаційно-економічний механізм використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами

Матеріальне стимулювання раціонального використання рекреаційних ресурсів може здійснюватись за допомогою таких економічних методів впливу на матеріальні інтереси підприємств: заохочення (податкові пільги, податкове кредитування) та покарання (додаткове оподаткування, штрафи).

Одним із важливих елементів організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів є фінансове забезпечення природоохоронних заходів та фінансування санаторно-курортних підприємств. Для цього можуть бути використані такі джерела:

- бюджетні кошти;
- власні кошти підприємств: вільний прибуток і амортизаційні відрахування;
- позичкові кошти: банківські кредити і зовнішні інвестиції;
- поворотні та безповоротні фінансові допомоги;
- кошти благодійних фондів, добровільних пожертвувань підприємств, установ, організацій та приватних осіб;
- екологічні фонди та інші позабюджетні фонди.

Значною перешкодою на шляху підвищення соціально-економічної ефективності використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами є нестача фінансових ресурсів для їх розвитку. Одним із варіантів розв'язання цієї проблеми, на нашу думку, є впровадження податкових пільг щодо сплати ними земельного податку.

Згідно з Податковим кодексом України [135], податкова пільга – передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності підстав для цього. При цьому, підставами для надання податкових пільг є особливості, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат.

Згідно з діючим законодавством, серед платників, пов'язаних з рекреаційною діяльністю, від сплати податку на землю звільняються такі групи юридичних осіб [135]:

- заповідники, у тому числі історико-культурні, національні природні парки, заказники (крім мисливських), парки державної та комунальної власності, регіональні ландшафтні парки, ботанічні сади, ден-

дропарки і зоологічні парки, пам'ятки природи, заповідні урочища та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва;

- спеціалізовані санаторії України для реабілітації, лікування та оздоровлення хворих;

- військові формування, утворені відповідно до законів України;

- дитячі санаторно-курортні та оздоровчі заклади України незалежно від їх підпорядкованості;

- санаторно-курортні та оздоровчі заклади громадських організацій інвалідів.

Режим пільгового оподаткування, на нашу думку, слід встановлювати на певний термін (наприклад, 5 років), почергово для всіх перспективних курортів та окремих оздоровниць, виходячи з наявного природно-ресурсного потенціалу та узгоджено з програмою стратегічного сталого інноваційного розвитку курортно-оздоровчих територій.

За даними офіційної статистики, станом на 2010 рік, з шести діючих санаторно-курортних закладів курорту Хмільник лише три звільнені від плати за землю, а їх площа становить 61,9 % від загальної площі території, що займають санаторно-курортні та оздоровчі заклади курорту.

В результаті впровадження зазначених податкових пільг, зменшиться виробнича собівартість реалізованих путівок на величину плати за землю. При цьому, якщо ціну на путівки залишити незмінною, зросте їх рентабельність, а отже і прибуток підприємства. В результаті цього з'явиться можливість реалізації додаткових капітальних вкладень на розвиток матеріально-технічної бази санаторію, що, безумовно, позитивно вплине на конкурентоспроможність його послуг, підвищить попит на путівки. Разом з тим, збільшення кількості оздоровлених веде до зростання величини обов'язкових платежів до бюджету. Наприклад, за даними фінансової звітності, ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» за 2009 р. зобов'язане сплатити земельний податок в сумі близько 1,5 млн грн до бюджету. При цьому, в 2009 р. підприємством було проведено капітальних вкладень на суму 1,8 млн грн. Таким чином, в результаті звільнення від плати за землю, зазначене підприємство зможе збільшити суму капітальних вкладень майже вдвічі, що досить суттєво вплине на можливості розвитку матеріально-технічної бази оздоровниці.

Іншим варіантом поведінки підприємства при звільненні від земельного податку є зменшення ціни на путівку за рахунок зниження виробничої собівартості одного ліжко-дня. Однак, для цього підприємства таке зниження є несуттєвим і становить 5 грн на один ліжко-день або 105 грн на одну путівку в перерахунку на 21 день. Якщо ж суму плати за землю використати для впровадження системи знижок на путівки постійним покупцям чи на період неповного завантаження, соціально-економічний ефект буде суттєвим. Оптимальним варіантом в цьому випадку є часткове використання коштів на знижки (наприклад, сума коштів 500 тис. грн дозволяє знизити ціну путівки на 10% для 1000 відпочивальників), а решта (1 млн грн) – на розвиток підприємства.

Загалом, соціально-економічний ефект від впровадження пільгового оподаткування є різним для кожного окремого санаторно-курортного підприємства і має розглядатися індивідуально. Щодо плати за землю, то її розмір визначається залежно від площі земельної ділянки, власником якої є платник податку або якою він користується.

Одним із факторів, що перешкоджає ефективному використанню рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами є низький рівень розвитку інфраструктури курортів. Це значною мірою позначається на привабливості санаторно-курортних закладів і вимагає пошуку можливостей розв'язання вказаної проблеми.

Значний науковий внесок в розробку теоретико-методологічних основ інноваційного розвитку санаторно-курортної галузі зробив М. В. Одрехівський [116–120], який обґрунтував доцільність створення мережі валеологічних інноваційних центрів в Україні та класифікував їх на рекропарки, рекрополіси, курортполіси та рекреаційні зони.

Для забезпечення соціальної, економічної та екологічної ефективності використання рекреаційних ресурсів, ми пропонуємо створити рекреаційний кластер, метою якого є не лише розвиток курортної галузі регіону, а й забезпечення раціонального використання і відтворення рекреаційних ресурсів з усім комплексом природоохоронних заходів, необхідних для цього. В даному випадку рекреаційний кластер є організаційною формою освоєння рекреаційних ресурсів інноваційного типу, на території якого встановлюються спеціальний правовий режим економічної діяльності та порядок застосування і дії законодавства України.

Проблемами створення, функціонування і розвитку туристично-рекреаційних кластерів займалися такі вітчизняні науковці:

В. Ф. Семенов [175, 176], О. М. Кальченко [81], Н. В. Чорненька [200], Д. М. Стеченко [184], С. І. Соколенко [174, 181], М. В. Одрехівський [119, 120], Л. І. Гонтаржевська [39], Л. М. Черчик [198, 199], П. В. Гудзь [50] та інші. Так, Н. В. Чорненька визначає кластер як «географічну групу взаємозалежних компаній та асоційованих інститутів у певній галузі, які пов'язані спільними цілями і доповнюють один одного» [200, с. 19].

Досліджуючи ринок туристичних послуг, Л. І. Гонтаржевська [39] розглядає туристичний кластер як «систему інтенсивної виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії туристичних підприємств, постачальників базових та додаткових послуг в напрямку створення спільного туристичного продукту». При цьому, туристичні кластери складаються з групи підприємств певної географічної території, які спільно використовують туристичні ресурси, туристичну інфраструктуру, ринки праці, діють на взаємовигідних засадах, розробляють спільну маркетингову стратегію діяльності.

Займаючись вивченням теорії кластерного механізму, багато вітчизняних науковців [50, 175, 176, 200] вказали, що туристична індустрія України є привабливою сферою застосування кластерних технологій, з чим ми повністю погоджуємось. Значний науковий внесок в цьому напрямку зробила Н. В. Чорненька [200], яка у своїх працях запропонувала структурно-функціональні моделі туристично-рекреаційного та санаторно-курортного кластерів. Проте, жодна з цих моделей не може забезпечити всебічний розвиток рекреаційного комплексу регіону, оскільки не передбачає жодних природоохоронних заходів, що сприятимуть раціональному використанню та відновленню рекреаційних ресурсів. Тоді як В. Ф. Семенов [175, 176] у своїх працях вказав на важливість відтворення і захисту природних комплексів та історико-культурних пам'яток, як одне з основних завдань рекреаційного кластера. На його думку, метою створення рекреаційних кластерів є: «внесок в оновлення та зміцнення регіонального економічного потенціалу; підвищення конкурентоспроможності підприємств рекреаційної галузі регіону; визначення регіональних економічних пріоритетів, оптимального розподілу державної підтримки підприємств кластера; формування організаційної структури, необхідної для закріп-

лення коопераційної системи і виконання коопераційних проектів» [176, с. 86–87].

В зв'язку з цим, нами запропоновано створити рекреаційний кластер, який на відміну від зазначених вище, мав би на меті не лише вихід на новий рівень конкурентоспроможності на ринку курортно-рекреаційних послуг на основі спільних дій членів кластера, а й забезпечення раціонального використання та відтворення рекреаційних ресурсів регіону з комплексом необхідних природоохоронних заходів. Для апробації кластерних технологій, на нашу думку, доцільно використовувати певну територіальну рекреаційну систему, наприклад, курорт, тому що, як відомо, саме за такого територіального охоплення досягається оптимальність управлінських та інформаційних зв'язків між членами кластера. Проте, в перспективі територія дії кластера може охоплювати як окремі міста, регіони, так і країну в цілому або декілька сусідніх країн. На рис. 3.2 представлена структурно-функціональна модель рекреаційного кластера, розроблена на основі матеріалів джерел [176, 200] та доповнена автором.

Запропонована модель об'єднує складові туристично-рекреаційного та санаторно-курортного кластерів, а також містить перелік органів місцевої державної влади, відповідальних за охорону навколишнього середовища та раціональне використання природних лікувальних ресурсів.

Отже, рекреаційний кластер об'єднує рекреаційні підприємства, що тісно співпрацюють із органами місцевої влади в напрямку охорони природного навколишнього середовища та розвитку інфраструктури; з науково-дослідними та освітніми установами, здатними забезпечити підготовку фахівців, перевірку стандартів, розвиток інноваційних технологій і комплексні маркетингові дослідження; з виробниками та постачальниками сировини та матеріалів та іншими установами з метою підвищення конкурентоспроможності рекреаційних послуг та економічного зростання регіону.

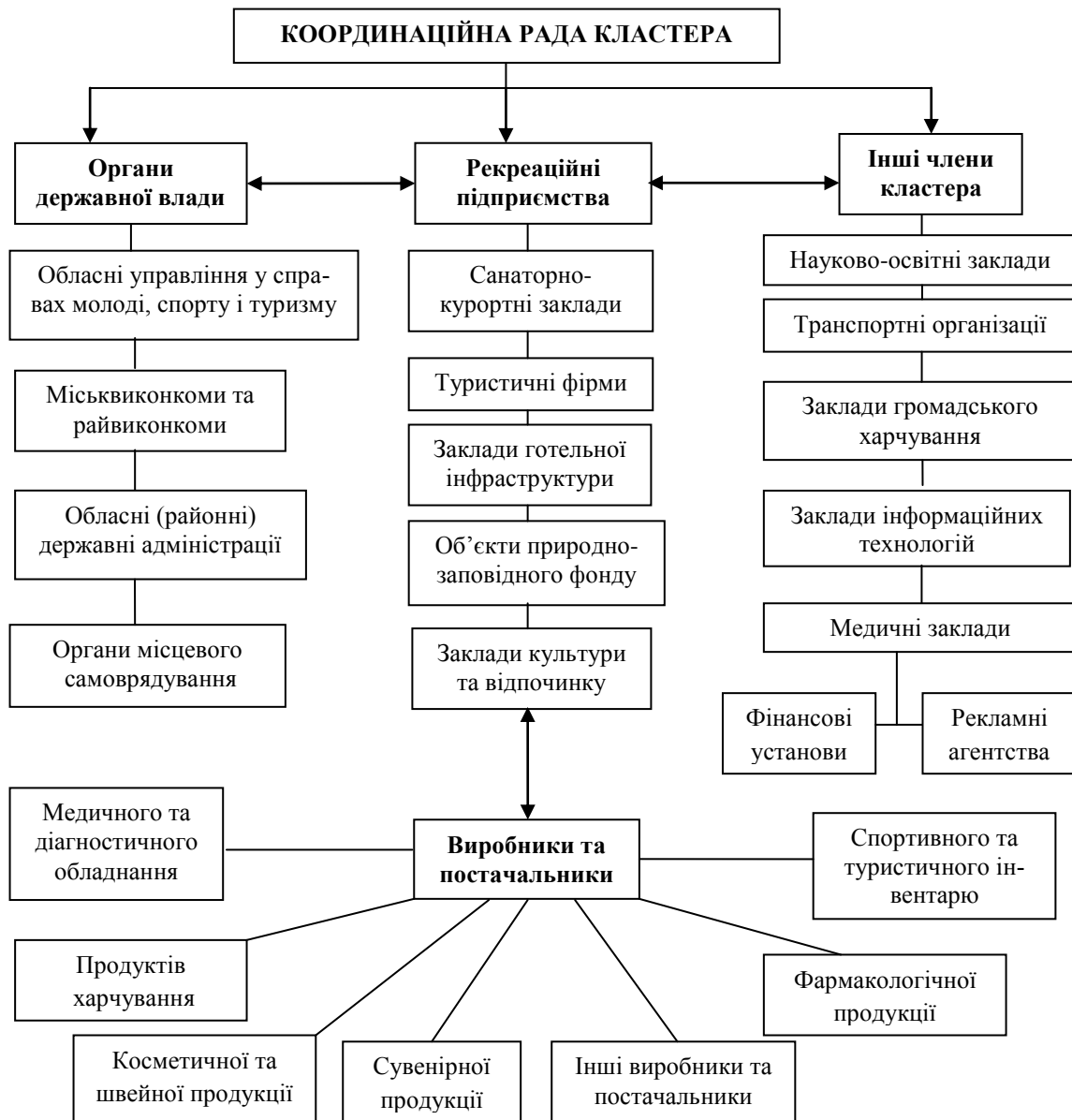

Рисунок 3.2 – Структурно-функціональна модель рекреаційного кластера [176; 200]

При цьому, основними функціями Координаційної Ради є господарський розвиток і управління рекреаційним комплексом, що включає розроблення стратегії і програми розвитку рекреації в межах територіальних масштабів кластера, наприклад курорту. Координаційна Рада кластера діє на чолі з виконавчим директором і створюється за участю керівників рекреаційних підприємств, а також представників місцевих Рад народних депутатів та місцевих державних адміністрацій, наукових установ. Рекреаційний кластер діє на правах спеціальної (вільної) економічної зони.

Для фінансового забезпечення діяльності рекреаційного кластера слід створити спеціальний та загальний фонди. Використання спеціального фонду слід здійснювати за такими напрямками: розвиток соціальної та курортної інфраструктур, природоохоронні заходи та реалізація державних програм в сфері рекреаційного природокористування. При цьому, джерелами формування спеціального фонду можуть бути: бюджетні кошти (в рамках державних та регіональних програм розвитку), власні кошти рекреаційних підприємств, кошти юридичних осіб, добровільні внески громадян та інші джерела, не заборонені чинним законодавством України.

На практиці, учасники кластера платитимуть за надані Координаційною Радою послуги. Крім того, ефективними фінансовим стимулом розвитку рекреаційного господарства можуть бути тимчасові податкові пільги, наприклад, на зразок тих, що діяли згідно з Законом України «Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу «Курортполіс Трускавець» [73], але втратили чинність у зв'язку зі внесеними змінами до закону.

Пільговими можуть бути такі податки:

- податок на прибуток, отриманий від реалізації інвестиційних проектів;
- податок на додану вартість на ввезення медичного обладнання, оснащення, програмного забезпечення, об'єктів інтелектуальної власності для потреб реалізації інвестиційних проектів.

Засновники кластера чітко бачитимуть куди витрачаються бюджетні кошти і будуть зацікавлені у подальшому розвитку територіальної рекреаційної системи, що в майбутньому принесе їм додаткові доходи, а державі – надходження до бюджету за рахунок залучення більшої кількості рекреантів до території кластера. Таким чином, а ні держава, ні підприємства-учасники кластера нічого не втрачатимуть. Разом з тим, з'явиться додаткова можливість розвинути інфраструктуру курортів, підвищити їх конкурентоспроможність та забезпечити раціональне використання їх ресурсів.

Отже, ефективність функціонування рекреаційного кластера виражається не розміром сум, що вкладені в його розвиток, а величиною соціального та економічного ефекту від його діяльності. При цьому, соціальний ефект полягає у відтворенні та захисті природних та історико-культурних рекреаційних ресурсів, в підвищенні життєвого рівня населення регіону за рахунок розвитку виробничої та соціальної

інфраструктури, у відтворенні робочої сили, створенні додаткових робочих місць, в оздоровленні більшої кількості людей. Економічний ефект передбачає збільшення прибутків підприємств, що діють на території кластера, а також зростання величини обов'язкових платежів до бюджету за рахунок збільшення потоку інвестицій до регіону.

Підсумовуючи переваги від створення та функціонування рекреаційного кластера, слід зазначити таке:

- кластер, об'єднуючи рекреаційні підприємства на добровільних та взаємовигідних засадах, дозволить їм конкурувати на ринках різних рівнів;

- за рахунок співпраці місцевих органів влади та інших членів кластера, забезпечуватиметься раціональне використання та відтворення рекреаційних ресурсів певного територіального об'єднання;

- рекреаційний кластер здатний забезпечити розробку загальної концепції щодо маркетингових досліджень та реклами певної територіальної системи (курорту);

- кластеризація рекреаційної діяльності стимулюватиме інноваційний розвиток регіонів;

- правильна організація рекреаційного кластера здатна забезпечити всебічний розвиток курорту, включаючи виробничу та соціальну інфраструктуру.

Ефективність функціонування організаційно-економічного механізму залежить від якості управління його складовими такими як: планування, прогнозування, організація, регулювання, мотивація, контроль, а також від управлінських структур у цій сфері.

Так, органами управління, що здійснюють прямий вплив на екологічну та економічну підсистему організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів України, є:

- органи загального державного управління, а саме: Кабінет міністрів України, обласні державні адміністрації та інші органи центральної та місцевої державної влади;

- органи спеціального державного управління, до яких належать: Міністерство екології та природних ресурсів України, Міністерство інфраструктури України, Міністерство охорони здоров'я України, Державний комітет природних ресурсів України та інші органи спеціального управління;

- органи місцевого самоврядування: обласні, районні, міські, селищні Ради;

– органи громадського управління: Українське товариство охорони природи, Українська екологічна академія наук, Український екологічний фонд та інші органи громадського управління.

Разом з тим, на ефективність організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами впливає низка економічних, політичних та соціальних чинників, до яких належать – політика держави (податкова, амортизаційна, валютна), стан економіки, міжнародні події, соціокультурні фактори. Ефективність використання рекреаційних ресурсів залежить також від існуючої системи управління рекреаційними підприємствами, державної політики у напрямку розвитку рекреаційного господарства країни.

Інструменти, які визначають ефективність функціонування організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами, можна розділити на загальнодержавні та регіональні. До загальнодержавних інструментів можна віднести: законодавство, державні програми розвитку сфери рекреації; податкову та валютну політики; бюджетне фінансове забезпечення природоохоронних заходів і курортно-рекреаційних закладів; соціальну політику держави; рівень доходів населення; формування екологічної культури громадян та інші.

Серед регіональних чинників, що впливають на ефективність використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами, слід відзначити такі: встановлення зон і округів санітарної охорони курортів, лімітів використання природних лікувальних ресурсів, розвиток інфраструктури територіальних рекреаційних систем, політика місцевих органів влади.

Екологічна експертиза проводиться з метою запобігання появі нових, обмеження або ліквідації існуючих негативних джерел впливу на навколишнє природне середовище та здоров'я населення. Наприклад, експертні органи, проводячи екологічну експертизу генерального плану та проекту планування приміської зони курорту Хмільник, прийшли до висновку, що проектні рішення в цілому відповідають екологічним вимогам та враховують динаміку взаємозв'язків цієї екологічної системи. В той же час, проектувальнику рекомендується розглянути, виходячи із місцевих умов екосистеми, питання комплексного використання ставків та водосховищ для задоволення потреб водо забезпечення, організації місць рекреації, ведення рибного господарства, ор-

ганізування спортивного та аматорського риболовства, а також передбачати можливість винесення із зони курорту меблевої фабрики, що є основним забруднювачем курорту [56, с. 243].

Одним з важливих важелів організаційно-економічного механізму використання природних рекреаційних ресурсів є встановлення санітарно-охоронних зон курортів. Так, межі округу і зон санітарної охорони курорту Хмільник затверджені Постановою Ради Міністрів УРСР від 22 червня 1983 р. № 255. В квітні 2004 р. проведено обстеження округу і зон санітарної охорони та корегування плану санітарно-оздоровчих заходів щодо захисту природно-лікувальних ресурсів курорту Хмільник.

Для захисту природних лікувальних факторів курорту Хмільник від виснаження, бактеріального та хімічного забруднення встановлюється округ з першою, другою і третьою зонами санітарної охорони. Перша зона санітарної охорони – зона суворого режиму – виділена для захисту від забруднення ділянки залягання лікувальних торфових грязей Війтівецького родовища і свердловин, що добувають мінеральні радонові води для курорту. Загалом, на курорті встановлено 41 ділянка зони суворого режиму. Загальна довжина границь першої зони санітарної охорони курорту складає 10180,6 м, загальна площа – 18,53 га. Друга зона – зона обстежень – обмежує площу родовища водозабору поверхневих і підземних вод, що стікають до джерел мінеральної води і території розвитку лікувальних торфових грязей. Ця зона також виділяє ділянки розташування санаторно-курортних закладів і площі їх перспективного розвитку. Загальна довжина усіх границь другої зони санітарної охорони становить 38481 м, а площа – 3869,73 га.

Згідно з вимогами статті 33 Закону України «Про курорти» [68], третя зона санітарної охорони – зона спостережень – встановлюється для охорони території, використання якої без дотримання правил санітарного режиму курорту може чинити негативну дію на гідродинамічний і хімічний режим мінеральних вод, а також на санітарні і ландшафтно-кліматичні умови курорту. Границі округу збігаються з кордонами третьої зони санітарної охорони. Протяжність всіх кордонів округу санітарної охорони курорту Хмільник становить 64900 м, площа – 29152,65 га.

За даними звіту Хмільницької Гідрогеологічної режимно-експлуатаційної станції, до кожної з перелічених зон розроблені сані-

тарно-оздоровчі заходи, які в значній мірі виконувались. Але за останніх 10 р. виконання вимог таких заходів значно погіршилось, а саме: були розкрадені огорожі зон суворого санітарного режиму багатьох свердловин, деякі з них так і не були поновлені, до над каптажних споруд свердловин мають доступ сторонні особи, влітку пасеться худоба, що категорично заборонено, та інше. Проте, протягом 2008–2009 рр. було проведено ремонт огорож зон санітарної охорони курорту, проводились об'їзди округу з відбором проб води з поверхневих водойм.

Ще одним важливим елементом механізму використання природних рекреаційних ресурсів курортів є їх облік та еколого-економічна оцінка. З цією метою Державним комітетом України з геології і використання надр ведеться Державний баланс запасів корисних копалин, що містить дані про їх кількість, якість, розміщення, ступінь вивчення та інші відомості.

В 2005–2007 рр. Північним державним регіональним геологічним підприємством «Північгеологія» була проведена геолого-економічна оцінка Острівної ділянки Хмільницького родовища мінеральних радонових вод з підрахунком запасів станом на 01.07.2007 р. Дослідження виконувалось на замовлення санаторно-курортних закладів, що використовують мінеральні води зазначеного родовища та за участю Хмільницької гідрогеологічної станції.

Важливим елементом організаційно-економічного механізму використання природних рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами є контроль якості цих ресурсів у відповідності до встановлених стандартів. Сьогодні якість лікувальних мінеральних вод, які використовуються у курортній практиці, має відповідати галузевому стандарту МОЗ України ГСТУ 42.10-02-96 «Води мінеральні лікувальні» і підтверджуватись вимогами кондицій, що розробляються для кожного родовища мінеральних вод [109, с. 96].

Крім того, обов'язковим є щорічний моніторинг якості всіх мінеральних вод України, встановлення відповідності їх вимогам чинних нормативних документів за такими показниками, як органолептичні, макрокомпонентний склад води, вміст біологічно активних компонентів і сполук, показники безпеки, мікробіологічні показники. Так, запаси мінеральних радонових вод Хмільницького родовища, яке є найбільшим в Україні, по промислових категоріях А+В+С складають майже 4,5 тис. м куб. на добу, що дозволяє проводити лікування більш, як

6 тис. осіб на місяць. Проте, слід звернути увагу на те, що запаси мінеральних вод розміщені нерівномірно з найбільшою концентрацією на Голодьківській ділянці, де немає жодного санаторію. З огляду на це, доцільним є будівництво санаторно-курортного закладу на території Голодьківської ділянки Хмільницького родовища мінеральних радонових вод.

Ефективність організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів на рівні окремих санаторно-курортними підприємств залежить від системи менеджменту, що включає планування, організацію, мотивацію і контроль; забезпеченості матеріальними, трудовими та фінансовими ресурсами; використання сучасних інформаційних технологій, маркетингової концепції.

3.2 Визначення відносної вагомості критеріїв, що характеризують рекреаційну привабливість санаторно-курортних закладів

В Україні налічується близько трьох тисяч санаторно-курортних і оздоровчих закладів різної спеціалізації. Проте, далеко не всі вони можуть в повній мірі задовольнити потреби рекреантів, які все ретельніше обирають санаторно-курортний заклад для відпочинку і оздоровлення. Цей вибір визначається групою факторів різного ступеню вагомості, що характеризують рекреаційну привабливість оздоровниць та визначають рівень попиту на їх послуги [48].

Слід зазначити, що останніми роками, українські та іноземні вчені досить активно займаються дослідженням територіальних рекреаційних систем, визначенням потоків рекреантів та ін. Значний внесок у вивчення цих проблем зробили такі відомі вчені як В. К. Євдокименко [62], І. М. Школа [204], П. О. Масляк [105], Я. І. Виклюк [28, 29] та ін. Так, в роботі В. К. Євдокименка [62] та інших запропоновано метод розрахунку показників привабливості територіальних рекреаційних систем на базі нечіткої логіки. Невирішені раніше частини загальної проблеми полягають у тому, що в існуючих наукових дослідженнях недостатньо уваги приділяється вивченню показників привабливості окремих санаторно-курортних закладів лікувально-оздоровчого типу.

Привабливість того чи іншого санаторно-курортного закладу для рекреантів визначається сукупністю переважно якісних показників, що характеризують об'єкт з погляду споживача. Тобто, насамперед, слід визначити номенклатуру параметрів, що підлягають аналізу і є іс-

тотними з точки зору споживача. При цьому, можуть використовуватись методи експрес-опитування, анкетування, дослідження еластичності попиту під впливом зміни різних факторів.

Нами пропонується відібрати емпіричним шляхом основні критерії рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів лікувально-оздоровчого типу, з урахуванням основних видів послуг, які надаються чи можуть надаватися відпочивальникам:

- лікувально-профілактичних;
- послуг проживання;
- харчування;
- спортивно-оздоровчих;
- анімаційно-дозвільних;
- сервісних та побутових.

Критерії оцінювання рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів різної спеціалізації та їх сприйняття споживачами можуть суттєво відрізнятися, але накопичення такої інформації та її узагальнення дозволяє зробити об'єктивний висновок. Комплексне оцінювання привабливості санаторно-курортного продукту на основі підсумовування одиничних параметрів, запропонованих нами в табл. 3.1, дає можливість відповісти на запитання, чи відповідає якість послуг вимогам споживачів і якщо ні, то за якими критеріями.

Таблиця 3.1 – Перелік критеріїв рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів

№з/п	Назва критеріїв	Короткий зміст критеріїв
1.	Зовнішній імідж санаторно-курортного закладу	Сприйняття санаторно-курортного закладу суспільством, засобами масової інформації, споживачами (реклама)
2.	Екологічний стан території рекреаційного закладу	Радіаційне забруднення, віддаленість від промислових центрів, якість води
3.	Рівень розвитку лікувальної бази та ефективність організації лікувального процесу	Медичне устаткування, діагностичне обладнання, перелік медичних послуг
4.	Наявні природні рекреаційні ресурси та умови	Географічне положення, клімат, наявність природних лікувальних ресурсів, лісу, річки, озера, пляжу та ін.
5.	Стан та забезпеченість житлового фонду	Градація ліжкового фонду, наявність зручності в номерах, ремонт, меблі, побутова техніка

№з/п	Назва критеріїв	Короткий зміст критеріїв
6.	Якість та різноманітність харчування	Наявність дієтичного харчування, харчування класу «люкс», оригінальність та різноманітність місцевої кухні
7.	Професійна діяльність персоналу	Склад та кваліфікація медичних працівників, їх професіоналізм, рівень обслуговування, відношення до відпочивальників та ін.
8.	Благоустрій території	Наявність альтанок, скверів, штучних озер, клумб, рідкісних рослин, площа території, чистота
9.	Громадська інфраструктура рекреаційного закладу	Магазини, кафе, банки, банкомати, перукарні і т. д.
10.	Ціна санаторно-курортних послуг	Вартість санаторно-курортних послуг та стандартний перелік послуг, що входять в ціну путівки; відповідність «ціна–якість»
11.	Розташування відносно транспортних шляхів і транспортні послуги	Якість доріг, що ведуть до санаторно-курортного закладу, віддаленість від залізничної станції, зручність під'їзду та ін. Транспортні послуги для відпочивальників
12.	Спортивна та анімаційно-дозвільна інфраструктури	Велике різноманіття розваг, сучасне спортивне обладнання та інвентар, цікаві розважальні програми, сучасні концертні зали та танцювальні майданчики

Основою зовнішнього іміджу санаторно-курортного закладу є якість його послуг, як найважливішого елемента ділової репутації, оскільки доведено, що навіть надзвичайно ефективна реклама не врятує попит на послуги низької якості. Але реклама за наявності високоякісного продукту є потужним інструментом формування позитивного іміджу, що активно сповіщає ринок про підприємство, підкреслюючи унікальність пропонованих послуг, наголошує на їх відмінностях від послуг конкурентів, створює певний зв'язок між підприємством і споживачами його послуг. Індивідуальність та зовнішній вигляд працівників санаторно-курортних закладів є також невід'ємними складовими його зовнішнього іміджу.

Необхідність включення «іміджу підприємства» до переліку критеріїв оцінювання рекреаційної привабливості санаторно-курортних

закладів зумовлена тим, що, в даному випадку, зовнішній імідж розглядається як рівень довіри, уявлення про оздоровчий заклад з боку партнерів, споживачів, конкурентів, усього суспільства. Рекреанти швидше нададуть перевагу курортному закладу, який вже давно існує на ринку та має позитивні відгуки, адже мова йде про найцінніше – здоров'я людей.

Зовнішній імідж може формуватись за допомогою інструментів «паблік рілейшнз», що передбачає висвітлення громадської діяльності підприємства та її керівництва, спонсорські акції, контакти із засобами масової інформації та забезпечення їх матеріалами для висвітлення позитивного іміджу підприємства.

Забезпечити високу якість санаторно-курортних послуг, а отже і привабливість оздоровниці можливо за наявності сучасного діагностичного та медичного обладнання, лікарських засобів, висококваліфікованих медичних працівників, авторських програм лікувально-оздоровчого процесу, що в поєднанні з природними лікувальними факторами визначає ефективність лікування та оздоровлення відпочивальників. Крім лікувально-оздоровчих послуг важливими складовими якості санаторно-курортного продукту, а отже і привабливості рекреаційного закладу для потенційного споживача, є також якість послуг поселення, проживання, харчування та ін.

Дуже часто думка споживачів про якість пропонованих послуг базується, головним чином, на їх оцінюванні поведінки обслуговуючого персоналу, його ставлення до відпочивальників, адже санаторно-курортні послуги передбачають прямий особистісний взаємозв'язок між споживачами і персоналом. Тому дуже важливою в цьому напрямку є робота керівництва над внутрішнім іміджем підприємства.

Формуванню внутрішнього іміджу сприяють такі цілеспрямовані програми, як підвищення кваліфікації, спеціалізоване навчання персоналу, програми заохочення співробітників. Реалізація зазначених програм створює у працівників сталі уявлення про санаторно-курортний заклад, його діяльність, стандарти цієї діяльності, надає персоналові знання і мотивацію, необхідні для презентації оздоровниці відпочивальників, орієнтує на професійне і компетентне виконання своїх обов'язків, підвищує значущість персоналу у формуванні іміджу підприємства.

Підприємства санаторно-курортної галузі повинні дуже уважно ставитись і до таких характеристик, як зовнішній вигляд приміщень,

естетична привабливість території закладу, чистота і порядок. При цьому, вигоди споживачів санаторно-курортних послуг повинні співвідноситись з ціною на ці послуги, яка має забезпечувати їх максимальну доступність для відпочивальників.

Відібравши систему критеріїв рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів, доцільно дослідити їх відносну вагу для відпочивальників. Вибір найбільш прийняттого методу дослідження визначається наявною інформацією, особливостями об'єкта аналізу і прогнозування та іншими чинниками. Адже моделям функціонування рекреаційно-туристичних систем притаманна невизначеність, зумовлена, з одного боку, відсутністю точного опису процесів функціонування систем, з іншого, – неспроможністю оцінити стани систем абсолютно точно, що утруднює, а часом унеможлиблює використання точних кількісних методів [62]. При цьому, кількісні методи прогнозування (екстраполяція тенденцій, моделювання та ін.) базуються на достатньо розгорнутій інформаційній базі. В умовах наявності тільки якісної інформації для проведення досліджень використовується інтуїтивно-логічний аналіз, на основі якого базуються методи експертних оцінок. В сукупності експертних оцінок чільне місце займає метод Дельфі [12; 38; 40; 41].

Оцінювання порівняльної вагомості кожного критерію здійснюється експертом, зазвичай, за 100-бальною системою. При цьому, 100 балів надається найсуттєвішому фактору, 0 балів – несуттєвому фактору (0, 10, 20, 30, 40...90, 100). Експерт може надати декільком критеріям однакову кількість балів, якщо він вважає їх рівноцінними. Для опитування порівняльної вагомості зазначених у табл. 3.1 критеріїв було залучено 30 експертів, які є досвідченими фахівцями санаторно-курортної сфери, мають глибокі знання з досліджуваної проблематики і здатні узагальнити свій і чужий досвід у цій галузі знань. Бальні оцінки кожному критерію експерти проставляють у спеціально розробленій анкеті. На основі опитувальних анкет визначається система показників, яка дозволяє оцінити результати анкетного опитування і зробити відповідні висновки. Середній бал визначається за формулою:

$$\bar{M}_j = \sum_{i=1}^m C_{ij} : m_j, \quad (1)$$

де m – кількість експертів, що взяли участь в колективній експертній оцінці; $1; 2; 3; \dots; j; \dots; n$ – можливі номери критеріїв, що досліджуються;

m_j – кількість експертів, які оцінили j -й критерій (кількість наданих балів певному критерію повинна бути більшою нуля); C_{ij} – оцінка відносної ваги (в балах), наданих i -м експертом j -му критерію.

Середній ранг:

$$\bar{S}_j = \sum_{i=1}^m R_{ij} : m, \quad (2)$$

де R_{ij} – ранг, встановлений i -м експертом j -му критерію.

Рангом вважається порядковий номер, що визначає місце кожного критерію в їх загальній сукупності. Зазвичай, ранги відповідають числам натурального ряду: 1; 2; 3;...; n , де n – кількість ранжованих критеріїв. При цьому ранг, рівний одиниці, присвоюється найбільш важливому критерію, а n -й – несуттєвому критерію. Якщо експерт присвоює однакову кількість балів декільком критеріям, то їм надаються стандартизовані ранги.

Стандартизований ранг – це частка від ділення суми місць, зайнятих критеріями з однаковими рангами, на загальну кількість таких альтернатив.

Частота максимально можливих оцінок:

$$K_{100j} = m_{100j} : m_j; \quad (3)$$

де m_{100j} – кількість максимально можливих оцінок (100 балів), отриманих j -м критерієм.

Коефіцієнт активності експертів по кожному критерію:

$$K_{aej} = m_j : m. \quad (4)$$

Середня вага кожного критерію (нормована оцінка):

$$W_j = \sum_{i=1}^m W_{ij} : \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^m W_{ij}; \quad W_{ij} = C_{ij} : \sum_{j=1}^n C_{ij}; \quad (5)$$

де W_{ij} – середня вага (нормована оцінка), надана i -м експертом j -му критерію.

Розмах оцінок в балах:

$$L_j = C_{j \max} - C_{j \min}, \quad (6)$$

де $C_{j \max}$; $C_{j \min}$ – відповідно максимальна і мінімальна оцінки у балах, надані j -му критерію.

Для оцінювання загальної міри узгодженості думок експертів щодо всіх досліджуваних критеріїв застосовується коефіцієнт конкордації [161]

$$K_{\text{кон}} = 12 \sum_{j=1}^n d_j^2 : [m^2(n^3 - n) - m \sum_{i=1}^m T_i], \quad (7)$$

де d_j – різниця між сумою рангів за j -м критерієм і загальною середньою сумою, що визначається за формулою

$$d_j = S_j - \sum_{j=1}^n S_j : n, \quad (8)$$

де S_j – сума рангів, наданих j -му показнику, яка визначається за формулою $S_j = \sum_{i=1}^m R_{ij}$; (9)

$\sum_{j=1}^n S_j : n$ – середня арифметична сума рангів усіх n показників; T_i – допоміжний показник, який визначається за формулою:

$$T_i = \sum_{l=1}^L (t_l^3 - t_l), \quad (10)$$

де t_l – кількість зв'язаних рангів у кожній групі; l – поточний номер групи однакових рангів; L – кількість груп однакових рангів.

Як відомо, коефіцієнт конкордації змінюється в межах від 0 до 1,0. Якщо $K_{\text{кон}}=1,0$, то є повна узгодженість думок експертів; якщо $K_{\text{кон}}=0$, то узгодженість повністю відсутня. Ступінь узгодженості вважається прийнятною, якщо $K_{\text{кон}} > 0,5$.

Як відомо, статистична значимість (істотність) коефіцієнта конкордації перевіряється за критерієм Пірсона (χ^2), який розраховується за формулою:

$$\chi_p^2 = 12 \sum_{j=1}^n d_j^2 : \left[mn(n+1) - \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^m T_i \right]. \quad (11)$$

Розраховане значення критерію Пірсона (χ_p^2) зіставляється з табличним значенням (χ_T^2) для $(n-1)$ ступенів свободи та довірчої ймовірності $P=0,95$ або $P=0,99$. Якщо $\chi_p^2 > \chi_T^2$, то коефіцієнт конкордації вважається значимим.

Експертне опитування було проведено в три тури. По закінченню кожного туру проводилось розсилання результатів обробки даних всім обраним експертам, щоб вони могли ознайомитись з думками колег, а також загальними висновками та, за бажанням, змінити свої відповіді. При цьому, зберігалась повна анонімність всіх членів групи експертів. Така процедура дозволила поступово підвищити ступінь узгодженості думок експертів. Так, якщо після першого туру опитування коефіцієнт конкордації становив 0,502; після другого туру – 0,504, то після третього туру – 0,698.

Формально опитування можна було завершити і після першого туру, оскільки значення коефіцієнта конкордації було більше 0,5. Однак продовження процедури опитування дозволило досягти досить високого ступеня узгодженості думок експертів. Розрахунковий критерій Пірсона $\chi_p^2 = 167,47$, табличний $\chi_T^2 = 20,90$ за $P=0,99$. Оскільки розрахункове значення критерію Пірсона є більшим від табличного, то це свідчить про статистичну значимість коефіцієнта конкордації.

В табл. 3.2 наведена система статистичних показників для кожного критерію, розрахована на основі формул (1)–(6). Порівняння показників, наведених в табл. 3.2, дозволяє визначити критерії, яким експерти надали перевагу. Таким є критерій, який має найбільше значення середнього балу і найменше значення середнього рангу. Для цього критерію характерне також максимальне значення середньої ваги (нормованої оцінки). Водночас, найбільша частота максимально можливих оцінок (K_{100j}) характерна для критерію «Ціна санаторно-курортних послуг». Проте, експерти надали перевагу критерію за номером 1 «Імідж санаторно-курортного закладу».

Таблиця 3.2 – Оцінювання порівняльної вагомості критеріїв, що визначають привабливість рекреаційних закладів лікувально-оздоровчого типу

Критерії привабливості	Система статистичних показників					
	Середній ранг \bar{S}_j	Середнє значення в балах M_j	Частота максимально можливих оцінок K_{100j}	Коефіцієнт активності експертів K_{aej}	Середня вага фактора (нормована оцінка) W_j	Розмах оцінок в балах L_j
1	2	3	4	5	6	7
1. Імідж санаторно-курортного закладу	1,850	92,83	0,300	1,000	0,138	20
2. Екологічний стан території рекреаційного закладу	3,127	88,73	–	1,000	0,123	20
3. Рівень розвитку лікувальної бази	4,133	82,50	0,100	1,000	0,129	40

Продовження табл. 3.2

1	2	3	4	5	6	7
4. Наявні природні рекреаційні ресурси	3,767	84,83	–	1,000	0,122	20
5. Стан житлового фонду	5,567	76,33	–	1,000	0,119	40
6. Якість та різноманітність харчування	5,017	78,33	0,033	1,000	0,113	40
7. Професійна діяльність персоналу	5,433	77,17	0,033	1,000	0,117	50
8. Благоустрій території	7,400	65,50	–	1,000	0,090	30
9. Громадська інфраструктура рекреаційного закладу	9,000	35,67	–	1,000	0,049	30
10. Ціна санаторно-курортних послуг	2,833	89,83	0,367	1,000	0,127	30
11. Розташування відносно транспортних шляхів і транспортні послуги	6,243	73,12	–	1,000	0,109	30
12. Спортивна та анімаційно-дозвільна інфраструктури	8,125	42,80	0,112	1,000	0,055	30

Аналізування даних табл. 3.3 дозволяє зробити висновки, що, в першу чергу, споживачі санаторно-курортних послуг звертають увагу на імідж рекреаційного закладу, який формується, переважно, за рахунок реклами та інтерв'ю в засобах масової інформації, від знайомих та інших джерел інформації.

Враховуючи, що відвідувачами курортно-рекреаційних закладів в основному є представники середнього класу, велика увага, природно, приділяється і ціні санаторно-курортних послуг. Визначальним критерієм оцінювання привабливості лікувально-оздоровчого закладу є та-

кож наявні природні рекреаційні ресурси, які, зазвичай, визначають профіль цього закладу і є першоосною для його створення. Для зручності проведення аналізу в табл. 3.3 проранжовані всі досліджувані критерії в напрямку зниження їх відносної вагомості.

Таблиця 3.3 – Ранжування критеріїв в порядку зниження їх вагомості

Номери критеріїв згідно з відотною вагою	Критерії
1	Імідж санаторно-курортного закладу
2	Відповідність «ціна–якість» санаторно-курортних послуг
3	Наявні природні рекреаційні ресурси
4	Рівень розвитку лікувально-діагностичної бази
5	Екологічний стан території рекреаційного закладу
6	Якість та різноманітність харчування
7	Професійна діяльність персоналу
8	Стан житлового фонду
9	Розташування відносно транспортних шляхів, транспортні послуги
10	Благоустрій території
11	Спортивна та анімаційно-дозвільна інфраструктури
12	Громадська інфраструктура рекреаційного закладу

Безсумнівне зацікавлення викликає оцінювання впливу кожного експерта на ступінь узгодженості думок всієї експертної групи. З метою оцінювання впливу кожного експерта на ступінь узгодженості думок всієї експертної групи, починаючи з другого рядка, виключається послідовно відповідь кожного експерта і порівнюється значення коефіцієнта конкордації без врахування даних анкети виключеного експерта зі значенням коефіцієнта конкордації всієї групи, який знаходиться у першому рядку за нульовим номером і дорівнює 0,698 (табл. 3.4). Якщо, після виключення із розрахунків, коефіцієнт конкордації зростає, то зазначений експерт негативно вплинув на загальну узгодженість; якщо ж коефіцієнт конкордації знижується, то відповідний експерт, навпаки, позитивно вплинув на ступінь загальної узгодженості думок експертів.

Таблиця 3.4 – Коефіцієнти конкордації, отримані на основі послідовного виключення одного з експертів

Виключається експерт	Значення коефіцієнта конкордації, $K_{\text{кон}}$	Суттєвість коефіцієнта конкордації за критерієм Пірсона, χ_p^2
0	0,698	167,47
1	0,698	161,98
2	0,696	161,49
3	0,708	164,22
4	0,699	162,17
5	0,704	163,26
6	0,710	164,73
7	0,706	163,87
8	0,705	163,64
9	0,695	161,33
10	0,697	161,78
11	0,690	160,05
12	0,701	162,70
13	0,697	161,61
14	0,693	160,70
15	0,708	164,30
16	0,697	161,60
17	0,692	160,59
18	0,710	164,69
19	0,693	160,73
20	0,692	160,53
21	0,695	161,26
22	0,693	160,71
23	0,693	160,82
24	0,693	160,77
25	0,706	163,82
26	0,693	160,73
27	0,692	160,48
28	0,701	162,68
29	0,695	161,20
30	0,693	160,75

Ретельний аналіз даних табл. 3.4 дозволяє стверджувати, що особливого впливу на загальну величину ступеня узгодженості думок експертів не справив жоден із опитуваних фахівців. Як виняток, можна зазначити, що виключення експертів за номерами 6 і 18 дозволило збільшити коефіцієнт конкордації на 0,012 (0,710–0,698). Проте, таке зростання суттєво не вплинуло на узгодженість думок експертів за такого рівня коефіцієнта конкордації.

Значні аналітичні можливості містить і матриця переваг (табл. 3.5), суть якої полягає в тому, щоб оцінити скільки експертів надали перевагу певному критерію у порівнянні з іншими. Тобто матриця переваг визначає число випадків, коли критерій x визначається як більш важливий за критерій z .

Аналізування даних табл. 3.5 дозволяє зробити такі висновки. Першому критерію (ряд 1) надали перевагу у порівнянні з другим критерієм – 26 експертів; у порівнянні з третім критерієм – 22 експерти; у порівнянні з четвертим критерієм – 27 експертів і т. д. Другому критерію у порівнянні з першим критерієм надали перевагу – 2 експерти; у порівнянні з третім критерієм – 9 експертів і т. д. Аналогічно проводиться аналіз по всіх рядках. Найменше експертів надали перевагу дев'ятому критерію, тобто рівню розвитку громадської інфраструктури санаторно-курортних закладів за умови високого рівня розвитку загальної інфраструктури територіальної рекреаційної системи.

Таблиця 3.5–Матриця переваг

Критерій*	Критерій*											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	–	26	22	27	26	29	29	30	13	11	9	1
2	2	–	9	16	14	16	26	30	7	6	8	2
3	1	13	–	18	19	18	28	30	6	25	12	0
4	0	3	3	–	6	9	23	30	3	12	15	3
5	1	6	5	14	–	13	25	30	4	29	22	0
6	1	2	3	12	9	–	25	30	2	28	6	1
7	0	2	0	3	3	3	–	30	0	25	5	2
8	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0	0	0
9	8	16	17	21	22	22	29	30	–	1	2	0
10	1	7	0	10	12	12	22	30	2	–	1	3
11	0	10	8	7	2	7	10	30	3	12	–	5
12	6	9	3	2	1	29	23	30	5	7	4	–

*Примітка.** – критерії розміщені у послідовності згідно з табл. 3.1

Підсумовуючи вищевикладене, можна зі всією визначеністю стверджувати, що метод експертних оцінок Дельфі є ефективним інструментом щодо вибору тактики і стратегії розвитку санаторно-курортних закладів в ринкових умовах господарювання. Отримана інформація дозволяє органам управління звернути увагу, насамперед, на ті заходи покращення функціонування оздоровниць, які у найбільшій мірі цікавлять споживачів цього виду послуг і дозволять санаторно-курортним закладам вийти на абсолютно новий рівень функціонування.

Важливо також відзначити, що отримані результати оцінювання відносної вагомості критеріїв рекреаційної привабливості є характерними для санаторно-оздоровчих закладів лікувально-оздоровчого типу, до яких відносяться оздоровниці курорту «Хмільник».

3.3 Поліпшення якості санаторно-курортних послуг в системі стратегічного управління підприємствами

Практика функціонування суб'єктів курортного господарства України показує, що за якістю санаторно-курортних послуг вони ще не посіли належного місця на світовому ринку. Інтеграція цієї галузі в європейський та світовий простори можлива лише за умови удосконалення та приведення національного курортного господарства у відповідність до конкурентних вимог сучасності [5, 33, 42].

Однією з умов підвищення конкурентоспроможності курортно-рекреаційних підприємств є поліпшення якості санаторно-курортного продукту. При цьому, важливо не тільки досягти світових стандартів у цій галузі, а й використати переваги національного рекреаційного потенціалу та трудових ресурсів і створити особливий курортно-рекреаційний продукт, встановити власний стандарт якості. Надання більш якісних послуг рекреантам сприятиме збільшенню обсягу їх реалізації, прибутковості санаторно-курортних закладів, підвищенню їх іміджу та престижу.

Конкурентоспроможність санаторно-курортних послуг визначається співвідношенням рівня їхньої якості і ціни. Якість – це комплексне поняття, що всебічно характеризує ефективність діяльності, стиль управління, стратегію, маркетинг і організацію надання послуг, тому ефективне управління якістю є однією з найбільш актуальних проблем для санаторно-курортних закладів.

Надання більш якісних послуг порівняно з конкурентами надає переваги на ринку і сприяє формуванню постійних споживачів. В зв'язку з цим, виникає необхідність у створенні ефективної системи управління якістю санаторно-курортних послуг. Першим кроком у цьому напрямку є визначення сильних і слабких сторін санаторно-курортного продукту, тобто його оцінювання. Наступним етапом досліджень є розроблення оптимальної стратегії розвитку як окремих рекреаційних підприємств, так і галузі в цілому.

Система якості – сукупність організаційної структури, методик, процесів і ресурсів, необхідних для здійснення управління якістю

[200]. Управління якістю послуг – постійний, планомірний, цілеспрямований вплив на всіх організаційних рівнях підприємства на фактори та умови, що забезпечують надання послуг оптимальної якості і повноцінне їх споживання. При цьому, споживач є центральною ланкою в системі управління якістю. Якість обслуговування, з точки зору задоволення потреб споживача, тісно пов'язана з маркетингом, оскільки в основі лежить орієнтація на потреби споживача [200].

Щодо зовнішніх чинників, здатних впливати на якість санаторно-курортного продукту, то можливим є впровадження сертифікації цього виду послуг як гарантії стабільності їх якості. Сертифікація санаторно-курортних послуг може проводитись незалежними експертами, які мають необхідні знання в сфері організування рекреаційної діяльності та відповідні повноваження для цього. Передумовою для запровадження сертифікації санаторно-курортних послуг є розроблення державних стандартів якості та їх затвердження державними органами влади.

За аналогією до послуг підприємств готельного господарства, якість санаторно-курортних послуг включає такі компоненти: соціально-культурна якість, технічна, правова, економічна та функціональна (табл. 3.6).

Таблиця 3.6 – Складові якості санаторно-курортних послуг*

Складові якості	Сутність складових
Соціально-культурна	Рівень лікувального та оздоровчого ефекту від використання санаторно-курортних послуг; відповідність санаторно-курортних послуг рівню благополуччя людей, національним та регіональним особливостям; етика, естетика, високий рівень культури персоналу
Технічна	Забезпечення належної матеріально-технічної бази, при наданні послуг виконання принципів комплексності, своєчасності
Правова	Відповідність послуг вимогам законодавчих актів, нормативно-технічної документації, технології обслуговування та виконання робіт, вивчення та задоволення вимог споживачів
Економічна	Санаторно-курортні послуги повинні мати корисний ефект як для споживача, що полягає у відтворенні робочої сили, так і для санаторно-курортного закладу (одержання прибутку)
Функціональна	Якість процесу надання санаторно-курортних послуг з урахуванням усіх його складових (від бронювання номеру до від'їзду відпочивальника)

Примітка. * – розроблено авторами на основі даних джерела [200]

Отже, якість санаторно-курортних послуг є комплексним поняттям, що відбиває ефективність усіх сторін діяльності підприємства. Споживачі, зазвичай, цінують високу якість послуг і звертають увагу на всі її складові. Зважаючи на те, що послуги надають люди, які мають різний настрій, емоційний стан, здоров'я, бажання чи небажання працювати, різні риси характеру, їх якість є нестабільною. Незадовільна якість санаторно-курортних послуг може призвести до втрати споживача назавжди, що вказує на важливість забезпечення ефективного управління якістю на основі системного підходу.

Системність управління якістю санаторно-курортних послуг повинна включати такі етапи:

- 1) формування політики підприємства в сфері якості послуг;
- 2) визначення необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових) для забезпечення процесу надання якісних послуг;
- 3) оцінювання внутрішніх можливостей підприємства щодо поліпшення якості послуг, визначення ресурсного потенціалу та конкурентних переваг;
- 4) розроблення методик і технологій з системи якості;
- 5) управління ресурсами, включаючи мотивацію персоналу;
- 6) аналізування, оцінювання та контролювання якості санаторно-курортного продукту;
- 7) розроблення системи заходів, спрямованих на усунення існуючих та попередження виникнення можливих негативних характеристик санаторно-курортного продукту;
- 8) документування на всіх етапах управління якістю послуг.

Відповідальним за формування і реалізацію політики санаторно-курортного підприємства в сфері якості є вище керівництво, яке зобов'язане розробити, документально оформити та опублікувати політику якості санаторно-курортного продукту, а також забезпечити її зрозумілість та здійсненність. При цьому, політика якості пов'язана з визначенням критеріїв оцінювання рівня якості послуг, цілей забезпечення якості, формуванням репутації підприємства щодо якості, вибором підходів і завдань, необхідних для досягнення цілей у сфері якості. Важливим кроком в цьому напрямку є також призначення відповідальних працівників підприємства за реалізацію політики,

направленої на поліпшення якості санаторно-курортного продукту. Варто докладно визначити загальну та індивідуальну відповідальність і повноваження всього персоналу, діяльність якого впливає на якість послуг.

Визначити необхідні ресурси для забезпечення процесу надання якісних послуг можливо за допомогою функції планування. Крім того, керівництво санаторно-курортного закладу має створити методики поліпшення якості послуг, щоб конкретизувати експлуатаційні вимоги для всіх процесів, пов'язаних з їх реалізацією. Вирішальна роль тут належить маркетинговим дослідженням, які дозволяють визначити потреби, уподобання та ступінь задоволеності споживачів. При цьому, необхідно ввести в практику діяльності санаторно-курортних закладів постійне оцінювання внутрішніх ресурсних можливостей підприємства щодо поліпшення якості послуг, а також збирання інформації щодо якості послуг конкурентів. Інвестуючи кошти в поліпшення якості послуг, слід також пам'ятати про необхідність балансу між додатковими витратами і додатковими доходами, до яких ведуть такі дії. Це вимагає застосування системних методів кількісного підрахунку витрат і одержуваної економічної вигоди.

На відміну від матеріальних товарів, санаторно-курортні послуги надають і споживають у безпосередньому контакті та взаємодії обслуговуючого персоналу і відпочивальників. Тому фахівці, які обслуговують клієнта, під час надання послуг мають бути ввічливі, чуйні, доброзичливі, комунікабельні, ініціативні, спроможні самостійно приймати ефективні рішення. З метою заохочення персоналу до реалізації програм поліпшення якості санаторно-курортних послуг, керівництво може періодично проводити оцінку факторів, що стимулюють працівників до забезпечення високої якості послуг, та застосовувати їх на практиці. Для забезпечення стабільно високої якості санаторно-курортних послуг потрібно залучити найкращих фахівців і постійно вдосконалювати їх кваліфікацію (середнього медичного персоналу, лікарів, працівників їдальні і т. д.), оскільки поведінка і якість кожного співробітника впливають на якість надання послуг.

В деяких зарубіжних країнах з розвинутою індустрією гостинності, таких як Франція, Австрія, вже практикується перевірка систем

управління якістю незалежною третьою стороною, тобто сертифікація послуг. Застосування такого підходу в діяльності підприємств санаторно-курортної галузі України є можливим за умови розроблення системи критеріїв оцінювання відносно всіх видів послуг, що формують санаторно-курортний продукт.

Отже, на сьогоднішній день в Україні створена достатня кількість курортно-рекреаційних закладів, проте якість пропонованих ними послуг не задовольняє споживача повною мірою, на що вказує низький попит на путівки. В зв'язку з цим, існує необхідність підвищення ефективності управління якістю санаторно-курортних послуг на основі системного підходу, який передбачає створення системи управління якістю, здатної забезпечити надання послуг оптимальної якості і повноцінне їх споживання в сучасних умовах конкуренції. Важливим етапом в цьому процесі є формування та реалізація політики підприємства в сфері якості послуг.

В науковій літературі значна увага приділена питанням, пов'язаних з якістю туристичних послуг [5, 177]. Проте, питання поліпшення якості санаторно-курортних послуг є не достатньо висвітленими в спеціальній літературі. В зв'язку з цим, нами запропоновано метод оцінювання та контролювання якості санаторно-курортних послуг, який передбачає системний підхід до управління якістю послуг оздоровчих підприємств і дозволяє визначити ті критерії оцінювання якості, які негативно впливають на загальну кількість рекреантів. Для цього слід реалізувати такі кроки:

- оцінити критерії рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів за 5-ти бальною шкалою;
- розрахувати зважені оцінки критеріїв рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів;
- обчислити фактичну кількість рекреантів, враховуючи значення середнього бала та зважені оцінки критеріїв рекреаційної привабливості в розрізі кожного окремого критерію;
- на основі одержаних результатів розробити систему заходів поліпшення якості санаторно-курортного продукту за кожним критерієм оцінювання, який мав негативний вплив на загальну кількість рекреантів.

Оцінювання критеріїв рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів, на нашу думку, допоможе вирішити такі задачі:

- зорієнтувати потенційного споживача на ринку санаторно-курортних послуг і якнайповніше задовольнити його потреби;

- залучити додаткових інвесторів за рахунок виділення перспективних підприємств;

- виявити основні недоліки в системі господарювання рекреаційних об'єктів та вжити заходи з їх усунення;

- виділити конкурентні переваги кожного з досліджуваних оздоровчих закладів;

- визначити стратегію розвитку як окремих санаторно-курортних закладів, так і галузі в цілому;

- встановити відповідність між ціною путівки і якісними та кількісними характеристиками досліджуваних об'єктів.

Як відомо, оцінювання рекреаційних об'єктів може проводитись за якісними та кількісними характеристиками. Для того, щоб результати досліджень мали більш об'єктивний характер, ми пропонуємо використати комплексний підхід, що передбачає якісні та кількісні показники, на основі яких розробляються оціночні шкали. Звичайно, для рекреаційної сфери якісна оцінка має важливе значення. Це пов'язано, в першу чергу, з притаманною людям здатністю до порівняння. Відвідавши хоча б два рекреаційних заклади, вони обов'язково дадуть їм якісну оцінку, яку можна висловити за допомогою таких слів: «найкращий», «кращий», «гірший», «найпривабливіший», «вигідний» тощо. Така оцінка хоч і суб'єктивна, проте значно впливає на загальний результат визначення ступеню привабливості рекреаційного об'єкта. Недоліком якісної оцінки рекреаційних закладів є складність обробки даних. Існує також і вартісна оцінка рекреаційних підприємств. Ця оцінка особливо важлива при виборі інвесторами найпривабливіших об'єктів. При цьому, визначальними чинниками є їх географічне положення, наявні рекреаційні ресурси, розташування відносно транспортних шляхів, ступінь розвитку медичної та господарської частини підприємств тощо.

Для оцінювання показників рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів курорту Хмільник був використаний метод ан-

кетування, в результаті чого були отримані бальні оцінки за кожним критерієм привабливості (табл. 3.7). При цьому, всі оздоровниці оцінені за п'ятибальною шкалою.

Таблиця 3.7 – Результати оцінювання рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів курорту Хмільник

Санаторно-курортні заклади	Бали за критеріями*, A_{tt_j}											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. ДП «Клінічний санаторій «Хмільник»	5	5	5	5	5	5	4	5	5	5	5	5
2. ТОВ «Санаторій «Поділля»	3	5	4	5	3	3	5	3	4	3	5	4
3. Медичний центр реабілітації залізничників	4	4	4	4	5	4	3	5	4	4	5	4
4. Центральний Військовий санаторій «Хмільник»	2	4	2	4	1	2	2	3	2	2	5	3
5. Медичний реабілітаційний центр «Південний Буг»	2	4	3	3	3	2	3	2	2	2	4	2
6. Обласна фізіотерапевтична лікарня	2	4	3	2	2	1	5	1	1	2	5	1

Примітка. *– назви та послідовність критеріїв взяті з табл. 3.1

Для врахування відносної вагомості критеріїв рекреаційної привабливості, розраховані бальні оцінки по кожному j -показнику (A_{tt_j}) (див. табл. 3.7) множаться на значення середнього балу (\bar{M}_j) (наведені в табл. 3.2). Таким чином, визначаються зважені оцінки показників рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів в балах, максимальні бали оцінки j -го критерію з урахуванням його вагомості ($A_{tt_{jmax}}$) та середні бали оцінки (\bar{A}_{tt_i}) i -го санаторно-курортного закладу (табл. 3.8).

Таблиця 3.8 – Розрахунок зважених оцінок критеріїв рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів

Санаторно-курортні заклади	Зважені оцінки за критеріями $A_{ttj} \times \bar{M}_j: 100$,												Сер. бал оцінки $\overline{A_{tti}}$
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1. ДП «Клінічний санаторій «Хмільник»	4,64	4,44	4,13	4,24	3,82	3,92	3,09	3,27	1,78	4,49	3,66	1,78	3,6
2. ТОВ «Санаторій «Поділля»	2,78	4,44	3,30	4,24	2,29	2,35	3,86	1,97	1,43	2,69	3,66	1,43	2,9
3. Медичний центр реабілітації залізничників	3,71	3,55	3,30	3,39	3,82	3,13	2,32	3,28	1,43	3,59	3,66	1,43	3,1
4. Центральний Військовий санаторій «Хмільник»	1,86	3,55	1,65	3,39	0,76	1,57	1,54	1,97	0,71	1,80	3,66	1,07	2,0
5. Медичний реабілітаційний центр «Південний Буг»	1,86	3,55	2,48	2,54	2,29	1,57	2,32	1,31	0,71	1,80	2,92	0,71	2,0
6. Обласна фізіотерапевтична лікарня	1,86	3,55	2,48	1,70	1,53	0,78	3,86	0,66	0,36	1,80	3,66	0,36	1,9
Максимальний бал оцінки з урахуванням вагомості критеріїв, $A_{ttjmax}(\bar{M}_j)$	4,64	4,44	4,13	4,24	3,82	3,92	3,85	3,27	1,78	4,49	3,66	1,78	3,7

Аналіз даних табл. 3.8 показав, що найвищий бал оцінки рекреаційної привабливості мають: профспілковий санаторій «Хмільник» і Медичний центр реабілітації залізничників (відповідно 3,6 і 3,1 бали).

Для прогнозування кількості потенційних рекреантів певної територіальної рекреаційної системи (ТРС) широко використовуються так звані гравітаційні моделі [27–29]. Це вказує на можливість застосування зазначених моделей для оптимізації діяльності курортів. Адже, будь-який курорт можна розглядати як територіальну рекреаційну систему, оскільки він являє собою просторово організовану на території міста сукупність рекреаційних установ, які функціонують на основі використання ресурсів цієї території і просторово-територіально між собою поєднані [60; 105].

Класична гравітаційна модель має такий вигляд [27]:

$$K_{ij} = k \frac{m_i^m n_j^n}{r_{ij}^r}, \quad (12)$$

де K_{ij} – кількість рекреантів j -ї ТРС, які прибули з i -го пункту попиту; k – емпіричний коефіцієнт «тяжіння» (привабливості); m_i^m – чисельність населення i -го пункту попиту; n_j^n – ємність (максимально можлива кількість рекреантів) j -ї ТРС; r_{ij}^r – віддаль між j -ю ТРС та i -м пунктом попиту; m, n, r , – деякі емпіричні коефіцієнти.

Однак, ця модель має певні недоліки: по-перше, вона не відображає вплив чинників, які впливають на рекреаційну привабливість окремих рекреаційних підприємств та курорту в цілому, і, по-друге, не враховує їх відносну вагомість для рекреантів.

Враховуючи значення середнього бала та зважених оцінок критеріїв рекреаційної привабливості, запропоновано визначити кількість рекреантів i -го санаторно-курортного закладу за такою формулою:

$$K_i = \frac{\overline{A_{tti}} \times n_i}{A_{ttjmax}(\overline{M}_j)}, \quad (13)$$

де K_i – кількість рекреантів i -го санаторно-курортного закладу; $\overline{A_{tti}}$ – середній бал оцінки i -го санаторно-курортного закладу; n_i – ємність (максимально можлива кількість рекреантів i -го санаторно-курортного закладу; A_{ttjmax} – максимальний бал оцінки j -го критерію; $A_{ttjmax}(\overline{M}_j)$ – максимальний бал оцінки j -го критерію з урахуванням його вагомості.

При цьому, середній бал оцінки i -го санаторно-курортного закладу визначається за формулою:

$$\overline{A_{tti}} = \frac{\sum A_{tj} \times \overline{M}_j}{100 \times m_j}, \quad (14)$$

де m_j – кількість критеріїв оцінювання (в нашому випадку 12).

Максимальний бал оцінки j -го критерію з урахуванням його вагомості визначається за формулою:

$$A_{ttjmax}(\overline{M}_j) = A_{ttjmax} \times \overline{M}_j : 100, \quad (15)$$

при цьому $K_i \leq n_i$; $\overline{A_{tti}} \leq A_{ttjmax}(\overline{M}_j)$.

Використовуючи дані табл. 3.8, можна прийти до висновку, що, наприклад, ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» не може досягти максимального завантаження, певною мірою, за рахунок недостатньо високого рівня роботи персоналу. Аналогічно визначаються критерії,

що негативно впливають на показники відвідуваності решти досліджуваних оздоровниць.

Якщо для ТРС використовується показник ємності (максимально можливої кількості рекреантів), то для окремих санаторно-курортних закладів доцільно застосовувати також показник максимальної кількості реалізованих ліжко-місць, оскільки термін перебування однієї людини в оздоровниці може сильно коливатися. При цьому, розрахунковим показником буде кількість реалізованих ліжко-місць.

Контролювати міру задоволення споживачів пропонованою якістю санаторно-курортних послуг слід за допомогою анкетного опитування, аналізування скарг та пропозицій. Важливо також створити систему задоволення скарг споживачів. Зауваження, висновки та рекомендації, отримані в результаті аналізування, оцінювання та контролювання якості санаторно-курортного продукту, повинні бути оформлені в документальній формі і передані на розгляд керівництву для вжиття необхідних заходів з розробки програми поліпшення якості послуг.

Важливим етапом стратегічного управління підприємствами є оцінювання природно-ресурсного потенціалу санаторно-курортних закладів за допомогою системи кількісних та якісних показників.

В основі діагностики рекреаційного потенціалу санаторно-курортних підприємств лежить оцінювання існуючих ресурсів і визначення можливостей розвитку у порівнянні з організаціями-конкурентами. Адже ресурси підприємства закладають основи його конкурентних переваг на ринку, а також впливають на вибір стратегічних цілей організації.

Як відомо, для ефективної діяльності будь-якого санаторно-курортного підприємства необхідні ресурси: матеріальні (основні фонди, запаси), фінансові, трудові та природні рекреаційні ресурси. З огляду на це, нами запропоновано перелік основних критеріїв, що визначають рекреаційний потенціал санаторно-курортних закладів і можуть бути кількісно виражені (крім природних рекреаційних ресурсів) (табл. 3.9).

Таблиця 3.9 – Опис критеріїв оцінювання рекреаційного потенціалу оздоровниць курорту Хмільник

№ з/п	Санаторно-курортні заклади	Критерії					
		Кількість ліжко-місць	Площа санаторію, га	Природні рекреаційні ресурси	Кваліфікований середній медичний персонал, %	Кваліфіковані лікарі, %	Основні фонди, тис. грн
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	ДП «Клінічний санаторій «Хмільник»	880	25,90	Мінеральні радонові води, поруч ліс, озеро, розташований за межами міста	83,6	86,0	23141,50
2.	ТОВ «Санаторій «Поділля»	620	16,00	Мінеральні радонові води, поруч ліс, озеро, розташований за межами міста	94,3	94,4	19663,00
3.	Медичний центр реабілітації залізничників	400	20,50	Мінеральні радонові води, штучні озера, розташований в центрі міста	62,6	74,2	31740,00
4.	Центральний Військовий санаторій «Хмільник»	450	55,00	Мінеральні радонові води, озеро на території, поруч річка, розташований на околиці міста, містить хвойні насадження	70,2	61,3	31611,68
5.	Медичний реабілітаційний центр «Південний Буг»	170	8,813	Мінеральні радонові води, поруч річка, розташований в центрі міста	65,8	93,3	11651,2
6.	Обласна фізіотерапевтична лікарня	200	2,584	Мінеральні радонові води, розташована в центрі міста	90,0	88,5	5525,91

Для дослідження взято дані по шести основних оздоровницях курорту Хмільник. Згідно з даними, отриманими частково з фінансової звітності досліджуваних підприємств, решта – емпіричним шляхом, побудовано шкалу оцінок рекреаційного потенціалу оздоровниць курорту Хмільник. При цьому, для переходу від кількісного вираження критеріїв до бального для кожного з них визначається мінімальне та максимальне значення. Різниця між максимальним та мінімальним

значеннями за обраними критеріями розбивається на п'ять кратних інтервалів, кожному з яких відповідає бал від 1 до 5 (табл. 3.10).

Таблиця 3.10 – Шкала оцінок рекреаційного потенціалу санаторіїв курорту Хмільник

Кількість ліжок—місць	Площа санаторію, га	Природні рекреаційні ресурси	Кваліфікований середній медичний персонал, %	Кваліфіковані лікарі, %	Основні фонди, тис. грн	Бали оцінки, RP
1	2	3	4	5	6	7
170–312	2,58–13,06	Мінеральні радонові води, розташований в центрі міста	62,6–68,9	61,3–67,9	5525,91–10768,72	«1»
313–454	13,07–23,54	Мінеральні радонові води, розташований в центрі міста, велика кількість насаджень	69,0–75,2	68,0–74,5	10768,73–16011,54	«2»
455–597	23,55–34,02	Мінеральні радонові води, поруч річка, розташований в центрі міста	75,3–81,6	74,6–81,1	16011,55–21254,36	«3»
598–739	34,03–44,50	Мінеральні радонові води, озеро, річка, містить хвойні насадження	81,7–88,0	81,2–87,7	21254,37–26497,18	«4»
740–880	44,51–55,00	Мінеральні радонові води, поруч ліс, озеро, розташований за межами міста	88,1–94,3	87,8–94,4	26497,19–31740,00	«5»

На практиці оцінювання кадрового потенціалу є досить складним, адже потребує врахування продуктивності праці окремих співробітників, їх освіти, навичок, досвіду, кваліфікації, ефекту синергізму. Тому зазначена методика оцінювання потенціалу може бути розширена за наявності повнішої інформації відносно ресурсів організацій.

Загальний бал рекреаційного потенціалу визначається для кожного санаторно-курортного закладу як середнє арифметичне окремих критеріїв за формулою:

$$RP = \frac{\sum_{i=1}^n a_i b_i \dots n_i}{N}, \quad (16)$$

де a_i, b_i, \dots, n_i – оцінка в балах по кожному окремому критерію i -го санаторно-курортного закладу; N – кількість критеріїв; RP – рекреаційний потенціал.

За результатами оцінювання рекреаційного потенціалу досліджуваних об'єктів (табл. 3.11) можна прийти до висновку, що найбільший природно-ресурсний потенціал мають Профспілковий санаторій «Хмільник», ТОВ «Санаторій «Поділля» та Центральний Військовий санаторій «Хмільник».

Результати оцінювання рекреаційного потенціалу підприємства слід використати при визначенні базової стратегії організації. При цьому, слід врахувати як власні ресурсні можливості, так і досягнення конкурентів. Провідні сильні підприємства повинні прагнути до максимального використання своїх можливостей, тоді як слабкі фірми повинні обирати стратегії, що можуть збільшити їхню силу. Якщо ж таких стратегій немає, слабка організація вимушена залишити цю галузь.

Таблиця 3.11 – Результати оцінювання рекреаційного потенціалу санаторно-курортних закладів Хмільника

№ з/п	Санаторно-курортні заклади	Оцінка за критеріями:						Загальний бал оцінки, RP
		Кількість ліжко-місць	Площа санаторію, га	Природні рекреаційні ресурси	Кваліфікований середній медичний персонал, %	Кваліфіковані лікарі, %	Основні фонди, тис. грн	
1.	ДП «Клінічний санаторій «Хмільник»	5	3	5	4	4	4	4,17
2.	ТОВ «Санаторій «Поділля»	4	2	5	5	5	3	4,00
3.	Медичний центр реабілітації залізничників	2	2	4	1	2	5	2,67
4.	Центральний Військовий санаторій «Хмільник»	2	5	4	2	1	5	3,17
5.	Медичний реабілітаційний центр «Південний Буг»	1	1	3	1	5	2	2,17
6.	Обласна фізіотерапевтична лікарня	1	1	1	5	5	1	2,33

На основі значень інтегральних критеріїв: привабливості санаторно-курортних закладів та їх природно-ресурсного потенціалу, можна

побудувати матрицю стратегічних пріоритетів для інвестування в розвиток досліджуваних підприємств (рис. 3.3).

		Рівень рекреаційної привабливості підприємства		
		Високий	Середній	Низький
Природно-ресурсний потенціал	Високий	«Лідер -1» Утримування лідерських позицій Максимальне інвестування	«Лідер – 3» Пошук перспективних сегментів, спрямованих на підтримку позицій Контрольоване інвестування	«Генератор прибутку» Підтримка позиції Пошуки фінансових ресурсів Підтримуюче інвестування
	Середній	«Лідер – 2» Підтримування сильних сторін за допомогою контрольованого інвестування	«Середній бізнес» Вибіркове інвестування Скорочення в окремих напрямках	«Аутсайдер – 2» Мінімізація інвестицій Злиття чи зміна спеціалізації
	Низький	«Сумнівний бізнес» Виділення своїх ринкових ніш Розгляд варіантів придбання (значні інвестиції) Планове скорочення	«Аутсайдер – 1» Вибіркове інвестування Можливий варіант виходу	«Аутсайдер – 3» Відмова від інвестицій Ліквідація

	– зона низького стратегічного пріоритету для інвестування;
	– зона середнього стратегічного пріоритету для інвестування;
	– зона високого стратегічного пріоритету для інвестування.

Рисунок 3.3 – Матриця стратегічних пріоритетів для інвестування санаторно-курортних підприємств (розроблено авторами на основі матриці General Electric/McKinsey)

Як видно з рис. 3.3, побудована матриця містить три зони стратегічних пріоритетів для інвестування. Із досліджуваних санаторно-курортних підприємств курорту Хмільник, в зону високого стратегічного пріоритету увійшли Клінічний санаторій «Хмільник» і Медичний центр реабілітації залізничників і зайняли позиції відповідно «Лідера – 1» і «Лідера – 2». В зоні середнього стратегічного пріоритету знаходяться три підприємства: ТОВ «Санаторій «Поділля» отримало умовну назву «Генератор прибутку», Центральний Військовий санаторій «Хмільник» - «Середній бізнес», Медичний реабілітаційний центр

«Південний Буг» – «Сумнівний бізнес». Обласна фізіотерапевтична лікарня знаходиться в зоні низького стратегічного пріоритету з умовною назвою «Аутсайдер – 2». Відповідно до зайнятих позицій керівникам санаторно-курортних підприємств слід вибрати відповідні стратегії інвестування для забезпечення ефективного використання рекреаційних ресурсів.

Таким чином, сьогодні виникає необхідність в пошуку нових підходів та принципів організації господарської діяльності курортно-рекреаційних закладів, основними з яких є:

- точне знання потреб споживачів, ринкової ситуації та реальних можливостей підприємства;
- якнайповніше задоволення потреб споживачів;
- постійна адаптація стратегії підприємства до вимог споживачів, що постійно змінюються;
- ефективна реалізація послуг на конкретних ринках у запланованих обсягах та у визначені терміни.

Всі перелічені принципи відповідають ринковій концепції маркетингу, що вказує на важливість її практичного застосування на підприємствах санаторно-курортної галузі. Питання організації маркетингової діяльності санаторно-курортних підприємств досліджуються в наукових працях таких вітчизняних та іноземних авторів, як А. М. Ветитнев [24; 25; 26; 27], Л. О. Суліменко [186], С. Мельниченко [107], С. Суров [187], Ю. В. Кульпіна [94], Л. М. Шульгіна [207], С. В. Скибінський [180] та ін.

Як зазначається в джерелах [25, 27], для успішної організації рекреаційної діяльності на ринку важливими є такі етапи:

- проведення постійних досліджень попиту, конкурентів, середовища;
- моніторинг відповідності рівня послуг до вимог рекреантів;
- грамотне визначення цільових сегментів ринку;
- гнучке ціноутворення;
- продумане просування санаторного продукту.

Для цього необхідна організація планомірних маркетингових досліджень, результати яких повинні скласти основу для удосконалення рекреаційного продукту, створення нових послуг, підвищення якості курортного лікування та обслуговування [26]. Під маркетинговими дослідженнями розуміють систематичне визначення кола даних, необхідних у розв'язанні маркетингової задачі, що стоїть перед фірмою:

їхній збір, аналіз і звіт про отримані відомості, висновки і рекомендації [186]. При цьому, санаторно-курортний маркетинг виступає концепцією управління курортно-рекреаційним підприємством, яка передбачає всебічне вивчення потреб клієнтів в курортному лікуванні та відпочинку для найбільш повного їх задоволення шляхом комплексних зусиль з виробництва, реалізації та просування санаторно-курортного продукту на конкурентному ринку з метою одержання прибутку і досягнення інших цілей підприємства [24; 186].

На основі маркетингових досліджень, санаторно-курортні підприємства можуть отримувати інформацію, необхідну для оцінювання та контролювання якості санаторно-курортних послуг. Все це вимагає узгодженої роботи багатьох відділів і служб лікувально-оздоровчого закладу, а також створення служби маркетингу, яка покликана представляти інтереси організації у взаємовідносинах зі споживачами. Служба маркетингу санаторно-курортних закладів Росії, наприклад, є складовою частиною загальної структури управління і, найчастіше, формується за функціональним принципом. Оскільки кадрові можливості санаторно-курортного закладу, як правило, обмежені, на практиці за кожну функцію (або декілька функцій) може відповідати один менеджер. Якщо ж розглянути місцезнаходження служби маркетингу в організаційній структурі санаторію, то її можна віднести до штабних підрозділів з підпорядкуванням головному лікарю, що передбачає співпрацю відділу маркетингу безпосередньо з керівником підприємства.

Крім того, служба маркетингу взаємодіє з іншими підрозділами підприємства: з підрозділами обслуговування, з бухгалтерією, з планово-економічним відділом. Так, з підрозділами обслуговування відбувається обмін інформацією про рівень обслуговування, про завантаження санаторію, проводяться внутрішні маркетингові дослідження. Тоді як з бухгалтерією відбувається взаємозв'язок з питань виконання плану реалізації путівок, формування бази даних для ціноутворення, а з планово-економічним відділом співпраця служби маркетингу полягає в спільній розробці і виконанні господарсько-фінансового плану санаторію, ціноутворенні, аналізі результатів роботи. Узгоджена робота всіх відділів підприємства, включаючи службу маркетингу, здатна забезпечити реалізацію стратегічних цілей організації та досягнення кінцевої мети діяльності підприємства на визначений період.

Одним із факторів, що перешкоджає стабільній ефективній рекреаційній діяльності санаторно-курортних підприємств, є сезонність попиту на їх послуги, яка за результатами досліджень є характерною практично для всіх оздоровниць. Автором джерела [154] виділено такі основні негативні наслідки впливу чинника сезонності на роботу оздоровчих закладів:

- нерівномірність надходження доходів;
- переведення частини персоналу на неповний робочий день;
- зростання цін на санаторно-курортні послуги.

Сезонність у діяльності санаторно-курортних закладів досліджена у працях Г. М. Алейнікової [3], І. М. Пожарицької [136], Н. В. Старостенко [183], Н. О. Рибалко [154] та інших.

Невирішені частини проблеми полягають у постійному пошуку ефективних методів та інструментів, які дозволять зменшити негативний вплив фактора сезонності на діяльність курортно-рекреаційних підприємств.

Один із таких методів, а саме – використання курортного депозиту – запропоновано в роботі Н. О. Рибалко [154]. На його думку кошти, отримані в результаті використання курортного депозиту, дозволять вирішити проблему нестачі фінансових ресурсів, викликану впливом чинника сезонності на діяльність санаторно-курортних підприємств. Крім того, аналогічно до кредитування споживчих товарів, слід запровадити в практику реалізації санаторно-курортних послуг курортний кредит, який передбачає взаємодію трьох суб'єктів економічних відносин: фізичної особи, яка має потребу в оздоровленні, рекреаційного закладу та банківської установи.

Крім зазначених методів зменшення негативного впливу фактору сезонності на рекреаційну діяльність санаторно-курортних підприємств, слід використовувати методи прогнозування, які дадуть можливість Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності обрати оптимальні обсяги і строки реалізації пільгових путівок. В зв'язку з цим, на основі проведених досліджень діяльності підприємств курортно-рекреаційної сфери, нами запропоновано методику визначення прогнозу обсягу реалізації послуг за місяцями на наступний рік, який можна розрахувати за допомогою одного із методів економічного прогнозування, а саме – простого методу екстраполяції тенденції на основі індексу сезонності.

Як відомо, рекреаційна діяльність санаторно-курортних підприємств характеризується циклічними коливаннями, які викликані сезонним характером споживання таких послуг. При цьому, для ефектної реалізації таких послуг надзвичайно важливо вивчити тенденцію сезонних коливань, що склалися для кожного окремого курорту чи оздоровниці, і розробити прогнози на найближчу перспективу, головним чином, на наступний рік.

Для вивчення сезонних коливань використовуються спеціальні показники, які називаються індексами сезонності, а сукупність їх утворює сезонну хвилю [40]. Так, за даними фінансово-господарської звітності ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» за 2007–2010 рр., можна розрахувати індекси сезонності, побудувати сезонну хвилю і прогноз кількості оздоровлених осіб на окремі місяці 2011 р. Початкові та розрахункові дані заносяться в табл. 3.12.

Таблиця 3.12 – Кількість оздоровлених осіб ДП «Клінічний санаторій «Хмільник» ЗАТ «Укрпрофоздоровниця»

Місяці	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	Разом за 4 роки (2+3+4+5)	В середньому за 4 роки \bar{y}_i	Індекс сезонності $\left(\frac{\bar{y}_i}{\bar{y}}\right) 100$	Прогноз кількості оздоровлених осіб на 2011 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Січень	934	996	1267	1086	4283	1070	84	860
Лютий	906	1145	1312	1192	4555	1138	90	922
Березень	941	1281	1371	1217	4810	1202	95	973
Квітень	877	1007	1216	1164	4264	1066	84	860
Травень	896	1272	1377	1203	4748	1187	93	953
Червень	884	1356	1572	1242	5054	1263	99	1014
Липень	1348	1532	1498	1496	5874	1468	116	1188
Серпень	1333	1557	1613	1481	5984	1496	118	1209
Вересень	1329	1424	1311	1409	5473	1368	108	1106
Жовтень	1321	1378	1307	1172	5178	1294	102	1045
Листопад	1330	1334	1318	1098	5080	1270	100	1024
Грудень	1296	1483	1420	1210	5409	1352	106	1086
Разом	13395	15765	16582	14970	60712	–	1200	12297
						1264	100	

При цьому, індекс сезонності визначається за формулою [40]:

$$i_c = \frac{\bar{y}_i}{\bar{y}}, \quad (17)$$

де \bar{y}_i – середнє значення показника за прийнятий проміжок часу (у нашому прикладі середня величина за кожний місяць, гр. 7); \bar{y} – середнє

значення показника за весь період; k – кількість років ($k = 1, 2, 3, 4$); n – кількість місяців ($n = 1, 2, 3, \dots, 12$).

При цьому, середнє значення кількості оздоровлених осіб за місяць та середнє значення зазначеного показника за весь період визначаються за формулами:

$$\bar{y}_i = \frac{\sum_i y_i}{k}; \bar{y} = \frac{\sum_j \bar{y}}{n} = \frac{\sum_j \sum_i y_{ij}}{kn}.$$

Розраховані індекси сезонності створюють сезонну хвилю (рис. 3.4), яку можна вважати типовою для санаторно-курортних закладів курорту Хмільник.

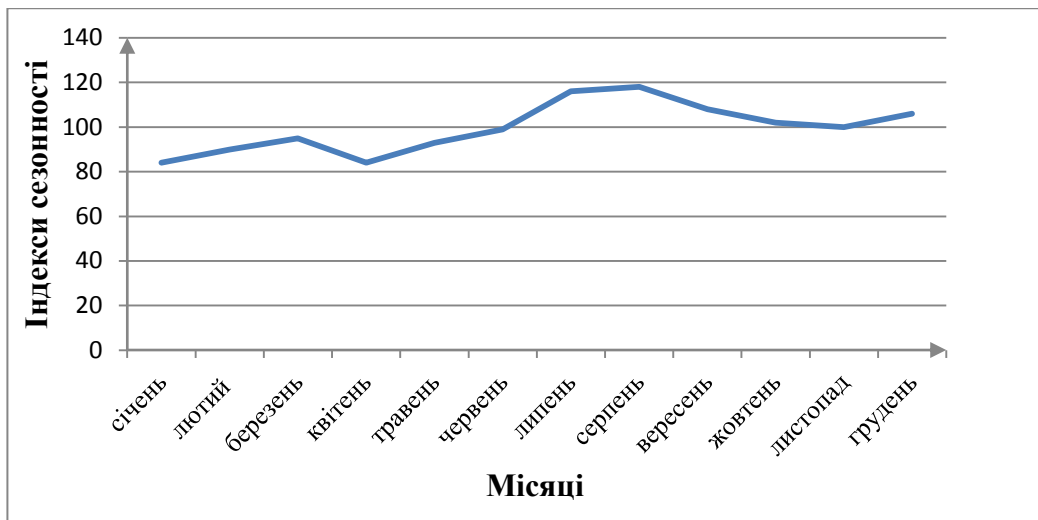

Рисунок 3.4 – Сезонна хвиля кількості рекреантів курорту Хмільник

Таким чином, за допомогою побудованої сезонної хвилі можна зробити висновок, що протягом року в санаторно-курортних закладах курорту Хмільник найменша кількість відпочивальників характерна для січня і квітня, а найбільша завантаженість спостерігається в літні місяці, а саме в липні і серпні, що певною мірою пов'язано з періодами відпусток.

На основі розрахованого індексу сезонності та планового показника кількості оздоровлених осіб на наступний рік складено помісячний прогноз цього показника на 2011 р. При цьому використано таку залежність:

$$\hat{Q}_i = \frac{\hat{Q}_i \cdot i_c}{100}, \quad (18)$$

де \hat{Q}_i – очікувана місячна кількість оздоровлених осіб ($i=1,2,\dots,12$); \hat{Q} – очікувана річна кількість оздоровлених осіб; i_c – індекс сезонності; n – кількість періодів ($n = 12$).

Отже, за допомогою простого методу екстраполяції тенденції на основі індексу сезонності можна побудувати сезонну хвилю, що відображає динаміку зміни досліджуваного показника (в нашому випадку кількості оздоровлених осіб) протягом року. Крім того, можна розрахувати прогнозовані показники кількості оздоровлених осіб на кожен місяць наступного року. Ці дані можна використати в роботі відділу реалізації санаторно-курортного закладу для більш ефективного бронювання номерів, особливо на період неповного завантаження оздоровниці. Враховуючи сезонні коливання кількості відпочивальників, служба постачання може запланувати закупівлю необхідних обсягів продуктів харчування на кожен місяць, що дасть змогу уникнути їх псування, а відповідно принесе економію за цією статтею витрат.

Результати проведених досліджень слід використати і в роботі служби маркетингу, яка може організувати додаткову рекламну компанію та застосувати інші заходи з просування на ринку санаторно-курортних послуг в період, що передує мінімальному завантаженню оздоровниці. Це дасть змогу покращити загальні показники виконання плану реалізації, а отже і зменшити негативний вплив чинника сезонності на діяльність санаторно-курортних підприємств. Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності слід планувати закупку пільгових путівок на період найменшого завантаження оздоровниць згідно з побудованою сезонною хвилею.

В ринковій економіці жодне підприємство не може досягти стабільного успіху, якщо не буде використовувати планування і прогнозування в управлінській діяльності. Адже, на основі прогнозів і планів розробляється стратегія і тактика підприємства для досягнення його основних цілей. Так, прогноз можна визначити як «ймовірне науково-аргументоване (на підставі системи факторів і доказів) судження про стан об'єктів (процесів) в майбутньому, альтернативні шляхи і строки досягнення певних результатів» [40].

Різний ступінь невизначеності використовуваної інформації про майбутнє зумовлює використання різних методів і прийомів в прогнозуванні і плануванні. Так, для аналізу тенденцій на основі динамічних

рядів та побудови прогнозу з урахуванням закономірностей, що склалися в «передісторії», широко використовується рівняння Тренда [40]

$$y = f(t) + \varepsilon, \quad (19)$$

де $f(t)$ – детермінована не випадкова компонента явища; ε – стохастична випадкова компонента в процесі; t – час (1, 2, 3, ..., n).

Для аналізу тенденцій зміни кількості оздоровлених осіб підприємствами ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» використано часовий тренд, який характеризує зміну явища в часі.

Аналіз даних кількості оздоровлених осіб за 2001-2010 рр. показав, що найбільш точними рівняннями тренда, які характеризують досліджуваний показник, є такі моделі (рівняння):

–лінійне:

$$y = a_0 + a_1 t, \quad (20)$$

–напівлогарифмічне:

$$y = a_0 + a_1 \ln t, \quad (21)$$

–квадратичне:

$$y = a_0 + a_1 t + a_2 t^2, \quad (22)$$

–степеневе-експоненціальне:

$$y = a_0 t^{a_1} e^{a_2 t}, \quad (23)$$

де y – фактичне значення функції; a_0, \dots, a_i – параметри рівняння, для визначення яких використовується метод найменших квадратів; e – основа натуральних логарифмів ($e = 2,71828\dots$).

З метою вибору рівняння, яке дозволяє зробити найбільш точний прогноз, визначаються їх основні статистичні характеристики (табл. 3.13): парний лінійний коефіцієнт кореляції для лінійного рівняння та парне кореляційне відношення – для нелінійних:

$$r = \frac{n \sum yt - \sum y \sum t}{\sqrt{[n \sum t^2 - (\sum t)^2][n \sum y^2 - (\sum y)^2]}}; \quad \eta = \sqrt{1 - \frac{\sum (y - \hat{y})^2}{\sum (y - \bar{y})^2}}$$

Таблиця 3.13 – Основні характеристики рівнянь

№ з/п	Статистичні характеристики	Моделі			
		$y = a_0 + a_1 t$	$y = a_0 + a_1 \ln t$	$y = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$	$y = a_0 t^{a_1} e^{a_2 t}$
1.	Парний лінійний коефіцієнт кореляції $-r$ (кореляційне відношення η)	0,852	0,757	0,857	0,874
2.	Середнє відхилення між фактичними даними та розрахованими на підставі рівнянь (середня помилка апроксимації $-\bar{\varepsilon}$, %)	5,534	6,840	5,211	4,687

Про щільність зв'язку між результативним і факторним показниками можна судити за такими параметрами парного кореляційного відношення: якщо $r, \eta < 0,5$, то зв'язок слабкий, якщо $0,5 \leq r, \eta \leq 0,7$, то зв'язок середній і якщо $r, \eta > 0,7$, то зв'язок сильний. Крім тісноти зв'язку, для оцінювання адекватності рівняння визначається також середня помилка апроксимації:

$$\bar{\varepsilon} = \frac{1}{n} \cdot \frac{\sum (y - \hat{y})}{y} \cdot 100\%. \quad (24)$$

Проаналізувавши статистичні характеристики відібраних рівнянь, можна прийти до висновку, що найбільш точно описує динаміку досліджуваного показника степенево-експоненціальне рівняння $y = a_0 t^{a_1} e^{a_2 t}$, оскільки для нього характерне найбільше значення кореляційного відношення і найменше значення середньої помилки апроксимації.

В табл. 3.14 наведені фактичні і розраховані на підставі відібраного рівняння значення досліджуваного показника (кількості оздоровлених осіб структурними підрозділами ЗАТ «Укрпрофоздоровниця») та відхилення між ними.

Таблиця 3.14 – Фактичні і розрахункові значення кількості оздоровлених осіб ЗАТ «Укрпрофоздоровниця»

Роки	Фактичне значення функцій	Розрахункове значення функцій	Відхилення	
			Абсолютне	Відносне
2001	458837	461580	-2743	-0,6
2002	454420	466536	-12116	-2,7
2003	474899	458291	16608	3,5
2004	475803	444966	30837	6,5
2005	442099	429273	12826	2,9
2006	371487	412462	-40975	-11,0
2007	367479	395204	-27725	-7,5
2008	378110	377894	216	0,1
2009	399242	360780	38462	9,6
2010	335765	344016	-8251	-2,4

Враховуючи, що відібране рівняння відзначається високими статистичними характеристиками ($\bar{\epsilon}$ і η), воно було використане для побудови прогнозу кількості оздоровлених осіб ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» на наступних 5 років (табл. 3.15).

Таблиця 3.15 – Прогноз кількості оздоровлених осіб підприємствами ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» на 2011–2015 рр.

Роки	Прогнозне значення кількості оздоровлених осіб
2011	311911
2012	296673
2013	282013
2014	267942
2015	254461

Для цього в рівняння тренда замість t підставляється послідовний ряд чисел $n + t$, де $t = 1; 2; 3; \dots; n$, в результаті чого розраховуються прогнозні значення показника чисельності оздоровлених осіб. При цьому, умовно вважається, що тенденції, які склалися в «передісторії», будуть відносно незмінно діяти і в прогнозованому періоді.

Побудований прогноз свідчить про можливе падіння кількості оздоровлених осіб ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» протягом наступних п'яти років, що вказує на важливість розробки і впровадження нових підходів до управління санаторно-курортними підприємствами для керівників вищого і середнього рівнів, основними з яких є: точне знання потреб споживачів, ринкової ситуації та реальних можливос-

тей підприємства; адаптація стратегії підприємства до вимог споживачів, що постійно змінюються; ефективна реалізація послуг на конкретних ринках у запланованих обсягах та у визначені терміни.

Таким чином, для аналізу тенденцій на основі динамічних рядів та побудови прогнозу показників діяльності санаторно-курортних підприємств можна успішно використовувати метод екстраполяції трендів. Науково обґрунтовані прогнози в санаторно-курортній сфері повинні стати основою для розробки інтегрованих стратегічних планів розвитку рекреаційних підприємств [159].

Щоб розробляти ефективні стратегії управління, менеджери санаторно-курортних підприємств повинні враховувати вплив всіх складових інтегрованого менеджменту послуг. Адже, підприємства, керівництву яких вдалося скласти ефективні і дійсно інтегровані стратегічні плани, мають значно більше шансів досягти успіху в сучасних умовах ринку. І навпаки, підприємства, які не визнають значення цих компонентів стратегічного менеджменту, ризикують програти в конкурентній боротьбі тим, хто більш успішно адаптувався до різких змін ринкового середовища.

Висновки до розділу 3

З метою підвищення соціально-економічної ефективності використання рекреаційних ресурсів у 3-му розділі монографії представлено структуру організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами, проведено оцінювання відносної вагомості критеріїв, що характеризують рекреаційну привабливість санаторно-курортних закладів, розроблено метод оцінювання та контролювання якості санаторно-курортних послуг, а також запропоновано альтернативні підходи до вибору і розроблення стратегій розвитку оздоровчих підприємств.

Реалізація стратегії сталого розвитку санаторно-курортної сфери в Україні неможлива без ефективного організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів, мета якого полягає у максимальному задоволенні рекреаційних потреб суспільства з урахуванням реальних можливостей природи задовольнити ці потреби сьогодні і в майбутньому. Тому, в структурі такого механізму умовно виділено дві підсистеми: екологічну та економічну.

Для узгодження розвитку двох підсистем організаційно-економічного механізму використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами, ми запропонували створити рекреаційний кластер, метою якого є не лише розвиток курортної галузі регіону, а й забезпечення раціонального використання рекреаційних ресурсів з усім комплексом природоохоронних заходів, необхідних для цього. Фінансове забезпечення діяльності рекреаційного кластера можливе за рахунок оплати послуг, що надаватиме Координаційна Рада учасникам кластера. При цьому, необхідно створити спеціальний фонд, використання якого слід здійснювати за такими напрямками: розвиток соціальної інфраструктури, природоохоронні заходи та реалізація державних програм в сфері рекреаційного природокористування (на суми бюджетних асигнувань). Фінансування решти заходів слід здійснювати із загального фонду.

Аналізування показників діяльності санаторно-курортних підприємств України показує, що за якістю послуг вони ще не посіли належного місця на світовому ринку. В зв'язку з цим, нами запропоновано метод оцінювання та контролювання якості санаторно-курортних послуг, який передбачає системний підхід до управління якістю послуг і дозволяє визначити ті критерії оцінювання якості, які негативно впливають на загальну кількість рекреантів. При цьому, методом анкетування визначено оцінки рекреаційної привабливості санаторно-курортних підприємств за п'ятибальною шкалою; на основі методу експертних оцінок Дельфі розраховано зважені оцінки критеріїв рекреаційної привабливості санаторно-курортних закладів; обчислено фактичну кількість рекреантів, враховуючи значення середнього бала та зважені оцінки критеріїв рекреаційної привабливості в розрізі кожного окремого критерію. На основі одержаних результатів слід розробити систему заходів поліпшення якості санаторно-курортного продукту за кожним критерієм оцінювання, який мав негативний вплив на загальну кількість рекреантів. Контролювати міру задоволення споживачів пропонованою якістю санаторно-курортних послуг слід за допомогою анкетного опитування, аналізування скарг та пропозицій. Зауваження, висновки та рекомендації, отримані в результаті аналізування, оцінювання та контролювання якості санаторно-курортного продукту, повинні бути оформлені в документальній формі і передані на розгляд керівництву для вжиття необхідних заходів з розробки програми поліпшення якості послуг.

Важливим етапом стратегічного управління підприємствами є оцінювання природно-ресурсного потенціалу санаторно-курортних закладів за допомогою системи кількісних та якісних показників. На основі розрахованих значень інтегральних критеріїв, привабливості санаторно-курортних закладів та їх природно-ресурсного потенціалу, побудовано матрицю стратегічних пріоритетів для інвестування у розвиток санаторно-курортних підприємств.

Для успішної рекреаційної діяльності санаторно-курортних підприємств необхідно організувати планомірні маркетингові дослідження, результати яких повинні скласти основу для поліпшення якості пропонованих послуг та інших стратегічних цілей розвитку.

На основі проведених досліджень діяльності підприємств курортно-рекреаційної сфери, нами запропоновано методикау визначення прогнозу обсягу реалізації послуг за місяцями на наступний рік, результати якого свідчать, що протягом року найменша кількість відпочивальників в оздоровницях курорту Хмільник характерна для січня і квітня, а найбільша завантаженість відзначається в липні і серпні. Ці дані слід використати в роботі відділу реалізації санаторно-курортного закладу для більш ефективного бронювання номерів, особливо на період неповного завантаження оздоровниці, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності слід планувати закупку пільгових путівок на період найменшого завантаження оздоровниць згідно з побудованою сезонною хвилею.

Для аналізу тенденцій зміни кількості оздоровлених осіб підприємствами ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» використано часовий тренд, який характеризує зміну явища в часі. Побудований прогноз вказує на можливе падіння обсягів реалізації послуг одного з провідних лідерів ринку санаторно-курортних послуг в Україні ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» протягом наступних п'яти років. Це підтверджує важливість розроблення і впровадження нових підходів та принципів організування господарської діяльності курортно-рекреаційних закладів, основними з яких є: точне знання потреб споживачів, ринкової ситуації та реальних можливостей підприємства; постійна адаптація стратегії підприємства до вимог споживачів, що постійно змінюються; ефективна реалізація послуг на конкретних ринках у запланованих обсягах та у визначені терміни.

ВИСНОВКИ

У монографії узагальнено та по-новому вирішено важливе науково-практичне завдання щодо підвищення ефективності використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами в умовах ринкової економіки. В результаті дослідження зроблено такі висновки і пропозиції:

1. Україна має значний природно-ресурсний потенціал та інші умови, необхідні для розвитку рекреаційного комплексу, який є багатofункціональним завдяки різноманітним рекреаційним ресурсам. Проведений аналіз підходів науковців до тлумачення термінів «рекреація», «рекреаційні ресурси» дав змогу уточнити трактування «рекреації», що найповніше відповідає суті цього поняття. Важливими для реалізації рекреаційної діяльності санаторно-курортних підприємств є природні лікувальні ресурси. Деякі з них, наприклад мінеральні радонові води, мають світове значення, проте їх використовують незначною мірою. Це вказує на значні перспективи розвитку санаторно-курортної галузі в Україні. Ефективність використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами визначена в роботі як сукупність економічних, соціальних та екологічних параметрів, здатних забезпечити рівновагу в системі «людина–середовище».

2. Організаційно-економічний механізм використання рекреаційних ресурсів санаторно-курортними підприємствами розглядається в роботі як взаємодія двох підсистем: економічної та екологічної. Функція екологічної підсистеми полягає у раціональному використанні рекреаційних ресурсів та максимальному збереженні навколишнього середовища у стані, наближеному до природного. Економічна підсистема покликана забезпечувати ефективне функціонування та розвиток підприємств рекреаційного господарства, які використовують рекреаційні ресурси у своїй діяльності. У такому разі підвищиться соціально-економічна ефективність використання рекреаційних ресурсів за рахунок створення кластера як елемента інноваційної інфраструктури.

3. Суб'єктів державного управління санаторно-курортними підприємствами умовно розділено в монографії на три рівні, що дало можливість виявити відсутність чіткого розподілу повноважень на вищому рівні державного управління в сфері стратегічного розвитку курор-

тно-рекреаційного господарства. Зважаючи на той факт, що в Україні функціонують санаторно-курортні підприємства різних форм власності, необхідним є створення таких організаційних структур, які б забезпечили стратегічний розвиток санаторно-курортної галузі, незалежно від відомчого підпорядкування та інших факторів впливу. Такими структурами можуть бути спеціальні економічні зони різних функціональних типів: кластери, курортполіси, рекреаційні парки та інші об'єднання з обов'язковою орієнтацією на збалансований інноваційний розвиток усіх сфер діяльності.

4. Істотний вплив на ефективність використання рекреаційних ресурсів має рівень привабливості санаторно-курортних підприємств, який визначено на основі системи показників, розробленої з урахуванням як особливостей санаторно-курортного продукту, так і пріоритетів споживачів. Тобто санаторно-курортні послуги подано в сукупності елементів, які тією чи іншою мірою впливають на вибір рекреантів щодо закладу оздоровлення. Метод визначення рекреаційної привабливості удосконалено за рахунок уточнення переліку критеріїв привабливості, що дасть можливість керівникам санаторно-курортних підприємств точніше визначити характеристики санаторно-курортних послуг, які є найважливішими для споживача, і сформулювати стратегічні напрями діяльності підприємства.

5. Якість санаторно-курортних послуг відображає ефективність усіх сфер діяльності підприємства. З огляду на це, авторами розроблено метод оцінювання та контролювання якості послуг санаторно-курортних підприємств, який передбачає системний підхід до управління якістю, обчислення зважених критеріїв оцінювання якості та визначення впливу негативних характеристик санаторно-курортного продукту на обсяги реалізованих послуг. До того ж керівникам санаторно-курортних підприємств варто визначити загальну та індивідуальну відповідальність і повноваження всього персоналу, діяльність якого впливає на якість послуг. Контролювати міру задоволення рекреантів якістю пропонованих послуг треба за допомогою анкетного опитування, аналізування скарг та пропозицій. Використання запропонованого методу допоможе поліпшити якість рекреаційних послуг санаторно-курортних підприємств.

6. Враховуючи переваги стратегічного управління над нестратегічним, керівникам санаторно-курортних підприємств доцільно комплексно використовувати методи прогнозування для визначення тенденцій розвитку, що допоможе їм мінімізувати негативний вплив зовнішнього середовища. Науково обґрунтовані прогнози в санаторно-курортній сфері можуть стати основою для розроблення стратегічних планів розвитку рекреаційних підприємств та галузі загалом. На основі інтегральних критеріїв природно-ресурсного потенціалу та рекреаційної привабливості санаторно-курортних підприємств, побудовано матрицю стратегічних пріоритетів для інвестування, яка показує напрями інвестиційних вкладень у підприємства, які мають більше шансів досягнути конкурентних переваг за рахунок ефективного використання їхнього потенціалу. Побудована матриця дасть змогу оцінити вплив багатьох кількісних та якісних показників на стан санаторно-курортних підприємств і вибрати оптимальну стратегію інвестування в їх розвиток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авакян В. Б. Некоторые вопросы рекреационного использования водохранилищ / В. Б. Авакян, В. К. Бойченко, В. Г. Салтанкин. // Водные ресурсы. – 1986. – № 3 – С. 77–84.
2. Алієв Р. Створення ефективної системи оподаткування в курортно-рекреаційних регіонах як одне із завдань державного управління у сфері місцевих фінансів / Р. Алієв. // Збірник наук. праць Нац. академії держ. упр. при През. України. – 2005. – №1 – С. 383–388.
3. Алейникова Г. М. Основные направления снижения влияния факторов сезонности в туризме / Г. М. Алейникова, Н. Ф. Федоренко. // Вісник ДІТБ. – 2005. – № 9. – С. 170–175.
4. Апанасенко Г. Місце науки «Валеологія» в Універсальній десятичній класифікації / Г. Апанасенко, С. Прасол. // Вісник книжкової палати. – 2008. – № 9(146). – С. 20–22.
5. Апілат О. В. Підвищення якості послуг в туризмі: автореф. дис. ... к. е. н. : 08.07.05 / О. В. Апілат ;Харківська державна академія технології та організації харчування. – Харків, 2001. – 20 с.
6. Аранчій В. І. Фінанси підприємств / В. І. Аранчій. – К.: Професіонал, 2004. – 304 с.
7. Артимонова І. В. Концепція маркетинг-міксу як основа програмно-цільового підходу до організації маркетингової діяльності підприємства / І. В. Артимонова. // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 4 (106). – С. 94–101.
8. Артюховский А. К. Санитарно-гигиенические и лечебные свойства леса / А. К. Артюховский. – Воронеж: изд-во Ворон. ун-та, 1985. – 104 с.
9. Арустамов Э.А. Природопользование: Учебник – 8-е изд. / Э.А. Арустамов и др. – М.: Дашков и К, 2007. – 296 с.
10. Бабчинская О. И. Пруды как элемент формирования пригородных рекреационных зон: / О. И. Бабчинская. // Научные записки ВГПУ. Серия: География. – 2000. – № 32 – С. 62–64.
11. Бейдик О. О. Світові рекреаційно-туристські ресурси / О. О. Бейдик, Л. Л. Криницька. // Український географічний журнал. – 2007. – № 2. – С. 49–55.
12. Бешелев С. Д. Математико-статистические методы экспертных оценок. / С. Д. Бешелев, Ф. И. Гурвич. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Статистика, 1980. – 263 с.

13. Білоус С. В. Перспективи розвитку інноваційних процесів у туристичному бізнесі України в рамках інтеграції до Європейського Союзу / С. В. Білоус. // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – Т. 1, № 5. – С. 97–101.
14. Бобров Р. В. Лесная эстетика / Р. В. Бобров. – М.: Агропромиздат, 1989. – 191 с.
15. Бойчук І. М. Економіка підприємств / І. М. Бойчук. – К.: Атіка, 2007. – 528 с.
16. Бокша В. Г. Справочник по климатотерапии / В. Г. Бокша. – К.: Здоровье, 1989. – 204 с.
17. Большаник П. В. Рекреационная география / П. В. Большаник. – Омск: ОГИС, 2002. – 109 с.
18. Брехман И. И. Человек и биологически активные вещества / И. И. Брехман. – Л.: Наука, 1976. – 112 с.
19. Брехман И. И. Введение в валеологию – науку о здоровье / И. И. Брехман. – М.: Наука, 1987. – 125 с.
20. Важов В. И. Целебный климат / В. И. Важов. – Симферополь: Таврия, 1983. – 96 с.
21. Гончаренко М. С. Валеологія в схемах: навчальний посібник / М. С. Гончаренко. – Харків: Бурун Книга, 2005. – 208 с.
22. Васильев Ю. С. Использование водоемов и рек в целях рекреации / Ю. С. Васильев, В. А. Кукушкин. – Л.: Гидрометеиздат, 1988. – 232 с.
23. Веденин Ю. А. Динамика территориальных рекреационных систем / Ю. А. Веденин. – М.: Наука, 1982. – 190 с.
24. Ветитнев А. М. Интернет-маркетинг санаторно-курортных услуг: учеб. пособие / А. В. Ветитнев, Я. А. Ашкинадзе. – М.: Финансы и статистика, 2007. – 160 с.
25. Ветитнев А. М. Курортное дело: учебное пособие / А. М. Ветитнев, Л. Б. Журавлева. – М.: КНОРУС, 2006. – 528 с.
26. Ветитнев А. М. Маркетинг некоммерческих санаториев / А. М. Ветитнев, Е. В. Цирюта // Маркетинг в России и за рубежом. – 2006. – № 2 (52). – С. 108–115.
27. Ветитнев А. М. Маркетинг санаторно-курортных услуг: учебное пособие / А. М. Ветитнев. – М.: Медицина, 2001. – 224 с.
28. Виклюк Я. І. Застосування «Модифікованої гравітаційної моделі» для оптимізації роботи туристично-рекреаційної системи (ТРС) / Я. І. Виклюк. // Інформаційні системи та мережі: збірник наукових

праць. – Львів: Видавництво Нац. університету «Львівська політехніка», 2008. – № 610. – С. 63–69.

29. Виклюк Я. І. Метод визначення агрегованого показника туристичної привабливості території на базі нечіткої логіки / Я. І. Виклюк, О. І. Артеменко. // Складні системи і процеси. – 2009. – № 1. – С. 61–72.

30. Водний кодекс України від 06.06.1995 р. № 213/95 – ВР[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр/page>.

31. Гаман П. І. Менеджмент як теорія і практика для керівника санаторно-курортного закладу / П. І. Гаман. // Економіка та держава. – 2007. – № 9. – С. 56–59.

32. Гаман П. І. Управління ціноутворенням на медичні послуги в санаторно-курортних закладах України / П. І. Гаман, Ю. В. Деркач. // Економіка та держава. – 2008. – № 3. – С. 90–95.

33. Гаман П. І. Управління якістю медичної допомоги – стратегія оптимізації системи санаторно-курортного забезпечення населення України / П. І. Гаман. // Економіка та держава. – 2007. – № 12. – С. 41–43.

34. Генсірук С. А. Лісові ресурси України, їх охорона та використання / С. А. Генсірук, В. С. Бондар. – К.: Наукова думка, 1973. – 526 с.

35. Генсірук С. А. Рекреаційне використання лісів і охорона навколишнього середовища / С. А. Генсірук, І. Л. Грінчак, М. С. Нижник. – К.: Знання, 1983. – 19 с.

36. Генсірук С. А. Рекреационное использование лесов / С. А. Генсірук, М. С. Нижник, Р. Р. Возняк. – К.: Урожай, 1987. – 247 с.

37. Географические аспекты исследования рекреационных систем: сб. статей / под ред. Ю. К. Ефремова, Б. Н. Лиханова. – М.: Моск. фил. геогр. общ., 1979. – 180 с.

38. Гнатієнко Г. М. Експертні технології прийняття рішень: монографія / Г. М. Гнатієнко, В. Є. Снитюк. – К.: Маклаут, 2008. – 444 с.

39. Гонтаржевська Л. Г. Ринок туристичних послуг в Україні: навчальний посібник / Л. Г. Гонтаржевська. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2008. – 180 с.

40. Грабовецький Б. Є. Економічне прогнозування і планування : навч. посібник / Б. Є. Грабовецький. – Вінниця: ВДТУ, 2001. – 163 с.

41. Грабовецький Б. Є. Методи експертних оцінок: теорія, методологія, напрямки використання: монографія / Б. Є. Грабовецький. – Вінниця: ВНТУ, 2010. – 171 с.

42. Грабовецький Б. Є. Оцінка відносної важливості факторів, що характеризують рекреаційну привабливість санаторно-курортних закладів / Б. Є. Грабовецький, А. С. Краєвська. // Економічний простір : збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2011. – № 47. – С. 206–214.

43. Гулич О. І. Екологічно збалансований розвиток курортно-оздоровчих територій: питання теорії і практики: монографія / О. І. Гулич. – Львів: ІРД НАН України, 2007. – 208 с.

44. Гулич О. І. Передумови та чинники відтворення рекреаційно-туристичного комплексу гірських районів на засадах стійкого екологічно-збалансованого розвитку / О. І. Гулич. // Економічні науки : зб. наук. пр. Буковинського університету. – Чернівці: Книги–XXI, 2007. – Випуск 3. – С. 171–185.

45. Гулич О. І. Методика формування стратегій сталого соціально-економічного розвитку курортно-рекреаційних територій і туристичних центрів / О. І. Гулич, Л. С. Гринів, Н. М. Герасимчук ; НАН України, Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2007. – 52 с.

46. Гулич О. І. Концептуальна модель екологічно збалансованого рекреаційного природокористування та ринкові механізми: шляхи інтеграції / О. І. Гулич // Регіональна економіка. – 2010. – № 3. – С. 122–130.

47. Гулич О. І. Регулювання використання, охорони і відтворення природних рекреаційних ресурсів: зарубіжний досвід / О. І. Гулич. // Економічні науки : збірник наукових праць Буковинської державної фінансової академії. – Чернівці : Технодрук, 2010. – Вип. 1(18). – С. 184–192.

48. Гуменюк В. В. Фінансові умови сталого розвитку курортного господарства України / В. В. Гуменюк. // Фінансова політика й економічне регулювання. – 2009. – № 4. – С. 75–81.

49. Гурова Т. Ф. Основы экологии и рационального природопользования: учебное пособие / Т. Ф. Гурова, Л. В. Назаренко. – М.: Оникс, 2007. – 224 с.

50. Гудзь П. В. Механізм розвитку курортно-рекреаційних територій у сучасних умовах: автореф. дис. ... д. е. н.: 08.10.01 / П. В. Гудзь ; НАН України, Ін-т екон.-правов. дослідж. – Донецьк, 2003. – 36 с.

51. Давиденко В. А. Ландшафтна екологія / В. А. Давиденко, Г. О. Білявський, С. Ю. Арсенюк. – К.: Лібра, 2007. – 280 с.
52. Денисик Г. І. Рекреаційні ландшафти Поділля / Г. І. Денисик, В. М. Воловик. – Вінниця : Едельвейс і К, 2009. – 206 с.
53. Дідик Я. М. Економічна оцінка корисності рекреаційних ресурсів / Я. М. Дідик. // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 10(88). – С. 247–251.
54. Дорогунцов С. И. Перспективы рационального использования рекреационных ресурсов Украины в целях массового оздоровления населения / С. И. Дорогунцов, В. И. Куценко, В. И. Ольшевський, Л. Ф. Гаврилюк. // Проблемы развития рекреационного хозяйства в приморских регионах: матер. IV междунар. науч.-практ. семинара. – Одесса, 1994. – С. 9–11.
55. Думін П. В. Хмільник – курортна перлина України / П. В. Думін. – Вінниця: Подолія-К., 2007. – 112 с.
56. Екологія / С. І. Дорогунцов, М. А. Хвесик, О. К. Аблова[та ін.]. – К.: КНЕУ, 2004. – 364 с.
57. Екологія: навчально-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни / С. І. Дорогунцов, К. Ф. Коценко, О. К. Аблова[та ін.]. – К.: КНЕУ, 1999. – 152 с.
58. Екологічна енциклопедія : у 3 т. Т. 3. О-Я / редколегія : А. В. Толстоухов та ін. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2008. – 472 с.
59. Екологічний менеджмент: навчальний посібник / наук. ред. В. Ф. Семенова, О. Л. Михайлюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 407 с.
60. Экология города / науч. ред. В. В. Денисова. – Ростов-на-Дону: МарТ, 2008. – 832 с.
61. Экономические проблемы рационального природопользования и охраны окружающей среды / науч. ред. Т. С. Хачатурова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 198 с.
62. Євдокименко В. К. Застосування нечіткої логіки для вдосконалення визначення потоків рекреантів за допомогою «модифікованої гравітаційної» моделі / В. К. Євдокименко, Я. І. Виклюк, С. О. Ляхов. // Регіональна економіка. – 2008. – № 2. – С. 198–213.
63. Ефремов Ю. К. Оценка природных ресурсов / Ю. К. Ефремов. – М., 1968.

64. Жаліло Л. Розвиток валеології: суспільна необхідність і завдання / Любов Жаліло. // Науковий світ. – 2008. – № 12. – С. 26–27.

65. Закон України «Про екологічну експертизу» від 09.02.1995 № 45/95 – ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/45/95-ВР>.

66. Закон України «Про екологічну мережу України» від 24.06.2004 р. № 1864 – IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/anot/1864-15>.

67. Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» від 13.10.1992 р. № 2673-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2673-12>.

68. Закон України «Про курорти» від 05.10.2000 р. № 2026-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2026-14>.

69. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16.10.1992 р. № 2707-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2707-12>.

70. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.

71. Закон України «Про Державний земельний кадастр» від 07.07.2011 № 3613-ВІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3613-17>.

72. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16.06.1992 № 2456-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>.

73. Закон України «Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу «Курортотопіс Трускавець» від 18.03.1999 № 514-ХІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/514-14>.

74. Зворыкин К. В. Научно-прикладные аспекты типологии и оценки рекреационных территорий / К. В. Зворыкин, Г. Д. Мухин, В. З. Насретдинова, В. П. Чижова. // Вестник Московского ун-та. Серия географическая. – 1987. – № 4. – С. 10–15.

75. Здравниці профсоюзів України / науч. ред. М. В. Лобода. – К.: Тамед, 1997. – 317 с.

76. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>

77. Зорин И. В. Опыт количественной оценки восприятия образа местности / И. В. Зорин. // Рекреационные ресурсы и методы их изучения: зб. статей. – М.: МФГО, 1981. – С. 43–56.

78. Зятковська Л. І. Методологічні засади фінансового забезпечення підприємств / Л. І. Зятковська. // Фінанси України. – 2007. – № 6 – С. 148–155.

79. Інформація щодо виконання Державного бюджету України за 2009 р. // Відомості Рахункової палати України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16724385;jsessionid>

80. Ісмаїлова Л. Л. Формування економічної безпеки санаторно-курортних підприємств / Л. Л. Ісмаїлова. // Формування ринкових відносин в Україні. – 2010. – № 4 (107). – С. 147–149.

81. Кальченко О. М. Кластеризація в туристичній галузі / О. М. Кальченко. // Вісник Чернівецького державного технологічного університету. – 2009. – № 39. – С. 186–195.

82. Кодекс України про надра від 27.07.1994 № 132/94 – ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/132/94-ВР>.

83. Комарова Н. Г. Геоэкология и природопользование / Н. Г. Комарова. – М.: Академия, 2007. – 192 с.

84. Конституція України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-ВР>.

85. Корогодова Е. А. Эффективность предприятий рекреационных комплексов: анализ деятельности и методика оценки / Е. А. Корогодова. // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 5(47). – С. 122–126.

86. Котлер Ф. Маркетинг. Гостеприимство. Туризм / Ф. Котлер, Дж. Боуэн, Дж. Мейкенз: пер. с англ. В. Н. Егорова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 1063 с.

87. Краєвська А. С. Становлення і розвиток курортної мережі Подільського регіону України / А. С. Краєвська. // Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі : зб. наук. пр. – Тернопіль. – ТДТУ ім. І. Пулюя, 2007. – С. 154–158.

88. Краєвська А. С. Рациональне використання водних рекреаційних ресурсів регіону / А. С. Краєвська. // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції : зб. наук. пр. – Рівне: НУВГП, 2007. – Випуск XIII, № 4. – С. 223–233.
89. Краєвська А. С. Фінансове забезпечення діяльності установ лікувально-оздоровчого відпочинку / А. С. Краєвська. // Вісник НУВГП : зб. наук. пр. – Рівне. – 2008. – Вип. 4 (44), ч. 4. – С. 319–324.
90. Краєвська А. С. Суть та оптимізація рекреаційного природокористування в Україні / А. С. Краєвська. // Вісник НУВГП: зб. наук. пр.– Рівне. – 2009.– Вип. 15, № 4. – С. 190–197.
91. Краєвська А. С. Особливості системи управління курортно-рекреаційними закладами України / А. С. Краєвська. // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції : зб. наук. пр.– Рівне. – 2010. – Випуск XVI, № 3. – С. 420–429.
92. Крючков О. Радонові податки / О. Крючков. // Вісник податкової служби України. – 2010. – № 16. – С. 23–25.
93. Кукушкин В. А. Рекреационное использование водохранилищ ГЭС и ГАЭС / В. А. Кукушкин, М. Ф. Складнев, М. П. Федоров. // Гидротехническое строительство. – 1987. – № 10. – С. 23–25.
94. Кульпина Ю. В. Организация внутреннего маркетинг-аудита на предприятиях санаторно-курортной сферы / Ю. В. Кульпина. // Экономика и управление. – 2008. – № 2(39). – С. 286–289.
95. Курамышин В. Я. Ведение хозяйства в рекреационных лесах / В. Я. Курамышин. – М.: Агропромиздат., 1988. – 208 с.
96. Курортні ресурси України. – К. : Укрпрофоздоровниця, ТАМЕД, 1999. – 344 с.
97. Кусков А. С. Рекреационная география / А. С. Кусков, В. Л. Голубева, Т. Н. Одинцова. – М.: Флинта, МПСИ, 2005. – 496 с.
98. Левківський С. С. Рациональне використання і охорона водних ресурсів: підручник / С. С. Левківський, М. М. Падун. – К.: Либідь, 2006. – 280 с.
99. Лінник С. О. Рекреація в структурі регіональної економіки / С. О. Лінник. // Економіка та держава. – 2005. – № 12. – С. 46–49.
100. Ліси Хмельниччини та їх народногосподарське значення. – Львів: Каменяр, 1974. – 127 с.

101. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 № 3852-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>.
102. Лемешев М. Я. Региональное природопользование: на пути к гармонии / М. Я. Лемешев, Н. В. Чепурных, Н. П. Юрина. – М.: Мисль, 1986. – 262 с.
103. Мазур Ф. Ф. Соціально-економічні умови розвитку рекреаційної індустрії / Ф. Ф. Мазур. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 96 с.
104. Малый экономический словарь / под ред. А. Н. Азрилияна. – М.: Институт новой экономики, 2000. – 1088 с.
105. Масляк П. О. Рекреаційна географія: навч. посіб. / П. О. Масляк. – К.: Знання, 2008. – 343 с.
106. Петровський Б. Д. Особливості інноваційної діяльності в умовах функціонування СЕЗ «Курортполіс Трускавець». / Б. Д. Петровський, О. Б. Петровський. //Проблеми інформатизації рекреаційної та туристичної діяльності в Україні: перспективи культурного та економічного розвитку : матеріали Міжнародного конгресу [23–28 травня 2000 р.]. – Трускавець, 2000. – С. 12–14.
107. Мельниченко С. Технології інтернет-маркетингу на підприємствах санаторно-курортного бізнесу / С. Мельниченко, Н. Ведмідь. // Вісник КНТЕУ. – 2009. – № 6. – С. 94–102.
108. Мироненко Н. С. Рекреационная география / Н. С. Мироненко, И. Т. Твердохлебов. – М.: Изд. МГУ, 1981, – 207 с.
109. Мінеральні води України / під ред. Е. О. Колесника, К. Д. Бабова. – К.: Купріянова, 2005. – 576 с.
110. Мозгальова В. М. Розвиток рекреаційно-туристичного комплексу Одеського регіону як чинник активізації інвестиційних процесів / В. М. Мозгальова. // Вісник ОДЕУ, 2004. – № 17. – С. 212–216.
111. Мороз О. В. Оптимальне управління економічними системами в умовах невизначеності та ризику / О. В. Мороз. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2003. – 177 с.
112. Мороз О. О. Інституційна підтримка розвитку систем управління якістю / О. О. Мороз. – Теорії мікро-макроекономіки. Зб. наук. пр. – Київ, 2005. – Вип.19. – С. 122–129.
113. Миллер Г. П. Ландшафтно-геофизические основы охраны ЛК при их рекреационном использовании / Г. П. Миллер, В. Н. Пет-

лин, А. А. Третьяк. // Вест. Львовского ун-та. Серия географическая. – 1988. – Вып. 16. – С. 11–17.

114. Національний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності. ДК 009–2005: офіційне вид. – К.: Держспоживстандарт України, 2006. – 191 с.

115. Николаенко Д. В. Рекреационная география / Д. В. Николаенко. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 279 с.

116. Одрехівський М. В. Концепція стресу як основа методології діагностики здоров'я людини / М. В. Одрехівський. // Нові підходи до організації і проведення лікування, реабілітації та рекреації в умовах курорту : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Трускавець, 1995. – С. 147–150.

117. Одрехівський М. В. Методологія організаційного проектування курортотолісів / М. В. Одрехівський. // Проблеми економічної політики у вільних економічних зонах : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Чернівці, 1995. – Ч. I. – С. 39–40.

118. Одрехівський М. Курортотоліс Трускавець: передумови та доцільність створення / М. Одрехівський. // Український світ. – 1996. – № 1–2. – С. 53. (укр., нім. та англ. мовами).

119. Одрехівський М. В. Валеологічні інноваційні центри: економічні проблеми створення і функціонування : монографія. / М. В. Одрехівський. – Львів: Світ, 1997. – 144 с.

120. Одрехівський М. В. Маркетингово-орієнтоване управління рекреаційними інноваційними підприємствами: монографія / М. В. Одрехівський. – Дрогобич : РВ ДДПУ, 2009. – 488 с.

121. Онищук Я. В. Фінансове забезпечення діяльності малого та середнього бізнесу / Я. В. Онищук. // Фінанси України. – 2003. – № 7. – С. 51–59.

122. Опанащук Ю. Я. Формування системи послуг у готельному господарстві України: автореф. дис. ... к. е. н.: 08.00.04 / Опанащук Ю. Я.; Львівська комерційна академія. – Львів, 2009. – 20 с.

123. Основы валеологии: учебник / Г. Л. Билич, Л. В. Назарова. – СПб.: Фолиант, 2000. – 560 с.

124. Основные положения организации и развития лесного хозяйства Винницкой области Украинской ССР. – Ирпень, 1990. – 569 с.

125. Царенко О. М. Основи екології та економіка природокористування. Курс лекцій. Практикум : навчальний посібник. / О. М. Царе-

нко, О. О. Несветов, М. О. Кабдацький. – 2-ге вид., стер. – Суми: ВТД Університетська книга, 2004. – 400 с.

126. Основи економічної теорії: підручник / наук. ред. проф. В. Г. Федоренко. – К.: Алерта, 2007. – 519 с.

127. Охріменко А. Г. Удосконалення територіальної організації рекреаційного комплексу Подільського регіону: автореф. дис. ... к. е. н.: 08.10.01 / А. Г. Охріменко ; Національна академія наук України. – К., 2001. – 18 с.

128. Павлішак Ю. В. Економіко-математичне моделювання в управлінні підприємствами санаторно-курортної сфери: автореф. дис. ... к. е. н. : 08.03.02 / Ю. В. Павлішак ; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 15 с.

129. Перлини Східного Поділля / за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця: Тезис, 2008. – 168 с.

130. Петленко В. П. Основы валеологии : книга первая / В. П. Петленко. – М. : Олимпийская литература, 1998. – 433 с.

131. Петленко В. П. Валеология – перспективное научно-педагогическое направление XXI века / В. П. Петленко, Д. Н. Давиденко. // Научно-теоретический журнал. – 2001. – № 6. – Режим доступа : <http://lib.sportedu.ru/Press/TPFK/2001№6/p9-13.htm>.

132. Петриченко О. Збір за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду – складова збору за спеціальне використання природних ресурсів / О. Петриченко, М. Стрижевський. // Вісник податкової служби України. – 2006. – № 10 (389). – С. 20.

133. Пицолка В. М. Рекреационные ресурсы климата в Украинской ССР и перспективы их использования / В. М. Пицолка, И. М. Щербань, Н. В. Николаева. – К., 1985. – 117 с.

134. Півошенко І. М. Клімат Вінниці / І. М. Півошенко. – Вінниця: Антекс-ІЛГД, 1995. – 224 с.

135. Податковий кодекс України від 02.12.2010 №2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua.

136. Пожарицкая И. М. Методы анализа сезонности расходов в туризме / И. М. Пожарицкая. // Вестник физиотерапии и курортологии. – 2003. – № 2. – С. 145–146.

137. Пономаренко Г. Н. Курортология: энциклопедический словарь / Г. Н. Пономаренко. – М., 2008. – 256 с.

138. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.1997 № 1391 «Про внесення змін до переліку населених пунктів, віднесених до курортних» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1391-97-п>.

139. Постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 № 188/98-ВР «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/188/98-вр>.

140. Постанова Кабінету Міністрів України від 05.05.1997 № 432 «Про затвердження класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/432-97-п>.

141. Наказ Державного комітету статистики України, Державної туристичної адміністрації від 12.11.2003 № 142/394 «Про затвердження Методики розрахунку обсягів туристичної діяльності» // Офіційний Вісник України. – 2003. – № 50. – С. 238.

142. Постанова Кабінету Міністрів України від 13.02.2006 № 132 «Про затвердження Положення про Державну службу туризму і курортів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/132-2006-п>.

143. Постанова Кабінету Міністрів України від 08.11.2006 № 1566 «Про затвердження Положення про Міністерство культури і туризму України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1566-2006-п>.

144. Постанова Кабінету Міністрів України від 10.08.1992 № 459 «Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua>

145. Природные аспекты рекреационного использования леса. – М. : Наука, 1987. – 168 с.

146. Преображенский В. С. География рекреационных систем СССР / В. С. Преображенский, Ю. А. Веденин, Н. А. Данилова. – М.: Прогресс, 1982. – 228 с.

147. Проценко Г. Д. Вивчення рекреаційних ресурсів клімату України / Г. Д. Проценко, В. М. Пищолка. // Географічне краєзнав-

ство: сучасний стан і перспективи: тези доповідей. – Житомир, 1992. – С. 40–41.

148. Разумихин Н. В. Рекреационные ресурсы, их использование и охрана / Н. В. Разумихин. // Природные ресурсы и их охрана. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1987. – С. 67–75.

149. Региональное управление: опыт и проблемы / под ред. В. К. Мамутова и Н. Д. Прокопенко. – К. : Наукова думка, 1984. – 255 с.

150. Регіологія туризму : наук.-метод. вид. / за ред. Д. М. Стеценка. – К. : КУТЕП, 2004. – 218 с.

151. Реймерс Н. Ф. Природопользование: словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.

152. Рекреация: социально-экономические и правовые аспекты / под ред. В. К. Мамутова, А. И. Амоша; АН Украины, Ин-т экономики промышленности. – К.: Наукова думка, 1992. – 141 с.

153. Рибалко Н. О. Курортний депозит – інструмент фінансового забезпечення санаторно-курортних закладів / Н. О. Рибалко. // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – № 11(102) – С. 139–143.

154. Рибалко Н. О. Особливості формування фінансових ресурсів підприємствами санаторно-курортного комплексу / Н. О. Рибалко. // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – № 12 (91). – С. 108–111.

155. Римар М. В. Удосконалення процесу фінансування екологічної діяльності в сучасних умовах розвитку економіки / М. В. Римар, Н. В. Савчук, О. Я. Савчук. // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону. Фінансова політика та інвестиції : зб. наук. пр. – Рівне: НУВГП, 2005. – Випуск XI, № 4. – С. 12–26.

156. Римар М. В. Оподаткування в системі фінансового забезпечення розвитку лісового господарства в умовах євроінтеграції / М. В. Римар, Г. Я. Ільницька. // Вісник НУВГП.– Рівне. – 2006.– Вип. 4 (36), ч. 2. – С. 408–413.

157. Римар М. В. Розвиток іноземного туризму в Україні в контексті євроінтеграції / М. В. Римар, С. М. Пилипенко. // Вісник НУВГП. – Рівне. – 2006. – Вип. 4 (36), ч. 2. – С. 413–421.

158. Римар М. В. Теоретичні аспекти функціонування механізму природокористування на засадах сталого розвитку / М. В. Римар, Р. С. Филипів. // Проблеми раціонального використання соціально-

економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону. Фінансова політика та інвестиції : зб. наук. пр. – Рівне: НУВГП, 2007. – № 5.

159. Римар М. В. Прогнозування в системі стратегічного управління валеологічними підприємствами / М. В. Римар, А. С. Краєвська. // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – С. 131–137.

160. Римар М. В. Маркетинг валеологічних підприємств / М. В. Римар, А. С. Краєвська. // Вісник ЛДІНТУ ім. В. Чорновола. Серія «Економічні науки». – 2011. – Вип. 6. – С. 99–106.

161. Розвиток туристичного бізнесу регіону: навч. посібник / ред. І. М. Школи. – Чернівці: Книги XXI, 2007, – 292 с.

162. Розметова О. Г. Важелі прямого державного впливу на розвиток курортно-оздоровчої та туристичної сфер / О. Г. Розметова. // Економіка та держава. – 2008. – № 1. – С. 83–85.

163. Розметова О. Г. Створення умов інвестиційної привабливості розвитку санаторно-курортних послуг / О. Г. Розметова. // Економіка та держава. – 2008. – № 2. – С. 64–67.

164. Розпорядження Вінницької обласної державної адміністрації від 30.01.2004 р. № 19 «Про підготовку проекту Державної програми розвитку міста-курорту Хмільник як загальнодержавного бальнеологічного курорту радонової терапії та рекреації і туризму на 2005–2010 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/fpart79/idx79259.htm>.

165. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України / В. П. Руденко. – Львів: Світ, 1993. – 240 с.

166. Руденко В. П. Картографическое обоснование территориального планирования / В. П. Руденко. – К.: Наук. думка, 1984. – 168 с.

167. Руденко В. П. Природно-ресурсный потенциал территории как основа природно-ресурсного районирования / В. П. Руденко. // География и природные ресурсы. – 1982. – № 3. – С. 162–167.

168. Рудский В. В. Основы природопользования / В. В. Рудский. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 271 с.

169. Рудь Н. Инвестиции в туристско-рекреационную сферу: зарубежный опыт и потенциал российских регионов / Н. Рудь. // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 7 – С. 66–74.

170. Рысин Л. П. Влияние рекреационного лесопользования на растительность / Л. П. Рысин, Г. А. Полякова. // Природные аспекты рекреационного использования леса. – М., 1987. – С. 4–26.

171. Санаторно-курортне лікування та відпочинок у 1999 році. – К.: Міністерство статистики України, 2000. – 35 с.
172. Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в Україні // Статистичний бюлетень. – К. : Державний комітет статистики України, 2010. – 99 с.
173. Саркисов С. А. Прогнозирование и развитие больших систем / С. А. Саркисов, Л. В. Голованов. – М.: Статистика, 1975. – 192 с.
174. Соколенко С. І. Інноваційні кластери за кордоном та в Україні – інструмент розвитку конкурентоспроможності національної та регіональної економіки [Електронний ресурс]: Стратегії конкурентоспроможності регіонів в умовах глобалізації: український та закордонний досвід: матеріали IV національного форуму з питань регіонального розвитку [12.11.2008 р., м. Київ] / МФСР, СЕУ, ІЕП НАНУ. – К., 2008. – Режим доступу: <http://www.rgd.org.ua>
175. Семенов В. Ф. Екологізація економіки регіону / В. Ф. Семенов. – Одеса: Оптимум, 2003. – 238 с.
176. Семенов В. Ф. Регіональний рекреаційний кластер у контексті структурної перебудови економіки регіону / В. Ф. Семенов, В. М. Мозгальова, І. В. Давиденко. // Регіональна економіка. – 2006. – № 3. – С.78–89.
177. Сидоренко І. О. Управління якістю туристичних послуг в умовах конкурентного середовища: автореф. дис. ... к. е. н. : 08.02.03 / І. О. Сидоренко; НДЕІ Міністерства економіки України. – К., 2006. – 22 с.
178. Сытник К. М. Словарь-справочник по экологии / К. М. Сытник, А. В. Брайон, А. В. Гордецкий, А. П. Брайон. – К. : Наукова думка. – 1994. – 664 с.
179. Січко С. М. Нормативно-правове та економічне забезпечення використання й охорони земель рекреаційного призначення / С. М. Січко. // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 2 (104). – С. 175–179.
180. Скибінський С. В. Маркетинг готельних послуг / С. В. Скибінський, Л. О. Іванова, О. Ф. Моргун. – Львів: Вид. Львівської комерційної академії, 2000. – 246 с.
181. Соколенко С. И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры. Украинский контекст / С. И. Соколенко. – К.: Логос, 2002. – 646 с.

182. Сочка К. А. Організація рекреаційної діяльності : матеріали до курсу лекцій / К. А. Сочка. – Ужгород, 1997. – 63 с.
183. Старостенко Н. В. Бюджети моногалузевих міст із сезонними фінансовими потоками: проблеми і шляхи розв'язання / Н. В. Старостенко // Економіка і прогнозування. – 2004. – № 1. – С. 98–109.
184. Стеченко Д. М. Інноваційні форми регіонального розвитку / Д. М. Стеченко. – К.: Вища школа, 2002. – 254 с.
185. Страхова Н. А. Экология и природопользование / Н. А. Страхова, Е. В. Омельченко. – Ростов на Дону: Феникс, 2007. – 252 с.
186. Суліменко Л. О. Економічна ефективність застосування маркетингових підходів у санаторно-курортній практиці / Л. О. Суліменко. // Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. – № 1 (68). – С. 74–77.
187. Суров С. Проблемы повышения конкурентоспособности в сфере санаторно-курортных услуг / С. Суров. // Проблемы теории и практики управления. – 2006. – № 12. – С. 32–35.
188. Температура воздуха на Украине / В. Н. Бабиченко, С. Ф. Рудышина, З. С. Бондаренко, Л. М. Гущина. – Л.: Гидрометеоздат, 1987. – 399 с.
189. Томаневич Л. М. Організаційно-економічний механізм управління туристично-рекреаційними комплексами в Україні: автореф. дис. ... к. е. н. : 08.02.03 / Л. М. Томаневич ; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 18 с.
190. Україна в цифрах у 2009 році / Державний комітет статистики України. // Статистичний щорічник України за 2009 рік. – С. 492–493.
191. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державний комітет статистики України. – К. : Август-Трейд, 2011. – 559 с.
192. Фінансово-економічний аналіз : підручник / Буряк П. Ю., Римар М. В., Бець М. Т. [та ін.] ; за заг. ред. П. Ю. Буряка, М. В. Римара. – К.: Професіонал, 2004. – 528 с.
193. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія / Н. В. Фоменко. – К.: ЦНЛ, 2007. – 312 с.
194. Хвесик М. А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів: монографія / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К.: Кондор, 2007. – 480 с.

195. Царик Л. П. Природні рекреаційні ресурси: методи оцінки й аналізу / Л. П. Царик, Г. В. Чернюк. – Тернопіль: ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2001. – 187 с.
196. Царенко О. М. Основи екології та економіка природокористування / О. М. Царенко, О. О. Несветов, М. О. Кадацький. – Суми: Університетська книга, 2004. – 400 с.
197. Цьохла С. Ю. Сутність соціально орієнтованої рекреаційної діяльності й проблеми її розвитку / С. Ю. Цьохла. // Економіка та держава. – 2008. – № 1. – С. 21–23.
198. Черчик Л. М. Концепція соціоекологоорієнтованого ринку рекреаційних ресурсів / Л. М. Черчик. // Регіональна економіка. – 2005. – № 2. – С. 265–270.
199. Черчик Л. М. Оцінка сучасного стану та перспектив розвитку рекреаційного природокористування в Україні / Л. М. Черчик. // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 6(84). – С. 181–186.
200. Чорненька Н. В. Організація туристичної індустрії / Н. В. Чорненька. – К.: Атіка, 2006. – 264 с.
201. Чуланова Л. И. Экологические аспекты рекреационного лесопользования в Донецкой области / Л. И. Чуланова, Р. Г. Синельщиков. // Охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів: зб. доп. ІХ Всеукр. наук. конф. асп. та студ. : (13–15 квітня 2001 р., м. Донецьк), / ДонНТУ. – Донецьк, 2001. – С. 128–129.
202. Шальнев В. А. Рекреационные ресурсы / В. А. Шальнев, В. В. Савельева. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост.ун-та, 1982. – Ч. 2: Условия и ресурсы отдыха и туризма. – С. 7–17.
203. Шевченко Г. М. Принципи побудови організаційно-економічного механізму формування та використання природно-рекреаційного потенціалу території / Г. М. Шевченко. // Вісник СумДУ. Серія Економіка. – 2007. – № 1. – С. 60–66.
204. Школа І. М. Менеджмент туристичної індустрії: навчальний посібник / за ред. І. М. Школи та ін. – Чернівці, 2003. – 596 с.
205. Шмандій В. М. Управління природоохоронною діяльністю / В. М. Шмандій, І. О. Солошич. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 296 с.
206. Шматько В. Г. Екологія і організація природоохоронної діяльності / В. Г. Шматько, Ю. В. Нікітін. – К.: КНТ, 2006. – 304 с.

207. Шульгіна Л. М. Маркетинг підприємств туристичної галузі: автореф. дис. ... к. е. н. : 08.06.01 / Л. М. Шульгіна ; Київський національний торговельно-економічний університет. – К., 2006. – 20 с.
208. Яцик А. В. Водогосподарська екологія: у 4 т.(7 кн.) / А. В. Яцик. – К. : Генеза, 2004. – Т. 3, Кн. 5. : Екологія водокористування. – 496 с.
209. Freeman C. Continental, National and Sub-National Innovation Systems Complementarity and Economic Growth / C. Freeman. // *Research Policy*, 2002. – No. 31. – P. 191–211.
210. Hammer M. Reengineering the corporation; a manifesto for business revolution / M. Hammer, G. Champy. – Harper Business. – 1993. – 129 p.
211. Gordon T. Report on a long. Range Forecasting study. The RAND Corporation / T. Gordon, O.Helmer. – Santa Monica. Calif., 1964. – 165 p.
212. Turban E. Decision Support and Expert Systems: Management Support Systems. (Fourth Edition) Englewood Cliffs / E. Turban. – N. J. : Prentice Hall, Inc, 1995. – 887 p.